1833 — ՅՈՓԵԼԵԱՆ Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՏՊԱՐԱՆԻՆ — 1933

ՍԻՈՆ, ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

Է. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ 1933-ՆՈՅԵՄԲԵՐ ԹԻՒ 11

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԹՈՒԱԿԱՆԻ ՄԸ ԱՌՋԵԻ
(1833-1933)

Կը խոստովանինք անկեղծօրէն թէ ոչ սովորութիւն դարձած պատշաճութեան մը հարկը և ոչ ճոխ արդիւնքներով հանդիսադրուելու իրաւունքի մը զգացումն է որ մեզի կանգ առնել կուտայ այսօր Հաստատութեանս ներքին կեանքը ոգևորող կարևոր գործօններէն մէկին՝ մեր մամուլին՝ առջև. այլ յարգանքի պարտականութիւնը միայն հանդէպ զեղեցիկ ոդիի մը, Հաւատքի այս Տան մէջ ժողովուրդին մատուցուած ծառայութիւնը միտքով ևս արդիւնաւորելու այն բարի իղձին, որ, հակառակ իր ճամբուն վրայ խոնուած բիւր արգելքներու, կրցած է միշտ շարունակել իր ընթացքը, թէև թերևս մերթ վարանոտ և մերթ հաստատուն քայլափոխերով, մինչև իրեն համար աւելի բարեբաստիկ նկատուած թուականի մը առաւօտը։

Ամբողջ դար մըն է ահա, որ գրեթէ անընդհատօրէն լսուած է այդ մեքենաներուն ճռինչը՝ այս հնադարեան կամարներուն ներքև։ Դիտենք թէ գործը, որ արտադրուած է հոս ժամանակի այդքան կարևոր տևողութեան մը միջոցին, բոլորովին համապատասխան չէ եղած ո՛չ պէտքերու և ո՛չ պահանջներու այժմեան տեսակէտներով զգացուած կարևորութեան և լրջութեան. այնպէս որ հրճուանքը, որ այնու ամենայնիւ մեր սրտին կը հաղորդուի յոբելեանի զաղափարէն՝ զոր կը տօնենք, իր բացատրութիւնը կը գտնէ սա՛ մտածութեան մէջ որ եթէ Սրբոց Յակոբեանց այս բարձունքին վրայ մեր մամուլը չէ կրցած բովանդակօրէն ընել ինչ որ պարտ էր ընել, չէ թերացած սակայն նոյն տեղն կատարելէ ինչ որ հնար էր իրեն համար կատարել։ Կարելին՝ եթէ ոչ ցանկալին. ա՛յս եղած է իր ճիգին խմաստութիւնը՝ իր վրան ու չուրջը ճնշող կացութեան մէջ. ուրիշ բառով՝ եթէ չէ կրցած անիկա պանծացնել իր կոչումը, կրցած է սակայն արդարացնել իր գոյութիւնը։

Ըսուած է իրաւամբ թէ «Տպագրութիւնը հրեշտանին է մարդկային մտածումին», այսինքն ամենէն արագ, վճռական և ապահով միջոցը մտաւորական

digitised by A.R.A.R.@

յառաջդիմութեան ծաւալումին. ու տպարանի մը, մանաւանդ մանաւոր և շահադիտական նպատակէ աւելի՝ հանրային, կամ, ըստ մեր պարագային, ազգային և կրօնական խեթալ հետապնդող տպարանի մը կոչումը ուրիշ բան չէ ըստ ինքեան՝ եթէ ոչ հաւաքական կամքէ բղխած, և որոշ ըմբռնումի մը վրայ լարուած այն ձգտումը, որուն վախճանական դիտումն է հասարակութեան մը կամ համայնքի մը բարոյական օգուտը։

Չենք ուզեր խնդիր ընել հոս թէ, հարցը այդ տեսակէտէն նկատուած առեն՝ մեր տպարանին հարիւրամեակին պատմութիւնը ի՞նչ չափով կրնայ կամ պիտի կարենայ արդարացնել անոր գոյութիւնը ազգին մտաւորական կեանքին մէջ. անոնք որ պիտի հաճին կարդալ Սիոնի այս թիւին մէջ իրարու յաջորդող քանի մը ուսումնասիրութիւնները, պիտի կարողանան լայնօրէն գաղափար կազմել այդ մասին։ Մենք պիտի ուզէինք մանաւորաբար վեր առնել հոս սա պարագան թէ այս Պատրիարքական Աթոռին հովանիին տակ ճիշդ դար մը առաջ կազմակերպուած տպագրական այս գործը, հետու՝ դիպուածական կամ յանկարծօրէն ծնունդ առած քմայքի մը արդիւնքն ըլլալէ, ընդհակառակը հետեւանքն է եղած կանխամտածուած ծրագրի մը և որոշադրուած իղձերու, ու եթէ կարելի չէ եղած լրիւ գոհացում տալ այդ ամէնուն, ատոր պատճառն է եղած ոչ թէ յօժարութեան կամ աշխատանքի պակասը, այլ հանգամանքներու յօրինուածութիւնը և կամքէ անկախ դժուարութիւններ։

Այս դժուարութիւններուն մեծագոյնը միշտ այրի պայմաններէն յառաջ եկած էր ղեկավարապէս։ Այս երկրին մէջ, որ, իր աշխարհագրական դիրքին և տնտեսական դրութեան պատճառաւ, ոչ մէկ տեղն արդէն աշխարհի ամենէն բարգաւած մասերէն մին չէ եղած, նախորդ տիրապետութեան օրով, գրեթէ մինչև վերջին պատերազմի նախօրեակին, իմացական շարժումի որ և է ձեռնարկ անկարելի էր փոքր ի շատէ նոյն իսկ արդիւնաւորել, բացի նիւթական մեծ դոհողութիւններէ՝ առանց նաև ուրիշ կարևոր չանքերու, որոնց մէջ որոշ դեր կը կատարէին նոյն իսկ դիւանագիտական միջամտութիւնները ու տախտումները։ Բայց ծովուն վրայ, երբ չի քալեր կամ դանդաղագնաց է նաւը, ի զուր է նաւորդին աճապարանքը. անոր վազվզկոտ եռանդը նաւուն շրջապատէն դուրս չի կրնար տևել . . . ։ Այս պատկերին մէջ է գործին ամբողջ բացատրութիւնը։ Գալոց, թերթ կամ հանդէս, տպարան, մատենադարան, արուեստի հնախօսական կամ յառաջդիմական որ և է ձեռնարկ, կաշկանդումի այն ճնշուած մթնոլորտին մէջ որ երկրին ընդհանուր վիճակն էր, և ուր Կրթական Տեսչութեան կամ գրաքննութեան անունն ու աչքը ծանրոց կը դնէին ամէն թռիչքի վրայ, մամուլ մը ունենալը և անոր գոյութիւնը այս կամ այն կերպով պահպանելն ու արժեցնելը հրաշքի հաւասար բան մը պէտք էր նկատել։

Դժուարութիւններուն մէկ ուրիշ տեսակը, ըստ ինքեան նեղքին, բայց ոչ նուազ կարևոր քան վերև յիշուած արտաքինը, էր այն՝ որ կը բղխէր Հաստատութեանս նոյն ինքն նկարագիրը բնորոշող կացութենէն։ Սրբոց Յակոբեանց այս Աթոռը ազգային և հոգևորական այն կազմակերպութիւնն է, որուն բուն կոչումն է Սուրբ երկրին մէջ ի վաղուց անտի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պատկանած սրբավայրերու պահպանութեան գործը։ Այդ նպատակին ուղղուած են

digitised by A.R.A.R.@

և պէտք է լինին ամէն ջանք և մտահոգութիւն. կրօնական նուիրում, նիւթական զոհողութիւններ, նոյն իսկ մտաւորական աշխուժիններ և կրթական տաժանքներ, այլն, ամենէն յառաջ այդ կէտը պարտին ունենալ ի նկատի, և յետոյ ու ըստ այնմ, միշտ նոյն ոգւով տարածուիլ կամ բաշխուիլ նաև այլ ուղղութեանց վրայ: Մեր Միաբանութիւնը ազգային և հոգևոր Սահմանադրութեամբ կազմաւորուած եկեղեցական վիճակաւորութեան այն կարգն է, որուն գերագոյն պարտականութիւնն է անկորուստ պահել Հայ Եկեղեցւոյ իրաւունքները միջազգային քրիստոնէութեան այս ոստանին մէջ, և անոր անունն ու պատիւը պահպանել այն բարձրութեան վրայ, ուր մեր պատուական նախնիք այնքան աքանչելի խմաստութեամբ կրցած են հասնել զայն, այժմեան քաղաքակրթութեան հետ աւելի կամ նուազ չափով առընչութեան մէջ եղող երեք հին և մեծ կրօններու համազգային այս երկրին մէջ: — Հանապազօրեայ մրցակցութեան, դիշեր ու ցերեկ անդադրում պաշտամունքի և անթարթ հսկողութեան, անանկնակալ հոգերու, չնախատեսուած ծախսումներու և աներևակայելի անդոհանքի և տագնապներու այն տեսակ մը Թոնուրդոհին մէջ, որուն կը յանդէր կեանքը ի վերջոյ այս Հաստատութեան պարիսպներէն ներս, մարդիկ ի՞նչպէս սիրտ և ժամանակ կը գտնէին, տալու համար մամուլին, որ, այդ օրերուն մանաւանդ, կա՛մ անհանդուրժելի տանջանք, և կամ անպէտ շքեղանք մը միայն պիտի թուէր միաբերուն և սիրտերուն համար հաւատարապէս . . . : Այս հարցումին պատասխանը Հաւատքին խորհուրդը և հայկական կամքի ոյժին զգացումը միայն պիտի կարենային տալ մեզի:

Անշուշտ նկատելի տարբեր դժուարութիւն մը կը ծնէր մանաւանդ ուրիշ հանգամանքէ մը: Երուսաղէմ, իր պատմիարքական մեծ տիտղոսին դրօշին տակ ունէր թեմական պզտիկ շրջանակ մը միայն, ուր, մէկն ըլլալով այն աւերն եղիպտոսն ալ, չէր բովանդակուեր նոյն իսկ հազարեակ մը Հայութիւն, որուն ամենամեծ մասն ալ արաբախօս էր տակաւին. իսկ Լիբանան և Սիւրիոյ մէկ մասը, որ այդ թուականին կը պատկանէին Երուսաղէմի, հայերու թիւի և կացութեան տեսակէտով՝ կը գտնուէին միևնոյն դրութեան մէջ: Իրաւ է թէ ուխտաւորական շարժումը, որ այդ միջոցին իր ամենէն յորդ թափին մէջ էր, տեսակ մը համայնական դիրք կուտար այս Աթոռին՝ ազգին կեանքին մէջ, բայց Կ. Պոլիս իր հեռահետ բազմացած և ճոխ տպարաններով, և Զմիւռնիա՝ Տէտեանի եղբարց այնքան գործօն և յետոյ Մամուրեանի տպարաններովը այնպէս գրաւած էին հրապարակը, որ Երուսաղէմի հայ տպարանը այսքան հեռուէն պիտի չկարենար որ եւ է կերպով մրցիլ անոնց հետ, եւ նիւթապէս զինքը մնուցանող և բարոյապէս քաջալերող ասպարէզ չունել իրեն համար ազգային հանրական կեանքին մէջ:

Աչքի առջև բերելով այս բազմաթիւ և բազմակերպ դժուարութիւնները, կը հանդարտի մեր խղճմտանքը, տեսնելով որ այս տպարանը, այդքան բարդութեանց մէջ և այնքան ծանրաձոյ գրաղումներու ներքև կրցեր է արժեցնել դարձեալ իր գոյութիւնը, եկեղեցական պաշտամունքի, նախնեաց մատենագրութեան, չափով մը՝ նաև բանասիրութեան, կրօնական և եկեղեցակրթական ուսմանց և դիտութեանց վերաբերող գիրքերու տպագրութեամբ, և տասներկու

digitised by A.R.A.R.@

տարիներ անընդհատ հրատարակելով «Սիոն» ամսօրեայ հանդէսը, իբրև պարբերական պաշտօնաթերթը Ս. Աթոռոյս, Էջմիածնի «Արարատ»ին և Արմաշու «Ցոյս»ին և առեն մը Հայրիկի «Արծիւ»ին հետ, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ոգին և ուղղութիւնը բացատրող և տարածող գործունէութեամբ մը, որ իր ժամանակին ունեցաւ իր որոշ արժէքն ու նշանակութիւնը։

Ըսուեցաւ վերև թէ Երուսաղէմահայ տպարանը ոչ թէ դիպուածաբար՝ այլ կանխորոշ ծրագրի մը վրայ հաստատուած է դար մը առաջ, եւ թէ բացառիկ եւ հասկնալի պատճառներով է որ լրիւ կարելի չէր եղած իրագործումը այդ հոգիին։ Արդարեւ, Զաքարիա Կոփեցի, յետոյ պատրիարք Ս. Աթոռոյս, եւ բուն հիմնադիրը տպարանին, նախ Էջմիածնի մէջ աշակերտած՝ ներսէս Աբեղայ Աշտարակեցիի (ապագայ մեծանուն կաթողիկոսին), եւ յետոյ, ժամանակ մը վէնետկոյ Ս. Ղազարի ժառանգաւորացին հետեւած, ազգային ոգիով եւ եւրոպական ճաշակով թրծուած միտք մը, որ յետոյ Ս. Աթոռոյս միաբան եւ աբեղայ ձեռնադրուելէ վերջ նուիրակութեան պաշտօններով Հայաստան և հայկական վայրեր շրջած լինելով՝ ազգային կեանքի ծանօթութեամբ և փորձառութիւններով հարստացած հոգի մըն էր ինքնին, անկարելի էր որ ըմբռնած չըլլար թէ ի՛նչ պէտք էր լինէր այսպիսի մայրավանքի մը նուիրական հովանիին տակ կազմուած մամուլի ուղղութիւնը։ Իսկ Պօղոս արքեպիսկ. Աղրիանուպոլսեցի և Կիրակոս արքեպիսկոպոս Երուսաղէմացի, առաջինը՝ նախկին պատրիարք Կ. Պոլսի, որ Գաբրիէլ պատրիարքի պաշտօնի առկախումին միջոցին ծայրագոյն կառավարիչի լիազօր իրաւունքներով եկած էր հոս, և կորովի բազուկով և իմաստուն շրջահայեցութեամբ վրկած Հաստատութեան խանգարուած վարչութիւնը, ու երկրորդը՝ կրթասէր և ուսումնական հոգևորական մը, որ իբր այդպիսի մէկը ճանչցուած և սիրուած էր Կ. Պոլիս և Եգիպտոս, և որ ապա պատրիարք ևս եղաւ Ս. Աթոռոյս, առաջինը իբրև հովանաւոր և երկրորդը իբրև գաղափարակից և գործակից Զաքարիայի, երեքն ի միասին միևնոյն մտածութեամբ խանդավառուած էին անշուշտ Սրբոց Յակոբեանց տպարանական այս գործունէութեան սկիզբը, անոր մէջ տեսնելով ազգային և եկեղեցական զարգացումի նիւթական և բարոյական լուրջ ոյժ մը։ Եթէ, ինչպէս ակնարկուեցաւ, արդիւնքը չեղաւ գերազանց, հարկ է սակայն ընդունիլ թէ եղաւ, ըստ քանակին և որակին միանգամայն, իրապէս գնահատելի. այնպէս որ ամբողջ դարու մը երկարութեան վրայ Հայ–Երուսաղէմի մտաւորական կեանքը պայծառացնող այս ձեռնարկին թէ՛ գաղափարին եւ թէ՛ գործին պատիւը իրենց միայն կը պատկանի. քանի որ յաջորդ սերունդներու վարիչներն ու գործիչները հաւատարիմ հետեւողութեամբ իրականացուցին անո՛նց ծրագիրը՝ միայն։

Իրե՛նց յիշատակին հանդէպ միշտ երկիւղած մտածումով մը՝ կ՚ուզենք որ անո՛նց պատկանի միշտ պատիւը յառաջիկայի ևս ամէն յաջողութեանց, որոնք կը յուսանք թէ օրհնութեամբն Աստուծոյ աւելի յաճախադէպ պիտի լինին այսուհետեւ։ Հոգելոյս Տ. Եղիշէ Դուրեան Սրբազան Պատրիարք, որ, 1921ին, բարեբաստիկ թուականի մը առաջին օրերուն կը բարձրանար Երուսաղէմի Պատրիարքական գահը, իր մերձ տասնամեայ պաշտօնավարութեան շրջանին, նոյն այդ

digitised by A.R.A.R.@

յիշատակն է որ փառաւորեց արդէն, հայկական Սիոնի այս սուրբ յարկին տակ իրականացնելով մասնաւորական նոր վերածնութիւն մը՝ դար մը առաջ կատարուածին յատակագծին վրայ, թէև աւելի խոր և հիմնական պատրաստութեամբ քերևս։ Իր աշակերտները, որոնք ուխտած են կատարել իրենց բովանդակ կարելին, որպէսզի չչիջանի բնաւ մեծ միաքէ մը և ազնուական սիրտէ մը վերարծարծուած այդ հուրը, նուիրուած են այդ գործին, որչափ իրենց վարպետին՝ նոյնչափ և անոնց անուան և յիշատակին հանդէպ մեծարանքի անխառն զգացումներով։ Զաքարիայով, Պօղոսով և Կիրակոսով հիմնադրուած և Դուրեանով զեղազարդուած գործը պիտի շարունակուի հոգեառնդն սիրտով։ Սրբոց Յակոբեանց տպարանին երկրորդ հարիւրամեակը պիտի ցանկանք որ Ազգին և Եկեղեցիին համար լինի հոգևոր ափոփանքի և շինութեան նոր շրջան մը, հրատարակութեամբ հայագիտական կարևոր գործերու և ուսումնասիրութեանց։ Պիտի չխնայուի ջանք, որպէսզի մեր ձեռագրաց Մատենադարանը, հայ միտքի և արուեստի այս մեծարժէք գանձարանը, ուր այժմ կը պահպանուին՝ աւելի քան 3500 ձեռագիրներ, քայլ առ քայլ և ըստ կարելւոյն մատչելի դառնայ հանրութեան, հրատարակութեամբ թէ՛ նախնեաց անտիպ գործերուն և թէ՛ ձեռագրաց ընդհանուր ցուցակի և անոնց յիշատակարաններուն, որոնցմէ, Սիոնի այս թիւին մէջ կը դնենք, իբրև նմոյշ, Ռակեբերանի Եսայեայ մեկնութեան Ա. գլուխին Ռակեդարեան թարգմանութիւնը և ժ. — ԺԲ. ամէն մէկ դարէ մի մի յիշատակարան։

Չենք կրնար վերջացնել այս քանի մը խօսքերը, առանց անգամ մըն ալ արտայիսնս ոգեկոչելու յիշատակը անոնց որ կազմակերպիչներն եղան մասնաւոր գործին՝ այս նուիրական բարձունքին վրայ, և իրենց յաջորդներուն և շարունակողներուն, ինչպէս նաև Ս. Աթոռոյս հանգուցեալ բարերարներէն անոնց որ մեքենաներու կամ մեքենական կազմածներու նուիրումով սատարեցին տպարանի զարգացման։ Այս բոլոր նուիրատուներուն անուններն յարգանօք յիշուած են յաջորդ ուսումնասիրութեան մը մէջ։ Առաջին հարիւրամեակին մէջ անոնցմէ վերջիններն եղած են հանգ. Յարութիւն և Տիրան Յովակիմեանի ազնուասիրտ քոյրերն ու եղբայրը, որոնք հազար եզ. ոսկւոյ սահմանումով իրենց ողբացեալ եղբայրներուն յիշատակին վերջերս նուիրեցին ելեքտրաշարժ մեծ արագատիպ մը եւ կարիչ եւ ծալող մեքենաներ, որոնց պաշտօնական առաջին շարժումը կցորդուեցաւ յոբելինական այս տօնին։

Յարգանք ամէնուն յիշատակին, և օրհնութիւն իւրաքանչիւրին անուան։

* * *

digitised by A.R.A.R.@

Ա. ՆՏԻՊ ՄԱՍԵՐ

ՈՍԿԵԲԵՐԱՆԻ ԵՍԱՅԵԱՅ ՈՍԿԵԴԱՐԵԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵՆԷՆ

Սուրբ Գրոց մեկնաբանութեան և եկեղեցական գրականութեան համար, բանասիրական տեսակէտով մեծապէս հետաքրքրական է Ոսկեբերանի մեկնութիւնը Եսայիի մարգարէութեան վրայ։ Անոր թէ յունարէն բնագիրը եւ թէ՛ թարգմանութիւնները մեր են ընդհանրապէս. այնպէս որ խնդրոյ առարկայ եղած է սա հարցը թէ իրականին մէջ ի՞նչ և ո՞րչափ եղած է արդեօք բուն մատենագիրէն գրուածը։ Յարդ գոյ եղած կամ գոնուած յունարէնը, ըստ հրատարակութեան Միների, կը պարունակէ միայն նախերգանք մը եւ Ա.—Ը. 10 մասին վրայ մեկնութիւն մը։ Վիննեական Մխիթարեանց ձեռագիրը, որ 1880ի տպագրութեամբ հրատարակուած է Հ. Ա. Տիրոյեանի խնամքով, և չունի ոչ յիշատակարան և ոչ թուական, և «միջին անուանեալ երկաթագրով» գրուած և ամէն տեսակէտով ԺՒ. դարու ընդօրինակութիւն կը նկատուի հրատարակիչէն, ինչպէս նաև վիննեական Մխիթարեանցը, որ, «ըստ ամենայնի նոյն է» վիննեականին հետ՝ ըստ տեղեկագրութեան Տաշեան Մայր-Յուցակի (էջ 571), երկուքն ալ չունին բնագրին նախերգանքը եւ Ա.—Բ. 1 ը. այսինքն կը սկսին Բ. 2 էն, և բնագրին հիւղ սպառած կէտին՝ կը դնեն սա ծանօթութիւնը. «Մինչեւ ցայս վայր գտաւ իւրով ձեռամբ գրեալ երանելւոյն Յովհաննու, յունարէն»։ Այնու ամենայնիւ երկուքն ալ կը շարունակուին, երբեմն անընթեռնլի մնացած բառերու ընդհատումով կամ պակասումով միայն, մինչև ԻԱ. 1 ը, որմէ վերջ մինչև Լ. գլուխ և 6 համար, այսինքն չուրջ տասը գլուխներու ընդհատով մը, կը շարունակուին դարձեալ մինչև ԿԲ. 10-12. որ է ըսել թէ վերջանալու համար կը պակսին իրենց՝ միայն կե և կԶ գլուխները։ — Որովհետև Ոսկերերանի այս գործը ևս — Սուրբ Գրոց ուրիշ մասերու վրայ իրը քարոզութիւն կամ մեկնողական ուսուցում կատարուած իր մեծ մասնենագրութեանց նման — ամբողջական միայն կրնար ըլլար, յունարէնին Ը. գլուխ և համար 10ին վրայ վերջանալը բանաւոր էր անուշադիր բացատրել բնագրական մասերու կրճատումովը, ինչ որ, այնքան յաճախադէպ է եղած հին ժամանակներու մէջ։ Ի յառաջագունէ միայն կատարուած այս ենթադրութիւնը սակայն չատ գեղեցիկ կերպով հաստատութիւն կը գտնէր հնութեամբը հայերէն ոսկեդարեան թարգմանութեան, որ, թէեւ ինք ալ ընդհատներով կամ թերութիւններով (lacune) արկածաւորուած, բայց վերջապէս ամբողջութեան տեսակէտով անհամեմատ առաւելութիւն կը ներկայացնէ վերապրած յունականին վրայ։ Դալով անընդգիր մնացած հայերէն թարգմանութեան հարազատութեան, այսինքն այն խնդրոյն թէ անոնք իսկապէս Ոսկերերանի՞ գործին թարգմանութիւնն են թէ ոչ, այս մասին անուշադիր վճռականօրէն հաստատական պատասխանի մը կը տանի միտքը բացարձակապէս անառարկելի նոյնութիւնը՝ որ կայ բնագրաւոր եւ անընդգիր թարգմանութեանց բոլոր հատուածներուն մէջ, թէ՛ արտայայտութեան կերպի եւ թէ՛ իմաստի տեսակէտով։ Ոսկերերանն է որ բացորոշապէս կը գգացուի մէն մի էջին եւ մէն մի պարբերութեան մէջ, թէ՛ իր քրիստոնէական պերճախօսութեան հզօր և արտառոյց չնչտովը, թէ՛ աւետարանական բարոյականի պայծառ և կորովի իմացութիւններովը, և թէ Աստուածաշունչի հակցողութեան մասին իր այն տեսութեամբը, որ Անտիոքեան եւ Ադեքսանդրական դպրոցներու ընդունութիւններուն միջահաման իր կեցուածքը կը յատկանշեն։

Աւելորդ պիտի ըլլար որ և է խօսք ընել հոս հայերէն թարգմանութեան լեզուական արժէքին և գործին ամբողջականութեան մասին։ Ոսկեդարեան հայերէնի ազնուագոյն դասին բոլոր ատորոգելիները ունի ան, թէ՛ բնագրով եւ թէ՛ առանց բնագրի այժմ գոյ եղած հատուածներու մէջ՝ ոսկեդարեան այս գրական յատկանիշները այնքան համանման են, որ առաջին իսկ նայուածքով մարդ պիտի համոզուէր թէ անոնք մէկ ամբողջականութեան մը մասերն են միայն, և նոյն գրիչէն հայերէնի յեղուած։ Այս մասին աւելի ապացոյց մըն է տակաւին այն իրողութիւնը թէ, գեւ ԺԴ. դարուն, Գէորգ Սկևռացի վարդապետ Եսայեայ վրայ իր մեկնութիւնը գրած միջոցին աչքի առջեւ ունեցած է հին ոսկեդարեան թարգմանութիւնը, որմէ ծագկաքաղ եղած իր գործին մէջ յայտնապէս կ'երևին նշմարներ հին թարգմանութեան բոլոր մասերէն, այսինքն, նաև այն գլուխներէն, որոնք գեւ կորսուած կը մնան, եւ առնցմով ինչպէս նաեւ ձառընտիրներու մէջ ցրիւ գտնուած բոլոր հատուածները կամ փոխադրութիւնները ի մի բերելով՝ բոլորովին անկարելի պիտի չըլլար թերևս հինը եթէ ոչ բոլորովին վերակազմելու այլ գէթ անոր թերութիւնները մեծ մասամբ կարկատելու փորձ մը։

Կը խորհինք թէ Ոսկերերանի Եսայեայ մեկնութեան ոսկեդարեան հայերէն թարգմանութեան ի սկզբան անդ ամբողջական եղած լինելուն մասին նոր փաստ մը եւս հայթայթած պիտի լինինք, բանասիրաց ուշադրութեան յանձնելով Ս. Աթոռոյս գրչագրաց Մատենադարանի մէկ ձեռագիրը, որ կը պարունակէ նոյն գործին թէեւ ԻԶ. գլուխները, այսինքն հիւղ կէսը միայն, բայց աւելի ամբողջական վիճակի մէջ։ Որովհետև այս մերինը, ունի նախերգանքը (= «Ցառաջաբանութիւն»)

digitised by A.R.A.R.@

և Ա. 1 — Բ. ին մեկնաբանութիւնը ամբողջ, որոնք կան յունարէնին մէջ, բայց կը պակսին տպագրուածին մէջ։ Ցնծայ ուրախ նոյնպէս տպագրուածին մէջ պակսած ԻԱ. 2 — Լ. 6 բաժինին մեծագոյն մասը, զի չարունակելով ԻԱ. 2 էն՝ կը հասնի մինչև ԻԶ. գլուխի վերջընթեր 20 համարի մեկնութիւնը։ Իսկ անկէ անդին ինկած կը թուին հետագայ թուղթերը։ Վերջին պարբերութիւնն է այս. «Ոման այնորիկ ասէ. «Փախի՛ր և թաքիր, զի կամ անկրկիզս առնել զնոսա. Եւ արդ քանզի Աստուծոյ բանն ոչ այնպէս ինչ միայն վճարէր որպէս մարդկանն, ոման այնորիկ ասէ. քանզի առ բազամաւ այսպիսի ինչ զոր գործեցաւ»— ձաշակ մը տուած ըլլալու համար այս անտիպ գլուխներուն մասին, առաջև կը դնենք քանի մը հատուածներ առաջին գլուխէն, ինացեալին ամբողջական հրատարակութիւնը թողլով պատեհագոյն ժամանակի։

Չմոռնանք աւելցնել թէ այս ձեռագիրս ևս չունի ոչ յիշատակարան, և ոչ թուական. գրուած է թանձր բամպակեայ թուղթի վրայ, դէպի բոլորգիր հակող անցման գրով և ԺԲ — ԺԴ դարու գրչութեան տպաւորութիւն կը թողու— Տ. Յովհաննէս Խալիկեան Քահանայ, Կալկաթայի երբեմնի հանրածանօթ աւագերէցը, որ 1839 ին տէր էր եղած գրչագրիս, Նոր Ջուղայի մէջ, զգացած էր արդէն անոր կարևորութիւնը, և Ի. Թուղթին երկրորդ էջին վրայ Բ. գլուխի 2 համարին դէմ լուսանցագրած՝ «Վկնեմտիի տպագրութիւնն սասէն ակսանի»։ Բայց թէ՛ բուն ձեռագիրը, որ կը թուի թէ նուիրակ Իահակ վարդապետ Դպրատացիի ձեռքով երուսաղէմ էր բերուած Հնդկաստանէն, և թէ այս վերջինին միջոցաւ անոր վրայէն կատարուած ընդօրինակութիւնը, գրեթէ աննկատ մնացած էին Մատենադարանին մէջ, մինչեւ հանդիպիլը հոգելոյս Տ. Եղիշէ Սրբազան Գատրիարքի խուզարկու ակնարկին, իր մահէն չուրջ երկու տարիներ առաջ։ Սրբազանը, որ անմիջապէս հաղորդած էր զայն տպագրին հետ, ինքն էր որ առաջին անգամ դիտած էր ԻԱ. 2 — ԻԶ. 20 գլուխներուն առանձնութիւնը մեր ձեռագրին մէջ, և կը փափաքէր համեմատական հրատարակութեամբ ի լոյս ածել զայն։ Կերպով մը իր կտակն է որ կատարած պիտի ըլլանք, եթէ կարելի ըլլայ մեզի յարմար պատեհութեամբ մը կատարել իր այդ մտադրութիւնը։

* * *

Տեսիլ ասէ զոր եհես Եսայի.

Տեսիլ՝ զմարգարէութիւն ասէ, կամ զբազում իրս՝ որ անցանելոց էին ընդ նոսա, զոր իրրեւ աչուք տեսանել պատմէր։ Եւ տեսիլ անուանէ, որպէս և Միքեայն և տես զժողովուրդն ցրուեալ. եւ եզեկիէլ՝ զգերութիւնն, եւ զանաւրէնութիւնն՝ զոր գործէին, զի արեգականն երկիր պագանէին եւ նստեալ զթամուզ լային, կամ զի զլուրն՝ զոր յԱստուծոյ լսէին ոչինչ նուազագոյն քան զտեսիլ երեսաց համարէին. այլ վաղվաղակի հաւատային այսպիսի ինչ իմիք որ յաչխարհի չգտանի։ Եւ զի այլազգ իմն լսէին քան զայլ մարդիկ. ինքն իսկ ասէ, թէ յաւելին ունկն ի լսել, և զի արժանի հաւատալոյ արասցէ զբանն՝ կոչէ տեսիլ, զի զարթուսցէ զլսողն, և առաքեսցէ առ այն որ եցոյց զտեսիլն։ Քանզի սովորութիւն իսկ է ամենայն պատգամաւորաց զառ ի յԱստուծոյ ճառեալսն պատուական քան զայլ բանսն պատմել. զի յայտ արասցեն, եթէ ո՛չ յանձանց ինչ խօսին. այլ Աստուծոյ հրամանք են, զոր պատմիննն։ Եւ թէ յերկնից իջեալ են գիրք, որպէս և Դաւիթ իսկ ասէր, թէ լեզու իմ որպէս գեղեգն գրչի ճարտարի, զի մի եղեգանն ինչ համարեսցիս զգիրն, այլ աջոյն որ ունիցի զեղէգնն ի ձեռինն, այսինքն մի՛ լեզուոյն Դաւթի, այլ չնորհացն՝

. . . Իսկ Նոյոյ կտակարանաց պաշտաւնեայքս ևս առաւելագոյն քան զնոսա ցուցին քաջութիւնս, քանզի մեծամեծ ևս չնորհի եղեն արժանի վայելելոյ զբազմապատիկ ճգնութիւնս կրեալ առաքինանալոյն, ոման այնորիկ եւ Պետրոս յորժամ լուաւ ի Քրիստոսէ, եթէ դժուարին է մեծատան մտանել յարքայութիւն երկնից, վշտանայր և հարցանէր երկիւղիւ. թէ ո՞ կարիցէ ապրել, թէպէտ եւ ոման իւրոյ իրացն համարձակութիւն ունէր առ Տէրն. քանզի ո՛չ եթէ զանձանց ինչ խնդրէին, այլ փոխանակ ամենայն աշխարհաց հոգոյն։ Իսկ Պաւղոս ամենեւին յամենայն ի թուղթան այսպիսի միտս ցուցանէ, զի եւ զԲրիստոս բազմայ փրկութիւն տեսանելոյէ. ելանել ասէ ի մարմնոյս և ընդ Քրիստոսի լինել լաւ համարիմ, բայց կալ մնալ ի մարմնի ե՛ւս կարեւոր ոման ձեր։ Եւ արդ՝ այսպիսի իմն աւրինակ ցուցանէ մարգարէս. զի և զպատուհասն ևս՝ որ գալոց էին յԱստուծոյ, ասէր համարձակութեամբ, և մեղուցելոցն սաստէ։ Եւ դարձեալ աղաչէ զԱստուած ոման նոցա, առ նոսա զայրագնի, եւ առ Աստուած բարեխօս լինի, եւ զայս ի կատարումն մարգարէութեան է իմանալ։ Բայց այժմ սկիզբն արարեալ ի գլխոյս մեկնեսցուք զամենայն։

որ չարժէին զլեզուն։ Նաև միւս կ՚ուս մարգարէ զսոյն յայտ արարեալ ասէր. Քէ այր մի հովիւ էի ես, և թուէք քաղէի. և այսու յայտ առնէ զի մի մարդկեղէն իմաստութիւն կարծիցէ զմարգարէութիւն, եւ ո՛չ զայս միայն բաւական համարէր, այլ զմիւսն եւս յաւելեալ ասէր. բայց ես լցայ ուժով ի Հոգւէ Տեառն, և իրաւամբք, և զաւրութեամբք, քանզի ո՛չ միայն իմաստուն, այլև զաւրաւորս կատարեցին զնոսա չնորհքըն, ոչ մարմնական ինչ պնդակազմութեամբ, այլ մտացն առաքինութեամբ։ Քանզի առ լիրբ և անամաւթ ժողովուրդն առաքէին, որ արեամբ մարգարէիցն էին ծարաւիք, եւ ի սպանումն սրբոցն եւնթ խոկային։ Ցիրաւի պիտոյ էր նոցա բազում զաւրութիւն, զի մի՛ կասիցեն ինչ ի բազում զաւրութենէն. վասն այնորիկ ասէ իսկ ցներեմիա, Քէ եղի զքեզ իբրև զսիւն երկաթի, եւ իբրեւ զպարիսպ պղնձի։ Եւ ցնզեկիէլ՝ Քէ ի մէջ կարճաց ես բնակեալ, մի՛ երկնչիցես յերեսաց նոցա, և մի՛ զանգիտիցես։ Եւ զմովսէս յորժամ առաքէրն, Ցուի ինձ, Քէ ոչ ի փարաւոնէ երկուցեալ զանդաղէր, այլ ի լպրշական հրէիցն անտի. զի յորժամ խաւսէրն ընդ Աստուծոյ, Թողեալ զվայրենամիտսն, մնծաւ փութով կամէր ուսանել Քէ զի՛նչ ինչ ընդ անհաւատ ժողովրդեանն խաւսիցի. Նաև նշանքըն՝ որ տուեալ էին յԱստուծոյ, իբրեւ վասն նոցա իմն առնոյր. և արդարեւ յիրաւի, զի եթէ միևն որում երախտիսն իսկ արար, այնպէս երկեցոյց զնա, զիա՞րդ ո՛չ կասկածէր, բազում չարչարանս յայնպիսի լիրբ ժողովրդենէն կրել. վասն այսորիկ ո՛չ միայն իմաստութեան, այլ և զաւրութեան հոգի ընդունէին. քանզի և ասէ իսկ մարգարէն, Քէ ես լցա ուժո ի Հոգի Տեառն, և իրաւամբք, և զաւրութեամբ։ եւ միւս ևս Քէ բան Տեառն՝ որ եղև առ երեմիա մարգարէ Բեղկեայ, եւ միւս եւս, եթէ առած Նինուէի, և գիրք տեսլեան, Նաւումա որդւոյ Եղկեսեայ. և սոյն մարգարէ միւսով բանիւ զսոյն ըստ առաջնոյն յայտ առնէ, զՀոգւոյն ընդունելութիւն առածած կոչէ. քանզի զոր ինչ առնուին ի Հոգւոյն, զնոյն խաւսէին, զազգումն չնորհացն այնպէս առածած կոչէին. վասն այսորիկ եւ Պաւղոս յամենայն թուղթսն դնէ զանուն Թղթոցն, զոր և մարգարէքն առնէին. Տեսիլ, և բան, և առածած, և պատգամ անուանէին, նոյնպէս և Պաւղոս զանուն Թղթոցն առնէ՝ նշանակ Թղթոցն. զոր աւրինակ՝ որք ասէին Տեսիլ և Պատգամ, ո՛չ զիւրեանց ինչ յայտ առնէին, այլ զայնորիկ՝ որ զտեսլին ցուցանէր, նոյնպէս և առաքեալ՝ Թէպէտև զիւր անուանն դնէ, այլ այնու զի զանուն Թղթոցն նշանակէ, յայտ առնէ, Քէ ո՛չ զիւր ինչ ուսուցանէ, այլ զհրաման այնորիկ՝ որ առաքեացն զնա, զի առաքելոյ այն պատիւ է, յորժամ ո՛չ զիւր ինչ ուսուցանիցէ, այլ զՏէրունի. վասն որոյ և Քրիստոս ասէր, Քէ մի՛ կոչէք ձեզ վարդապետ յերկրի, քանզի մի է ձեր վարդապետ յերկինս, զի յայտ արասցէ, Քէ ամենայն աստուածագէտ կրաւնից՝ որ առ մեզ պաշտիցին, արմատք ի վերուստ են, ի Տեառնէ երկնից. Թէպէտև մարդիկ իցեն լեալ սպասաւորք ճառելոցն, զոր և ետայի ետես։

Բայց եթէ ո՛րպէս տեսանէին մարգարէքն զոր ինչ տեսանէին, այն չէ մեր ասել. քանզի չէ՛ ինչ հնար բանիւ մեկնել զպայման տեսլեանն, այլ այն միայն գիտէ, որոյ զփորձն իցէ առեալ. զի եթէ զընութեան ինչ զգործ եւ զբարիս, ոչ ոք կարէ բազում անգամ բանիւ յանդիման կացուցանել, ո՞րչափ եւս առաւել զպայման հոգւոյն ազդմանց, զի եթէ ընդ աղաւտ ինչ աւրինակաւք պարտ ումեք իցէ ժպրհել, սակայն ո՛չ եթէ հաւաստեաւ կարիցէ յայտ յանդիման զիրսն կացուցանել, սոյնպէս և զմարգարէութեան ճառս է իմանալ. և զոր աւրինակ՝ յստակ ջուրցն բնութեան զճառագայթս արեգականն ընկալեալ՝ կ՚ուս առաւելագոյն պազպաջիցէ, նոյնպէս և ոգիք մարգարէիցն սրբեալ իւրեանց առաքինութեամբ, նախ ընդունէին զպարգեւս Հոգւոյն, հասեալք ի վերայ իրացն՝ որ ինչ յապա էին գործելոց, ապա եւ այլոց գուշակէին զգիտութիւնն՝ որում էինն հասու։

Տեսիլ ասէ եսաիա որդւո Ամովսա.

Եւ արդ՝ ընդէ՞ր զանուն Հաւրն յիշեցէ կամ վասն ընդ անուամբ կրկին անուանց. կամ զի ուսանիցես, Քէ հաւր յոռութիւն զորդւոյ քաջութիւն չկարէ աղարտել, եւ ո՛չ այն ինչ աղնուականութեան է, յորժամ յաւագաց ոք ծնանիցի, այլ այն՝ յորժամ ինքն զինքն աւագ առնիցէ. քանզի

digitised by A.R.A.R.@

և սա յաննշանաւոր ինչ ի հաւրէ քան զամենեսին գտաւ լուսաւորիալ իւրով առաւել առաքինութեամբքն։

Զոր լսեաս ի վերայ Հրեաստանի եւ ի վերայ Երուսաղեմի.

Վասն էր ուրոյն իմն յիշէ զանուանս տեղեացն. քանզի եւ ուրոյն ուրոյն իսկ եկեն ի վերայ պատիժք պատուհասիցն, և ընդ այլ ժամանակս, և զայս եւս Աստուծոյ լաւագոյն խորհեալ, զի մի ամենեքեան միանգամայն կորնչիցին, այլ մեղմով, եւ առ սակաւ սակաւ, զի նոքովք՝ որ զպատիժս կրեցին, մնացեալքն լինիցին իմաստնագոյնք, թէպէտեւ ո՛չ եղեն պիտանիք դեղաւքն, այն ո՛չ բժշկին ինչ, այլ ախտացելոյն է ՚լեաս, և այսպէս հանապազ։ Զայս յիւրաքանչիւր ազգս առնէ Աստուած։ Եւ ո՛չ զամենեսին ի միասին, որք գնոյն մեղս գործեցեն, միանգամայն տանջէ, ապա թէ ո՛չ՝ ի վաղուց իսկ հետէ բարձեալ էր զամենայն ազգս մարդկան, այլ գկիսոց գվրէժն աստ պահանջէ, զի անդ թեթեւագոյն առնիցէ զտանջանսն. եւ որք ի նոցա ժամանակս կենդանի իցեն, նոցա մեծամեծ հնարս աւկտութեան ցուցանիցէ. իսկ որք ո՛չ յանձանց, եւ ո՛չ յայսպիսի տեսութեանց կամիցին չահել ինչ, զայնպիսիսն անհրաժեշտ և ահագին տանջանաց աւուրն համբարեալ պահիցէ ի դատաստարտութիւն։

Ի թագաւորութեան Ոզիա, եւ Յովաթամու եւ Ահազու, եւ Եզեկիա՝ որ թագաւորեցին ի Հրեաստանի.

Եւ ժամանակն կարեւոր իմն դնէ, զի զուսումնասէր լսողն առաքեսցէ ի պատմութիւն իրացն գործելոց, զի այսպէս դիւրաւ ուսանիցիմք, եւ ի միտ առնուցումք զմարդասիրութիւնքն, յորժամ խելամուտ լինիցիմք, եթէ զինչ իցեն իրքն, կամ որպիսի վերք էին հրէիցն. յորժամ մարգարէքն զայսպիսի դեղս կազմէին։

Լուարո՛ւք ե՛րկինք, եւ ունկն դի՛ր երկիր, զի Տէր խաւսեցաւ.

Բազում ցաւմամբ լի է սկիզբն մարգարէութեանս, զի եթէ ո՛չ յոյժ, և սաստիկ էր բարկութիւն, ապա ոչ թողոյր զմարդիկ և յարարածս գարձուցանէր ըզբանն, և այսու ո՛չ միայն զբարկութիւն ցուցանէ, այլ զի եւ զնոսա՝ որ լսելոցն էին, առնիցէ յամաւթ, յաճախագոյն յայտ արարեալ, թէ քան զանզգայսն եւս անզգայագոյնք էին, որք բանիւն էին պատուհասք. զայս և այլ եւս մարգարէքն առաջ էին առնել, վասն որոյ և որ առ յորոյամ առաքեցաւ մարգարէն, թողեալ զթագաւորն ընդ սեղանոյն խաւսէր. եւ երեմիա մարգարէի զերկիր ի մէջ կոչեցեալ ասէր, Ե՛րկիր, երկիր. և միւսն եւս ասէր. Թէ լուարո՛ւք ձորք եւ հիմունք երկրի։

Որդիս ասէ ծնայ.

Ո՛չ զհասարակաց երախտիսն՝ որ առ ամենայն մարդիկ է, յիշեցուցանէ աստ, զի ամենեցուն արարիչ է, այլ զառաւելն՝ որ առ նոսա միայն, զի որդիք կոչեցան։ Ցամենայն վայրի ցուցանէ զիւր բարերարութիւն Աստուած։ Զոր աւրինակ յորժամ զմարդն ստեղծանէր, և մինչչև լինալ էր, պատուհաս, արասցուք մարդ ասէ ըստ պատկերի կերպարանաց մերոց։ Իսկ ի նոքունս և ի մեծի՝ ո՛չ միայն զայնոսիկ որոց չէր ինչ գործս ցուցեալ, այլ և որոց բիւր չարիս գործեալ էր, պատուհաս միւսանգամ ծննդեամբ աւազանին, զոր և աստ է տեսանել, զի ըստ որդեգրութեան ո՛չ միայն ուղղութիւնս ինչ չէր ցուցեալ, այլ թէպէտեւ անցեալ էին յորդեգրութենէն, սակայն պատուհաս, բայց ո՛չ վասն զի պատուհաս յառաջ քան զվաստակս, զրկիցէ յետ վաստակոցն, այլ զի և յայնժամ եւս մեծամեծ տացէ զվարձուս հատուցումն՝ յորժամ գյաղթութիւն վաստակոյն ցուցանիցեն։ Որդիս ասէ ծնայ, ո՛չ միայն պատուելով որդւոյն անուամբ յիշեցուցանէ զերախտիսն, այլ և բարձրացուցի եւս ասէ. Ցամենայն երախտիսն՝ որ յերկրին եգիպտացւոց արար և յանապատին, և ի գազեսիանացւոց աշխարհին, միով բանիւ ասաց միանգամայն. քանզի սովորութիւն է Աստուծոյ զառաւելութիւն բարերարութեանց ո՛չ սակաւ սակաւ թուել յամելով ի պատմել զգործոցն, այլ միանգամայն զամենայն միով բանիւ ճառել։

Եւ ճոխ զիս անարգեցին.

Անցին ասէ զաւրինաւք իմովք, եւ զկրամանս իմ մերժեցին։

Ծանեաւ եզն զտացիչ իւր, եւ էշ զպզմատուր Տեառն իւրոյ.

Համեմատութիւնքն զամբաստանութիւնս աճեցուցանեն, և մանաւանդ յոր-

digitised by A.R.A.R.@

ժամ յանդուգնականացն առ անդուգականս լինելոյին, ըստ այնմ զոր Քրիստոս ասէր, թէ արք նենուեացիք յարիցեն ոսոխս ընդ ազգիս ընդ այսմիկ, և դատապարտեսցեն զսա. և Դչխոյն հարաւոյ յարիցէ ոսոխս ի դատաստանի, և դատապարտեսցէ զազգս զայս, զի ելն ի ծագաց երկրէ լսել զիմաստութիւն Սողովմոնի։ Եւ երեմիա ասէ. թէ երթայք ի կղզիս Քետիիմ, և տեսէք, եւ ի կեդար առաքեսջիք, եւ ծանիջիք, եւ թէ փոխեսցեն հեթանոսք զաստուածսն իւրեանց, բայց ժողովուրդ իմ փոխեաց զփառսն իւր, ուստի ոչ ինչ աւգտեսցի։

Զանտաղտուկ աւրինադրութիւնն յայտ առնէ, և այնչափ պահանջէ ի մարդկանէ, զոր եւ անասնոց դիւրագոյն է ուղղել, և այնպիսի անասնոց, որ քան զամենայն անասունսն են անմտագոյնք. այլ թերեւս ասիցէ ոք, թէ նոքա գայն բնութեամբ ունին ճանաչել. ասեմ, թէ որ ինչ նոցա բնութեամբ մարթ է ուղղել, եւս առաւել մեզ անձնիշխանութեամբ։

Ծանեաւ եզն զտացիչ իւր.

Ոչ առաւելութեամբ պարգեւացն՝ որ առ նոսա, այլ յաճախութեամբ չարեացն նոցա աճեցուցանէ զամբաստանութիւնն. Զոր աւրինակ յամաւթ առնելով գնոսա, զերկիրն և զերկիր կոչեաց ի վկայութիւն. Նոյնպէս ո՛չ ընդ մարդկան, այլ ընդ անասունս համեմատէ, նաեւ ընդ անմիտ և՛ւս անասունս, եւ յայտ առնէ թէ և՛ւս վատթարագոյնք էին քան զնոսա. նոյնպէս եւ երեմիա՝ զառաւրեակ, եւ գծիծեռնակ ածէ ի մէջ. Եւ Սողոմոն մերթ առ միջիւնն, եւ մերթ առ մեղուն առաքէ զվատն, որ ի վատութեան ծախիլ գկեանս։

Իսրայէլ ասէ, գիս ո՛չ ծանեաւ.

Աճումն չարեաց, յորժամ ընտանիքն՝ որ այնպիսի պատուաւք պատուեալ էին, եւ ամենեքին միանգամայն ժպրհեցան ի չարիս. եւ ո՛չ ասաց թէ Յակոբ գիս ո՛չ ծանեաւ, այլ Իսրայէլ. զի առաքինութեամբ նախնոյն յուցանիցէ յաճախագոյն գծննդոցն ապաստաւորութիւն, որ ոչ ոյն առաքինութեամբ զաւրհնութիւն անուանն ընկալաւ. իսկ սոքա անյանձնելով զաւրհնաւքն մատն եղեն անուան աւրհնութեանն։

Եւ ժողովուրդ իմ ինչ գիս ի միս ո՛չ առ.

Զիա՝ որ քան զարեգակն ևս յայտնագոյն էի։

Վա՛յ ազգի մեղաւորի.

Եւ այս սովորութիւն է մարգարէիցն ողբալ զայնոսիկ՝ որ զանբժշկական ցաւսն ջնջանիցին. սոյնպէս եւ երեմիա ասէր, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, սոյնպէս եւ Քրիստոս ասէր. վա՛յ քեզ ասէ Քո՛րազին, վա՛յ Բէթսաիդա. քանզի և այս վարդապետու. թեան նշանակ է, զի զոր ոչն յաւրինեն բանք, բազում անգամ յաւրինեն ողբք։

Ժողովուրդ լի մեղաւ.

Այլ իմն յաւելուած ամբաստանութեան, որ զամենեսեան միանգամայն փակէ յաճախագոյն պատիժս։

Սերմ ժանս.

Ո՛չ եթէ գծնունդ նոցա աղարտէ, այլ յայտ առնէ, թէ յառաջին իսկ հասակէն գչարեաց բուռն հարին։ Զոր աւրինակ յորժամ Յովհաննէս ասէ. Թէ աւձք ծնունդք լժից, ո՛չ զընութիւն պարսաւէ, ապա թէ ոչ՝ ո՛չ ասէր թէ արարէք պտուղ արժանի ապաշխարութեան, եթէ ի բնէ և ի ծննդենէ այնպիսի ոք էին. սոյնպէս եւ ասա՝ յորժամ ասէ թէ սերմ ժանտ, ոչ եթէ գծնունդն նոցա չար ինչ ցուցանէ։

Որդիք անաւրէնք.

Ո՛չ ասաց թէ որդիք անցեալք զաւրինաւք, այլ անաւրէնք, զի յայտ արասցէ, թէ եւ քան զայնոսիկ՝ որոց չէր եւս ընկալեալ զաւրէնսն, ո՛չ եկին ի լաւութիւն, և այսու զանձնիշխանութեան զամբաստանութիւն ցուցանէ։

Թողեք զՏէր եւ բարկացուցէք.

Ցայտ յանդիման, և անուն Աստուծոյ յանդիմանութեան նոցա, որ առ երեմիայն մեղադիր լինի, թէ ի նմանէ մերժեցան, եւ ընդ դէս բեւեռեցան, այլ ասէ

Եւ զսուրբն Իսրայէլի.

Եւ այսու և՛ւս զամբաստանութիւն աճեցուցանէ, զի հասարակաց ամենեցուն է տէր, և նոցա միայն ճանաչէր յայնմ ժամանակի։

Աւտարացան եւ յետս կացին, զի՞ եւս յաւելուցուք վերս առ վերս անաւրենութեանց.

Մեծ պարսաւանք՝ յորժամ և ո՛չ պատժուքն լինելոյին պիտանիք, այլեւ տանջել իսկ զայնպիսիսն բարերարութեան նշանակ է. քանզի ո՛չ ինչ ունին ասել, թէ պատուհաս միայն, երախտաւոր եղև, և յորժամ յանցեանն եթող և ընդ վայր եհար,

digitised by A.R.A.R.@

այլ և պատուոյն ձգէր առ ինքն, և ահիւ տանջանացն իմաստնագոյնս առնէր, սակայն նոքա ո՛չ այնու և ոչ այսու աւկտեցան, այլ կացին մնացին յանբժշկական ախտին ծնկիցեալք. զամենայն աւրինակս բժշկութեան եցոյց ի նոսա, մերթ հատանել, մերթ կարել, մերթ խարել, սակայն և այնպէս ո՛չ հնազանդեցան, մանաւանդ անբժշկական հիւանդութեան նշանակ այն է, յորժամ ո՛չ կարիցէ դդարման բժշկութիւն ընդունել:

Ամենայն գլուխ ի ցաւս, եւ ամենայն սիրտ ի տրտմութեան, յոտից մինչ ի գլուխ ո՛չ գո ի նմա առողջութիւն, ո՛չ վէրք, եւ ո՛չ խոցուածք, եւ ո՛չ հարուածք այսուցեալ.

Ասէ զտանջանս և զպատիժս թէ ո՛չ սակաւ ինչ նշանակ է բարերարութեան և պատուոյն, զոր եցոյց ի նոսա. ամենևին ասէ չարչարիցի և զամենայն տրտմութիւնս ած ի վերայ. զի եթէ ամենայն գլուխ ի ցաւս, գիա՞րդ ոչ իցեն հարուածք, կամ վէրք, զի ուր վէրք իցեն զառողջութիւն այլոց ևս յայտ առնեն. իսկ եթէ ամենևին վէրք իցեն, ո՞ւր երևեսցին վէրք, այլ զայս ինչ կամի ցուցանել. եթէ ամենայն իսկ մարմինն վիրաւորեալ է, և ո՛չ եթէ կէսն ողջ է, և կէսն վիրաւորեալ, այլ ամենայն թարախեալ, ամենայն վիրաւորեալ. մի հարուածք ամենեցուն:

Զի՛ f տեղի դեղս արկանել.

Այս քան զառաջինն ևս ծանրագոյն է, զի ո՛չ ախտանալն այնպէս դժնդակագոյն է, որպէս որ զբժշկութիւն ո՛չ կարիցէ ընդունել. և մանաւանդ, զի և բժիշկն ևս այնպիսի է:

Ո՛չ ձիրոյ եւ ո՛չ պատանաց.

Եւ զի՝ առնիցէ զբանն յայտնագոյն, կա մնա տակաւին յայլակերպիկ յորջորջմանն. քանզի այն իսկ է նորին լաւութեանն:

Երկիրն ձեր աւերակ.

Զայս ո՛չ եթէ զեղելոց պատմէր, այլ զլինելոցն յառաջագոյն գուշակէր: Քանզի բազում անգամ զայսպիսի սովորութիւն ի գործ արկանեն աստուածեղէնն մարգարէքն, միանգամայն և երկեցուցանեն ըզլսողսն, և զգաւրութիւն ճշմարտութեան յայտ յանդիման ցուցանեն. զի որպէս անցելոցն չէ՛ մարթ թէ չիցեն լեալ. նոյնպէս և որ հանդերձեալ ինչ ասիցին ի մարգարէիցն չէ՛ հնար թէ ո՛չ լինիցին, բայց զի ապաշխարութեամբ մա՛րթ է անցուցանել զհանդերձեալ տանջանսն:

Քաղաքն ձեր ւրձիզ.

Քանզի ո՛չ եթէ ապականեաց զնոսա ամենևին, այլ եթող զկիսայրեացն յայլագգեացն, նշանակ մնացելոցն, որ առաւել կարող իցէ կսկծեցուցանել զմիտս տեսողացն:

Զաշխարհն ձեր առաջի ձեր աւտարք կերիցեն.

Աւերեալ հիմն ի վեր յազգացս աւտարացս:

Աճաւմն նեղութեանցն, յորժամ տեսողք և՛ւս լինիցին վշտացն եկելոց հասելոց, զոր ո՛չ յսկանջալուրս և եթ լսիցեն, այլ և աչաւք տեսանիցեն:

Լ.ճեալ՝ թողեալ լիցի դուստր Սիոնի իբրեւ զխովանի յայգւոջ, եւ իբրեւ զտաղաւար մրգապահաց ի մէջ սեղխենեաց.

Մնծ հիմն ունին եւ առակք աւրինակաց, և մանաւանդ յորժամ ի գրոց ասելցն հաստատութիւն ասացելոցն: Ջնորսաղէմ կոչէ դուստր Սիոնի, վասն զի ըզլերամբն կայ քաղաքն, իբրեւ զխովանի յայգւոջ, եւ իբրեւ զտաղաւար մրգապահաց ի մէջ սեղխենեաց: Զի յորժամ պատուն բառնայցէ, և մշակքն հեռանայցեն, արուագ մնան այնուհետև չինուածք քաղաքին:

Իբրեւ զխաղամ պաշարեալ.

Այս տկարութեան եւ լքանելոյ նոցա աւրինակ է յորժամ չիցէ ոք՝ որ աւգնիցէ, ապա հա՛րկ է ի փակեալ պարիսպն ամրանալ:

Եւ թէ ո՛չ Տեառն զաւրութեանց թողեալ եր մեզ զաւակ, իբրեւ զՍոդոմ արդեաւք կործանեալ էաք, եւ զոմորա նմանեաք.

Քանզի սովորութիւն է միշտ մարգարէիցն ո՛չ միայն զայն ինչ՝ զոր ընդունելոց իցեն պատիժք յանցաւորքն ասել յառաջագոյն, այլ թէ եւ որպիսի ինչ իմիք պատժոց արժանի իցեն, զի եւ ի ժամանակս պատժոցն առնուցուն՝ ի միտ գրազմապատիկ Աստուծոյ երախտիսն, յորժամ ո՛չ ըստ արժանի յանցանացն, այլ եւս առաւել նուազագոյն կրիցեն պատիժս, նոյնպէս և աստ յայտ առնէ, թէ մեզք նոցա ո՛չ այնմ միայն պատժոց արժանի էին, այլ ամենեւին համաւրէն սատակման, եւ ամենայն ազգին միանգամայն ի միասին

digitised by A.R.A.R.@

եղծանելոյ, որպէս ընդ Սողոմայեցիսն անց, զի առ հասարակ ամենեքին սատակեցան։ Իսկ Աստուծոյ մարգասիրութիւնն ո՛չ եղ այնմ լինել, այլ յոյժ նուազագոյն քան զմեզն էած զպատիժս պատուհասին։ Եւ քանզի բազում հնոյն ընդ նորոյս է ազգականութիւն, յիրաւի զսոյն և զայսոսիկ արկանել ի գործ, ճառէ ազնուագոյն քան զմարգարէին, զոր աւրինակ յայնմ ժամանակի եթէ ո՛չ յաճախագոյն Աստուծոյ ողորմութեան էր ի թիկունս հասեալ՝ ամենեքին միանգամայն վարէին ի գերութիւն. նոյնպէս եւ ի ժամանակի Բրիստոսի գալստեանն, եթէ ո՛չ յայտնեալ էր չնորհացն՝ չարաչար մահուամբ քան զնոսա ամենեքեան ի միասին սատակէին։

Երէ ո՛չ Տեառն զաւրութեանց բողեալ էր մեզ զաւակ.

Զգերծեալսն ի գերութենէն կոչէ զաւակ։

Լուարո՛ւք զպատգամս Տեառն իբրաւիք Սողոմացւոց, եւ ունկն դիր լերուք աւրինաց Աստուծոյ ժողովուրդ Գոմորացւոց.

Քանզի Սողոմացւոց պատժոյն ասէին թէ են արժանի, յայտ առնէ, և եթէ ըզգործս սողոմացւոց յանդգնէին գործել. վասն որոյ և զնոյն իսկ անուն յորջորջանաց կոչէ նոցա. և եթէ ո՛չ այսպէս էր, և ո՛չ ժամանակն ինչ ձեռն տայր, և զի ո՛չ առ Սողոմացիսն ձգեաց զբանն, այլ առ հրէայսն, թէպէտ և նորին անուան առնէ հաղորդակիցս զնոսա, յայտ առնէ յաջորդաւքն՝ զոր ասէ. քանզի զոհս և պատարագս եւ զայլ աւրինական պաշտամունս յիշէ, որոյ եւ ո՛չ հետք ուրեք երբեք եւ բևեցան առ Սողոմացիսն։ Եւ ունկն դիք աւրինաց Աստուծոյ մերոյ, որ յանդիմանեն զձեզ։

Զի՞ կայ իմ եւ յանախելոյ զոհից ձերոց ասէ Տէր, յագեալ եմ, զողջակէզս խոյոց, եւ զճարպս գառանց, եւ զարիւն ցլուց և զնոխազաց ձերոց ես ո՛չ կամիմ։ Քանզի պատուհասեալ լինէին, յորժամ յայլոց առաքինութեանց ուսանացեալ գտանէին։ Ապա իբրև ընդ մեծ իմն ողբանաց զոհս և գաճախամատոյց պատարագսն ի մէջ բերեալ ատէպ կատարէին, յիրաւի երկոքեան մարգարէքն մանաւանդ, զի ամենայն իսկ մարգարէքն առնէին զնոսա անպատուղ յայնպիսի ողոքանաց և ի պատասխանաց, ուստի յայտ իսկ է, եթէ ո՛չ նախ զոհքն ինչ հաճէին և ո՛չ վասն այնորիկ պահանջեցան, այլ զի գաստիարակ լինիցի նոցա այլոց առաքինութեանց, քանզի զկարեւորացն և զպիտոյիցն անփոյթ առնէին յայն հարեալք հատեալք. վասն այնորիկ զայն ե՛ւս ի բաց մերժէր Աստուած։

Եւ ոչ երբ գայցէք առնէ երեսիլ ինձ ի տանառն իմ ո՞ խնդրեաց առնէ զայդ ի ձեռաց ձերոց.

Թէպէտ և ամենեսին իսկ գլուխ զևտացեալ վասն պատարագաց դնեն աւրէնս, և յերկրորդ աւրէնսն, եւ յայլ եւս բազում գլուխ վասն պատարագաց ճառեն։ Իսկ արդ՝ աստ պիտ՞ւրդ ասիցէ թէ ո՞ խնդրեաց զայդ՝ ի ձեռաց ձերոց, այլ զի ուսանիցիս. Թէ ո՛չ նախ ընտիր ինչ կամք էին Աստուծոյ զայս այսպէս աւրէնսդրել, այլ ի նոցա տկարութենէն անտի եղև սկիզբն այսպիսի աւրէնսդրութեանն. զի զոր աւրինակ ո՛չ կամէր եթէ հանցէ ոք զկին՝ որ միանգամ զուգեալ է ընդ առն, այլ զի զմեծ չարիսն ի միջոյ բառնայցէ, զի մի՛ յորժամ ո՛չ ունիցին հրաման հանել զկանայս, առ հարկի առելութեան անդէն ի տան խեղդիցեն, քոյլ նա փոքր իրացն զի մի՛ մեծամեծ չարիք գործիցին. նոյնպէս և աստ, զի արգելուցու ի զոհելոյ զևացն, յանձին կալաւ՝ զոր ինչ ո՛չ կամէր, զի այնու զոր ինչ ինքն կամիցի, զայն կատարեսցէ զուզութիւն, զսոյն դարձեալ և Միքեայ մար-

digitised by A.R.A.R.@

գարէ յայտ արարեալ ճառէ, մինչէ զոհս և պատարագս մատուցէ՞ք զքառասունն ամ յանապատի անդ ասէ Տէր. և երեմիա ասէ. Թէ այս՝ զոր պատուիրեցի հարցն ձերոց՝ Քանզի դէպ այսպիսի իմն կերպարանաւք ողոքէին՝ ա՛ո յանձն զսոյն և ինքն, զի մի՛ եւ մի՛ ինչ պատճառս կորստեան լինիցին տկարացելոցն: Նաև զխնդրել պատարագացն, եւ խոստումն նոցին, նոքիմք իսկ մարգարէիքն յանճախագոյն յայտ առնէ. իսկ դէպքն՝ եւ ցոյսումն առնէին այնոցիկ որ ո՛չ ստէպ մատուցանէին, և հանապազ զճենճերն, և զծուխն մատուցանէին. իբրև ի պատիւ իմն և ի հանգիստ առ ի վրիպեցուցանել զմոլորեալսն, այլ Աստուած ո՛չ ի սկզբան խնդրեաց, և յորժամ հրամայեաց յայտ արար թէ ո՛չ այն ինչ կամք էին նորա, եւ ո՛չ միայն զի ո՛չ խնդրէր, այլ եւ խափանել եւս կամէր, զի մի՛ մատուցանիցեն, եւ ամենեւին միանգամայն յայտ առնէ. թէ կարի մեծութեան նորա պաշտամանն անարիւն էին այսպիսի պէտք:

Կոխել դուք ասէ զգաւիթս իմ ամենեւին մի՛ յանախիցէք.

Կամ գերութիւն յառաջագոյն նշանակեալ զուշակեաց այսու, կամ ամենեւին իսկ վճիռ տայ մերժելոյ: Դարձեալ՝ քանզի ո՛չ ուղիղ մտուք մտանէին անդ, վասն այնորիկ արգելոյր:

Եթէ մատուցանիցէք ընծին զո՛ւր է.

Քանզի ի հրամանացն՝ կէսքն իւրեանց, կէսքն վասն այլոց իրաց հրամանաւ էին լինել. այսպիսի ինչ զԱստուած ճանաչել, եւ չսպանանել, եւ չշնալ, եւ որ այլ ինչ այսպիսի էին վասն աւկտին՝ որ ի նոցանէն էր, դնէին աւրէնքն. իսկ զոհին, և խունկս մատուցանել, և չարաթս պահել, և որ այլ եւս այսպիսի ինչ էր, ոչ զի այն՝ այնպէս ինչ վայրապար լինիցի, այլ զի այնպիսի իրաց զբաւանանաւք ի դիւաց պաշտամանէն հեռացուցանիցէ. քանզի և նոքա զայս ամենայն կատարէին, և պտուղ ինչ ի նոցանէ ոչ չահէին, այլ տակաւին բեւեռեալք դիւացն՝ ստիպեալ երթային. ապա յիրաւի զայս ամենայն խոստէր. քան զի և ծառ յիրաւի կտրի, որ ոստս և տերեւ բերէցէ, և պտուղ ո՛չ տացէ, և հոզագործին փոյթ վասն տնկոցն յայն սակս է, ոչ զի գկնդեն և զչառաւիղսն արձակիցէ, այլ զի ի պտղոյ անտի վայելիցէ:

Խունկիդ ասէ պիղծ համարեալ եմ ինձ.

Տեսանէ՞ս, զի ո՛չ ընդ բնութեան իբացն՝ որ մատուցանէին, ուրախ լինէր, այլ զմիտս մատուցանելեացն հայցէր, վասն այնորիկ զծուխն, եւ զճենճեր զինելեացն Նոյի հոտ անուշից կոչէր, և զխունկս որդւոցն Իսրայէլի՝ պղծութիւնս, որպէս եւ ասացի իսկ. Թէ ո՛չ զոհս պատարագացն, այլ զսէր մատուցանելեացն խնդրէ:

Զգուխս ամսոց ձերոց եւ զտաբաթս դատարկութեամբ.

Զի ո՛չ ինչ ի կարեւորացն խոստ, այլ զաւելորդսն, զոր և Բրիստոս ի գալստեան իւրում խափանեաց. վասն որոյ եւ Պաւղոսի ուժգնագոյն իմն ի գործ արկեալ զբանն՝ յորժամ կուէրն ընդ հրէայսն, զի ո՛չ զայս միայն, այլ և զայլս ևս բազում ինչ քան զայս ի միջի եդեալ զի եթէ ո՛չ զիւրեանց ինչ զառաքինութիւնն ցուցանիցեն, ոչինչ աւկտեսցեն յայսպիսեացս. եթէ դու տես հրէայ անուանեալ ևս յաւրէնսն, և պարծիս յԱստուած, եւ գիտես զկամս նորա, և ընտրես զլաւն, և հմուտ ևս աւրինացն. և դարձեալ ասէ, Թլփատութիւն աւգնէ, թէ զաւրէնսն պահեսցես, ապա եթէ յանցաւոր աւրինացն իցես, թլփատութիւն քո յանթլփատութիւն համարեալ լիցի, զի թէպէտև հաւատացան նոցա աւրէնքն, սակայն և ոչ անտի ինչ չահեցան, քանզի ո՛չ հաւատացին, զոր և Դաւիթ ակնարկելով իմն յայտ առնէ: Ասէ, մեղաւորին ասէ Աստուած, թէ դու ընդէ՞ր բնաւ պատմես զարդարութիւն իմ. քանզի ի վեր և ի խոնարհ տարածեալ գունկնդրութիւն աւրինացն՝ միայն մեծ իմն համարէին, և ի գործոց ունայնացեալք և թափուրք էին. յայս հայեցեալ Պաւղոսի հանէր զնոսա ի պարծանացն, ասելովն թէ՝ որ ուսուցանես զընկերն, զանձն քո ո՞չ ուսուցանես, եւ որ քարոզես մի՛ գողանալ, գողանաս: Եւ Դաւիթ նման սմին ասէ, եթէ տեսանէիր գողս, ընթանայիր ընդ նոսա, և ընդ չունս դնէիր զբաժին քո:

Եւ զաւրն մեծ, ասէ, ոչ առնուաւ յանձն.

Զպենտեկոստէից եւ զՏաղաւարտահացն, և զՋատիկն և զայլոցն ևս տաւնից:

digitised by A.R.A.R.@

ՏՊԱՐԱՆ

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

(ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱՑ ՅՈՐԵԼԵԱՆԻՆ ԱՌԹԻՒ)

1833 — 1933

Ներկայ 1933 տարին Սուրբ Աթոռոյս տպարանը իր գոյութեան հարիւրամեակը կը բոլորէ։ Կարելի չէր անչուշտ անուշադիր անցնիլ մէկ դարու տեւողութիւն ունեցող տպագրական գործունէութեան մը վրայէն. այդ պատճառաւ Սուրբ Աթոռոյս գահակալ Ամենապատիւ Տ. Թորգոմ Ս. արքեպիսկոպոսի բաղձանքով և նախաձեռնութեամբ կարգադրուեցաւ որ 1933 թուականը յիշատակելի ձեայ տպարանիս համար՝ յոբելինական հանդէսի մը կատարումով ու ՍԻՈՆ–ի սոյն բացառիկ համարին հրատարակութեամբ։

Այս համարին մէջ մեզ բաժին ինկաւ տալ Սուրբ Աթոռոյս տպարանին մէկ դարու գործունէութեան ամփոփ պատմութիւնը։

Թուականէս քանի տարի առաջ, հայկական տպագրութեան չորսհարիւրամեակին առթիւ, իրրև ծաւելուած 1914 տարւոյ Օրացոյցի, համառօտ Ակնարկ մը ձգած էինք արդէն Երուսաղէմի հայկական մատուռին վրայ, որ այդ տարին կը բոլորէր իր գոյութեան ութսունամեակը։ Ունենալով մեր այդ աշխատութիւնը՝ կը կազմենք ներկայս, անհրաժեշտ ճշդումներով, ու կը ներկայացնենք միանգամայն յաջորդող քանի տարիներու (1914–1933) ընթացքին տպարանիս գործունէութեան նկարագրութիւնը։

* * *

Սուրբ Յակոբեանց տպարանը հաստատուած է 1833ին, Գաբրիէլ Նիկոմիդացիի պատրիարքութեան օրով, երբ հեռացած էր ան Երուսաղէմէն ու Աթոռի վարչութեան ղեկը, իրրև ծայրագոյն կառավարիչ, ձեռք առած էր Ս. Ուխտիս բռնկ միաբան և կ. Պոլսոյ նախկին պատրիարք Գօղոս արքեպս. Ադրիանուպոլսեցի։ Իսկ տպարանի հաստատութեան առաջին դրդապատճառն ու աշխատողը եղած կը գտնենք Զաքարիա պատրիարք Տէր Գեւորեան՝ Տարօնի կոր գիւղացի։ Տակաւին իր վարդապետութեան ժամանակէն, մինչ փոխանորդ էր կ. Պոլսոյ (1826–1829), Զաքարիա քաջ ըմբռնած ըլլալով դպրոցի ու տպարանի կարևորութիւնը, կը մտադրէ օժտել Երուսաղէմի Աթոռը այդ երկու հաստատութիւններով, և կը սկսի Պոլսոյ մէջ կամաց կամաց պատրաստել տպարանի հարկաւոր նիւթերը եւ ծախու կ'առնէ քանի մը տեսակ տառերու մայրեր։ Գործը, սակայն, դեռ գլուխ չբերած՝ 1830 Մարտին արքունի հրամանով կ'աքսորուի կիպրոս։ Այնտեղէն կը գրէ Թրիէսթ Գօղոս պէյ Եուսուֆեանի եղբօր՝ Գեւորս աղա Եուսուֆեանի ու կը խնդրէ որ տպագրական մամուլ մը նուիրէ Երուսաղէմի Աթոռին։ Եուսուֆեան սիրայօժար կը գնէ փայտէ մամուլ մը և կապարեայ տառեր, որոնք՝ նախապէս հայթայթուած մայրերու եւ ուրիշ նիւթերու հետ՝ կը ղրկուին Երուսաղէմ։ Բայց և այնպէս կրնայի չ'ըլլար տակաւին ձեռնարկել տպագրութեան՝ կարևորագոյն գործիքներու պակասութեան պատճառաւ։

Յաջորդ տարին Ադրիանուպոլսեցի Գօղոս պատրիարքի միջնորդութեամբ ու ամիրաներու ջանքով Զաքարիա կ'ազատի աքսորէն ու Երուսաղէմ դառնալէն անմիջապէս յետոյ կ'ուղևորի Էջմիածին եպիսկոպոսանալու (1831), ու ապա պատրիարքական փոխանորդ կը կարգուի Երուսաղէմի։ Զաքարիա 1832ի վերջերը կ'երթայ Եգիպտոս ու քանի մը խնդիրներու

digitised by A.R.A.R.@

համար կը ներկայանայ Մէհմէտ Ալի փաշային, որուն իշխանութեան տակ էր այն ատեն Պաղեստին։ Հոն իր բարեկամին՝ Ակռայի Մահտեսի Ալիքսան Եղիազարեանին ծախքով կը դնէ վիմագրական մամուլ մը, ու առով առաջին անգամ Եգիպտոսի մէջ կը հրատարակէ վիմատիպ յայտարարութիւն մը, ուր կը պանծացնէ երկու հարազատներուն՝ Պետրոսի և Ալիքսանի երախտիքը։

Այս պատրաստութիւններէն յետոյ 1833 Յունուար 1ին Սուրբ Աթոռոյս տպարանը լոյս կ'ընծայէ 16 էջերէ բաղկացեալ առաջին դրքոյկը, որ է՝ ՏԵՏՐԱԿ ԱՂՕԹԱՄԱՏՈՅՑ վասն ջերմեռանդ աղօթասիրաց որք անձամբ կամ մօտ ներկայանան ի տնօրինական տեղիս Բրիսռոսի Ասուծոյ մերոյ, Ա. ապ.։

Այս դրքին հրատարակութեան տարին (1833) կը դրուի ահա սկզբնաւորութիւնը Հայկական Երուսաղէմի տպագրական գործունէութեան, հետեւապէս ներկայ 1933 տարին տպարանս կը բոլորէ իր գոյութեան հարիւրամեակը, ինչպէս ըսուեցաւ վերև։

Յաջորդ 1834 տարին կը տպուի 29 էջերով երկրորդ դրքոյկը՝ Տեսութիւն Աճպահամ ծաղիկ վեճացուսցեին, առաւել Մեծի վարդանայ վարդապետի։ Կը տպուի նոյնպէս Քերական մը, 32 էջ։

Այսպէս՝ համեստ սկզբնաւորութիւն մը կ'ունենայ տպարանը ու իր գործունէութիւնը կ'ըլլայ շատ դանդաղ՝ կարևոր պիտոյքներու և գլխաւորաբար նիւթական միջոցներու պակասութեան պատճառաւ։

Այս վիճակին դարման մը խորհելու և տպարանէն չետոյ վանական վարժարանի մըն ալ հիմը դնելու համար՝ Զաքարիա 1835 Յունիս 5ին Ադրիանուպոլսեցի Պօղոս պատրիարքի նախագահութեամբ հոծրհրդականաց ժողովը գումարել կուտայ։ Ժողովը լսելէ ետք վարժարանի և տպարանի անհրաժեշտութեան մասին Զաքարիայի բացատրութիւնները, կ'որոշէ, ամեր հիմերու վրայ դնելու համար գործը, հաստատուն դրամագլուխ մը յատկացնել արդէն գոյութիւն ունեցող տպարանին ու նոր բացուելիք վարժարանին։ Իբրև հիմնադրամ վարժարանի հաստատութեան՝ Պօղոս պատրիարք կը նուիրէ իր անձնական դրամէն 30,000 ղրշ. զոր տասնըվեց տարիներէ ի վեր Սուրբ Աթոռին փոխ տուած էր առանց տոկոսի։ Միևնոյն նպատակին համար աւագ լուսարար Երևանցի Մկրտիչ եպիսկոպոս Մեղրիկ կը նուիրէ՝ երեք մասերկներով Սուրբ Աթոռէն իր պահանջը 73,000 ղրշ.։ Այս գումարներուն տոկոս կը հաշուուին՝ 1831 Յունուար 1էն մինչև 1835 Յունիս 5՝ 7000 ղրշ.։ Իսկ տպարանին կը յատկացնեն նոյն տարին Հնդկաստանի մէջ վախճանած նուիրակ կ. Պոլսեցի Սամուէլ վարդապետի կտակով երուսաղէմ ձգած դրամը՝ 40,000 ղրշ.։ Նոյն ժողովին մէջ Զաքարիա եպիսկոպոսը կը կարգեն վերատեսուչ վարժարանին ու երուսաղէմացի կիրակոս եպիսկոպոսը՝ տպարանին։ Եւ որովհետև 40,000 ղրուշը չէր բաւեր տպարանին, վարժարանին յատկացուած 110,000 ղրուշը կ'աւելցնեն տպարանի հիմնադրամին վրայ ու կը կարգադրեն որ վերջինիս արդիւնքով հոգացուի վարժարանի ուսուցչին ռոճիկը և ուրիշ ծախքերը։

Նոյնութեամբ կը դնենք այստեղ սոյն ժողովի արձանագրութիւնը՝ իբրև կարևոր վաւերագիր մը Երուսաղէմի տպարանի, ինչպէս նաև վարժարանի, պատմութեան համար։

«Ի բազմաց անտի ժամանակաց նախ քան զմեզ՝ բարեյիշատակ նախնիքն մեր փափաքին հաստատել ի մէջ Սրբոյ Աթոռոյս յատուկ ուսումնարան մի՝ վասն հոգևոր և ուսումնական կրթութեան կրօնատուաց Սրբոյ Աթոռոյս. որպէս վաղ ուրեմն երկնիւք և մեծ ի տրտի զայս երկիր հանդերձից բաղձալի. ասկայն յաղագս բազմադիմի ծախսուդրութեանց՝ ոչ նախնիք եւ ոչ մեք մարթացաք զայս փափաք յուզուցանել։ Այլ քանզի Աստուած ի որ յաջողի զաւելեայսն յաւելեայսին, գիտի եւ տեսանէ զօրն եւ զժամն առ աւելեայսն տնօրինութիւնս վասն փառաց անուան իւրոյ, որպէս եւ այժմ զնոյն եռանդն նախնեաց բաջալար եւս բարեխոսութիւն իմն ընդէր տարուցոյց ի սիրտս մեր՝ հաստատել զուսումնարանն մշտատեւ։ Այլ քանզի որում այսպիսի տնօրինութեան կարօտի մեծագումար դրամոց, եւմի վասն ի իր 1831 Յունուար ա. Սրբոյ Աթոռոյս բնիկ միաբան եւ նախկին պատրիարգ Պօղոս եւ ներկայ այցելու Սրբոյ Աթոռոյս Պօղոս արքեպս Արխիեպիսկոպոսն գիր անձնական դրամեան երեսուն հազար դրշ. (որ ի վերջատուն ամաց անտի ի վերայ Աթոռոյս եր առանց շահու) շնորհեաց ուսումնարանիս. նոյնպէս աւագ լուսարար Մկրտ-

digitised by A.R.A.R.@

տիչ Արեւպիսկոպոսն ի բանի առաց չուսարա-
րական արդեանց դրամս յաւելցով՝ Սուրբ Աբո-
ռոյս տուեալ եր ի շահ երեք մուրհակաւ, որ
շահովք հանդերձ ի մի գումարեալ՝ եղեւ ի 1831
Յունուար ա. հօրանաւոսն եւ երեք հազար դրշ.,
զոր եւ շնորհեաց ուսումնարանիւն Սրբոյ Աբո-
ռոյս, որոց գումարն չինի հարիւր եւ երեք
հազար դրշ. առ որ ի 1831 թուոյ ցարդ ի վե-
րայ Աբոռոյս մնալով, իբր շահ հօրն հազար
դրշ. եւս եղաւ, եւ եղեւ հարիւր տասն հազար
դրշ.։ Ահա այս է այժմ դրամն ուսումնարանին.

Եւ եւս տպագրատունն, որ ի բանի առաց
անհի անգործ մնայր, որոյ գործածութիւնն
պարծանք է Սրբոյ Աբոռոյս, որ եւ կարօտ
դրամոց բազմաց, առ այս որոշեցաք այժմ,
խնամոյն հազար դրշ.ն՝ ի հնոիկս վախճան-
եալ Սամուէլ վարդապետի դրամն, որ ի գնալն
ի Հնդիկս կտակագիր իւրն եղեալ եր յարկեղն
իւրում, որպեսզի զկնի վախճանին իւրոյ մըշ-
տընջենաւոր յիշատակ իւրն յատկացի ի Սուրբ
Աբոռն յանուն յուսահոգւոյն։ Նմին գոյն եւ
մեք զլսատ ածեալ՝ արժան վարկաք գնորին
դրամն ուկրայիկ առնել տպարանին, եւ ի վե-
րայ տպագրատան վերակացու կարգեցաք գկիրա-
կոս Արեւպիսկոպոսն եւ ի վերայ ուսումնարա-
նին՝ զՀաճարիա Արեւպիսկոպոսն, որոց գյիշ-
եալ խնամոյն հազար դրշ.ն ընդ հարիւր տասն
հազարին տուաք, եւ ի նոցանէ կնճեալ գիր ա-
նուաք հարիւր յիսուն հազար դրշ.ի։ Արդ՝ ըստ
որում տպագրատունն ոչ դադարայ յոկ խնամոյն
հազարաւ, նմին գոյն գումարն ուսումնարանի հարիւր
տասն հազար դրշ.ն եւս տպագրատունն գործա-
ծեսցի, եւ յարդեանց տպագրատան՝ ուսումնա-
րանին վարժապետի եւ այլ ծախսն հոգասցեն,
որպեսզի ուսումնարանն որ ըստ օրէ պայծա-
ռասցի ի պարծանս Սրբոյ Աբոռոյս եւ յօգուտ
ազգիս։

Եւ ի վերայ այսր ամենայնի մի՛ ոք խա-
փանման առիթ եւ պատճառ յիցի, թէ՛ տպա-
գրատան եւ թէ՛ ուսումնարանին, եւ մի՛ ի
յիշեալ արեւպիսկոպոսաց գդրամն պահանջեսց-
ցեն, զի նոքա ըստ խոհականութեան իւրեանց,
անկախ յումեքէ, գծուծութիւնն այսոցիկ
ինքեանք հոգասցեն։ Նոյնպէս եւ զկնի սոցա
յաջորդքն եւս ըստ կանոնի կարգադրութեան
սոցա գործածեսցեն զայն դրամս եւ յատուց-
ցեն փութապէս։ Իսկ եթէ ոք ի յապագայ պա-
տրիարգաց եւ կառավարչաց եւ ի խորհրդակա-
նաց եւ այլ ո՛ ոք եւ իցէ՝ խափանիչ չանասցէ
գուսումնարանն եւ զտպագրատունն, այնպիսին
ինքն պարտատոր լիցի առաջի աահին տեհին Քրիս-
տոսի։ Ի 1835 Յունիս 5, ի Մ. Երուսաղէմ։»

(Կնիքներ եւ ստորագրութիւններ)

ՊՕՂՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
(Այրիանուպոլեցի)

Լուսարար
ՄԿՐՏԻՉ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Վէրիվ
ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Նուաստ դարպանի
ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ
ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Այս կարգադրութեան չորդ տարին (1836) *տպարանը լոյս կ'ընծայէ միայն մէկ գիրք՝* Մեկնութիւն տեառնական Հայր մեր աղօթից եւ ձառք խաչելութեան, Թաղման եւ յարութեան եւ երից միաձայնից, երաւելոյն Ս. Եղիշէի վարդապետի։ *Ուեւէ հրատարակութեան չենք հանդիպիր* 1837 *ին։ Իսկ* 1838 *էն մինչեւ* 1841, *այսինքն մինչեւ Զաքարիայի պատրիարքական աթոռ բարձրանալը, կը տպուին հետեւեալ տասնեւմէկ գիրքերը.* ա) Զանազանութիւն հինգ դարուց, *Ա. հատոր Պօղոս պատրիարք, Ա. տպ.* 1838.— *բ)* Տեղեակ Սուրբ Յարութեան մշտընջենաւոր շաբաթական թափօրաց, *Ա. տպ.* 1838.— *գ)* Զանազանութիւն, *Բ. հատոր, Ա. տպ.* 1839.— *դ)* Տեղեակ գովասանաց ի վերայ տնօրինական սուրբ ուխտատեղեացն Քրիստոսի, *Ա. տպ.* 1839.— *ե)* Տեղեակ տարեկան հանդիսաւոր արարողութեանց Սրբոյ Յարութեան տաճարին, *Ա. տպ.* 1839.— *զ)* Քերական, *Բ. տպ.* 1839.— *է)* Զանազանութիւն, *Գ. հատոր, Ա. տպ.* 1840.— *ը)* Արարողութիւն Սրբոյ Աբոռոյս Երուսաղէմի ըստ նախնական սովորութեան, *Ա. տպ.* 1841.— *թ)* Խորհրդատետր, *Ա. տպ.* 1841.— *ժ)* Կանոն յորժամ բարեպատեհն ծնողք յանձնեն զզաւակս իւրեանց ընդ զօրաւոր պատսպանութեամբ Սուրբ Գլխադրի, 1841.— *ժա)* Հեգերեն, 1841։(*)

* * *

(*) Երուսաղէմատիպ գրեանց հրատարակութեան թուականները հշդելու մէջ որչ չափով օգտուած ենք վարդերեանեան Արժ. Տէր Վարդան գրաբէր քահանայի պատրաստած ցուցակէն, զոր ազնուօրէն գրաւ մեր տրամադրութեան տակ։ Այս առթիւ պարտականութիւն կը համարինք յայտնել հրապարակաւ մեր անկեղծ շնորհակալութիւնը։ Այդ հշդումներուն համաձայն լոյս կ'ընծայենք նաեւ մեր տպարանի հարիւրամեայ հրատարակութեանց մէկ նոր Ի.իակատար Ցուցակը։

digitised by A.R.A.R.@

Գաբրիէլ պատրիարք կը վախճանի 1840 Ապրիլ 25ին և տարի մը ու վեց ամիս պատրաստութեան չբջանէ մը յետոյ՝ 1841 Հոկտեմբեր 24ին իրեն կը յաջորդէ Զաքարիա եպիսկոպոս Կոբեցի։ Տեսանք արդէն թէ պատրիարքական աթոռը բարձրանալէն առաջ Զաքարիա կը խորհէր ուսումնասիրութեան մը(*) և տպարան մը հիմնել Սուրբ Աթոռին մէջ։ «Տպարանը հաստատուած էր արդէն ջանքով ու աշխատութեամբ իր և կիրակոս եպիսկոպոսի, որոնք իրենց գուգակից ամոլներ սիրով կապուած էին իրարու, և Սուրբ Աթոռին պայծառութեան կը նուիրէին իրենց ամբողջ եռանդն ու գործունէութիւնը։ Զաքարիա պատրիարք, որ ուսած էր Ս. Ղազարի վանքին մէջ, գեղեցիկ նախանձախնդրութիւնը կ'ունենայ՝ հետեւելով Մխիթարեան հայրերու գովելի վաստակներուն՝ լոյս ընծայել մեր նախնի մատենագիրներու այն գործերը, զորս Մխիթարեանք կը զգուշանային հրատարակել՝ չհակառակելու համար իրենց սկզբունքներուն, եւ առանց ուշադրութեան առնելու տպարանին չատ մը թերութիւններն ու գրագէտ եւ ուսումնական անձերու պակասը, կը ձեռնարկէ տպել Մաւսոց կանոնեալ Մկրտութեանը (1843).— Պատմութիւն Յովհաննու Կաթողիկոսին, Ա. տպ. (1843) ու Ներսէս Լամբրոնացիի Խորհրդածութիւն Սուրբ Պատարագին (1842)։ Այն ժամանակ Կ. Պոլսի պատրիարքն էր Աստուածատուր եպիսկոպոս, Նեղսիրտ ու յեղյեղուկ բնաւորութեան տէր մէկը, որ խէթով կը նայէր Զաքարիային, ու անոր գործերը հակառակ կու գային իր գաղափարներուն։ Վերոյիշեալ գիրքերու տպուած օրինակները երբ կը հասնին Կ. Պոլիս ու երբ Աստուածատուր աչքէ կ'անցընէ զանոնք՝ սաստիկ կը զայրանայ, և իսկոյն հրաման կը ղրկէ երուսաղէմ՝ գոցել տպարանը ու դադրեցնել այդ գիրքերուն վաճառումը։ Մաւսոցը թէպէտ հին գրչագիրներու վրայէն էր տպուած, բայց տեղ մը միայն կը տարբերէր միւս տպագրուածներէն։ Իսկ Խորհրդածութիւն Սուրբ Պատարագին որովհետև Լամբրոնացիին գործն էր, որ իր քանի մը գրուած քներուն մէջ ծիսական արտաքին բարեկարգութեան նկատմամբ չատագով կը համարուի հռոմէական եկեղեցիին, այդ պատճառաւ Աստուածատուր տարապարտ կարծիքներ կ'ունենայ Զաքարիայի վրայ, իբր թէ անիկա Մխիթարեանց վանքը ուսած ըլլալուն՝ կը ծառայէ նաև անոնց սկզբունքներուն։ Գայթակղութեան տեղի չտրուելու համար իսպառ արգիլուեցաւ Մաւսոցին հրատարակութիւնը, բայց ծախու հանուեցան Լամբրոնացիի ու Յովհաննէս կաթողիկոսի գործերը։ Վերջինս երկրորդ տպագրութիւն մը ունեցաւ 1867ին՝ յապաւելով անկէ թերթ մը միայն, ուր ազատ արտայայտութիւններ կային Իսլամներու Մարգարէին մասին»։(*)

Զաքարիայի պատրիարքութեան տեւողութիւնը կ'ըլլայ չորսուկէս տարի ու տասներեք օր և կը վախճանի 1846 Մայիս 8ին։ Իր կենդանութեան վերոգրեալ գիրքերէն զատ կը հրատարակուին Աւարտողութիւն Սրբոյ Աբոտոյս (1841), Կանոն տղայատուէրի (1841) Զանազանութեան Բառարան, արաբերէն և պարսկերէն բառերու, Ա. տպ. 1844, և Սաղմոս խոշորագիր, Ա. տպ. 1844։ Ունէ գիրք լոյս ընծայուած չենք գտներ 1845 և 1846 տարիներուն։ Ասոր պատճառ կը թուի ըլլալ Զաքարիայի ծանր խոթութիւնը (չրգողութիւն), որ կը տառապեցնէր վերջին տարիները և թոյլ չէր տար իրեն ուշադրութիւն դարձնելու իր այնքան սիրած տպարանին։

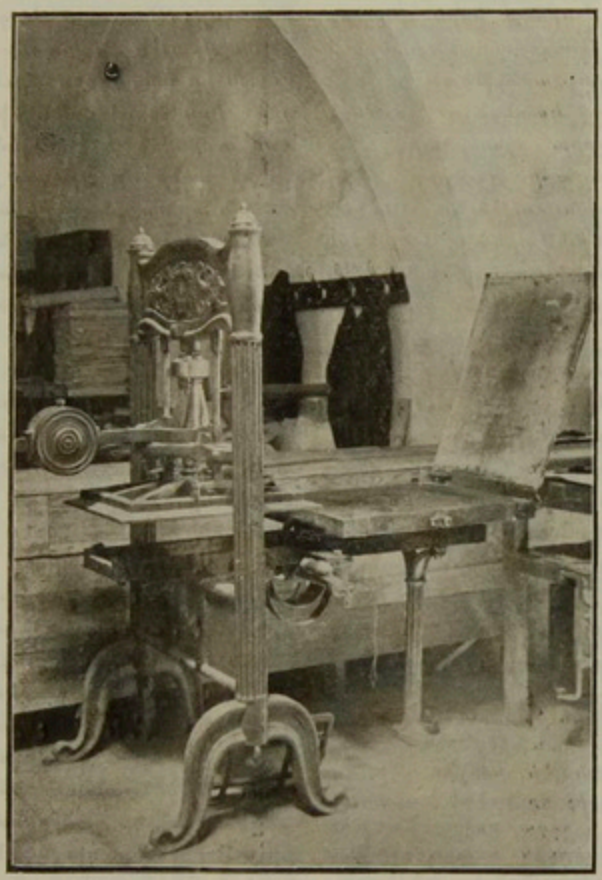
(*) Զաքարիա 1835ին ծրագրուած վարժարանը իր պատրիարքութեան օրով առաջին անգամ ինք կը բանայ Ռեմլէի վանքին մէջ, ու հայերէն լեզուի ուսուցիչ կը կարգէ Խաչատուր քահանայ Տարօնեցին և հոգաբարձու՝ Յակոբան վարդապետ Տիգրանակերտցին։ Եւ որպէսզի բարեկարգ ընթանայ վարժարանը՝ իր յանձնարարութեամբ փոխանորդ կիրակոս եպիսկոպոս եւ քանի մը առաջաւոր վարդապետներ տասը յօդուածներէ բաղկացեալ կանոնագիր մը կը պատրաստեն՝ ուսմանց տուիճաններու և ուսուցիչներու եւ ուսանողներու պարտականութեանց վերաբերեալ (25 Յուլիս 1843)։ Իր մէկ ու կէս տարի յետոյ Զաքարիա վարժարանը կը փոխադրէ երուսաղէմ առանձին տան մը մէջ, և ուսուցիչ կը կարգէ Արմաշի վանքին Մուրատ վարժապետը, որ հմուտ և եռանդուն աշխատական մըն էր ու այն տարին ուխտի եկած էր երուսաղէմ։ Մուրատ վարժապետ կը դասախօսէ քերականութիւն, Տրամաբանութիւն և Ճարտասանութիւն, ու իր օրով արդիւնաւոր չբջան մը կը բոլորէ վարժարանը։

(*) Սաւալան, Պատմութիւն երուսաղէմի, էջ 1025-1026։

digitised by A.R.A.R.@

Զաքարիայի կը յաջորդէ Կիրակոս Երուսաղէմացի (1847 Փետրուար 13), որ իբրև գործակից ու գաղափարակից իր նախորդին՝ բնական էր որ հոգածու պիտի ըլլար տպարանի զարգացման։ Այդ նպատակով Զմիւռնիայէն Երուսաղէմ կը հրաւիրէ իր վաղեմի բարեկամին՝ Գրիգոր Սաւալանեանի հմուտ ու լեզուագէտ որդին՝ Տիգրան Հ. Թ. Սաւալանեանը իբրև ուսուցիչ Հայոց Դպրատան, բայց լեզուն ու ոճը յարդարած ու սրբագրած է Սաւալանեան։

Կիրակոս պատրիարք 1849ին Վիեննայէն բերել կու տայ գեղեցիկ ձեռքի տպագրական մամուլ մը (պատկ. 1), որուն վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Ի յառաջադիմութիւն հայերէն մատենագրութեան յԵրուսաղէմ քաղաքի, յօրինեալ ի Վիեննա, 1849»։ Նոյնպէս տպարանի տձև ու մաշած

Պատկ. 1. Ձեռագ տպ. մամուլ

կաքանութեան և մի քանի ճիւղերու և անոր կը յանձնէ տպարանի վերակացութիւնը եւ տպագրելի գիրքերու սրբագրութիւնը (1848 Օգոստոս)։ Վերջինիս հակողութեամբ կը հրատարակուի Տեսրակ Աղօթամատոյց, Բ. տպ. 1848.— Եփրեմ Խուրի աղօթագիրք, Ա. տպ. 1848.— Ձանազանութիւն Ա. հատոր, Բ. տպ. 1849.— Յովսեփայ Գեղեցկի զրոյց ընդ Ասաենեթայ ամուսնոյ իւրոյ, 1849։ Այս հատորին հեղինակն է Իսահակ Մ. վրդ. կապարեայ տառերուն տեղ նորաձոյլ ու վայելչատիպ տառեր բերել կու տայ Պօղոս Միւհէնտիսեանէն, և անոնցմով կը հրատարակուին Պետրոս արքեպս. Բերդումեանցի Մեկնութիւն ըղթոյն Եփեսացւոց, 1850 և Տեսրակ Դուվասանաց Բ. տպ. 1850։

Պատրիարքի վախճանն էր ընդարձակել վանքին մէջ ուսմանց ու դիտութեանց ասպարէզը, ու տեսնելով որ վարժարանի եւ տպարանի չէնքերը զուրկ են

digitised by A.R.A.R.@

յարմարութիւններէ, միտքը կը դնէ ա-տոնց համար ուրոյն շէնքեր կառուցա-նել։ Կը գրէ Պոլիս՝ Երուսաղէմի փոխանորդ Զմիւռնիացի Յովհաննէս եպիսկոպոսին ու կը յանձնարարէ որ վարժարանին, տպարա-նի, նաև հիւանդանոցի շինութեան համար արքունական հրամանագիրներ հանել տայ ու հայազգի ճարտարապետի մը հետ փու-թով ղրկէ Երուսաղէմ։ Կը հասնին հրովար-տակներն ու եպարքոսական հրամանագիր-ները, բայց ափսո՛ս որ բարեջան ու կըր-թասէր պատրիարքին պաշտօնավարութիւնը կարճատև կ'ըլլայ, այն է՝ երեք տարի ու երեք ամիս, ու անակնկալ մահը (1850 Մայիս 25) թոյլ չի տար իրեն տեսնել ի-րականացումը իր գեղեցիկ ու ազգօգուտ ծրագիրներուն։

* * *

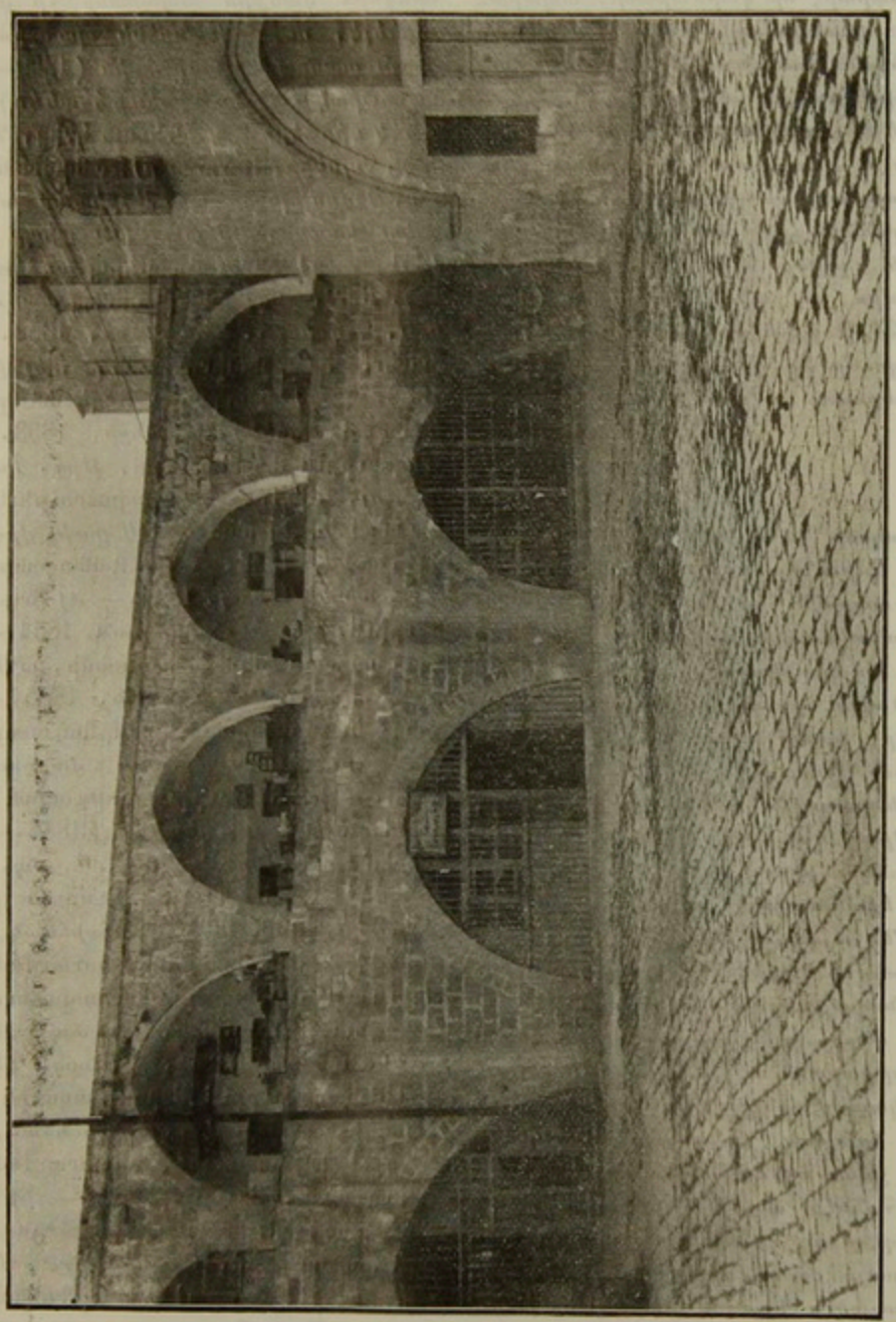
Կիրակոսի յաջորդը՝ Յովհաննէս պա-տրիարք Զմիւռնիացի իր գահակալութեան առաջին տարիէն հոգ կը տանի բարւոքել վանքի տնտեսական վիճակը ու հասոյթի նորանոր աղբիւրներ ստեղծել։ Այդ նպա-տակով ծախու կ'առնէ կարգ մը շէնքեր ու գետիններ, իբրեւ մշտնջենական սեպհա-կանութիւն Սուրբ Աթոռին։ Այդ գետիննե-րէն կարեւորագոյնն է Մեծ-Ars կոչուածը, որուն վրայ ետքէն կառուցուած և այժմ կառուցուելու վրայ եղող շինութիւնները վանքիս եկամուտներուն գլխաւոր աղբիւրը կը կազմեն այսօր և առաւելագոյն չափով պիտի կազմեն վաղիւ։ Յովհաննէս պատրի-արքի շինարար գործունէութեան արդիւնք-ները կը ծնան, ի միջի այլոց, Երուսաղէմի պատրիարքարանի ու ձեմարանի վայելուչ ու հոյակապ շէնքերը, որքան պատուաբեր ազգին՝ նոյնքան յիշատակելի կոթողներ զանոնք չինել տուողին անուան։

Յովհաննէս պատրիարք նկատուած է տնտեսագէտ ու գործնական միտքի տէր մարդ, բայց զուրկ գիրքի և գրականու-թեան ճաշակէ։ Ըլլալով չափազանց խնա-յասէր, ժառանգաւորներու միակ ուսուց-չին՝ Տիգրան Սաւալանեանի ռոճիկը կը կրճատէ և անուղղակի կը ստիպէ զայն՝ յի-սունական թուականներու վերջերը թողուլ իր պաշտօնները ու հեռանալ Երուսաղէ-մէն, ինչ որ պատճառ կ'ըլլայ վարժարանի վիակուելուն և ժամանակին նորահաս աբե-ղաններու և սարկաւագներու գանգատանե-րուն ու բողոքներուն, որոնց արձագանգը երբեմն կը հասնէր մինչև Պոլիս։ Այսու հանդերձ վանքին տպարանը չի դադրիր գործելէ, ու Յովհաննէսի պատրիարքու-թեան տասնամեայ չրջանին (1850–1860) հրատարակուած կը գտնենք հետեւեալ քան և մէկ գիրքերը. ա) Երեւոյթ կրից, Գրիգոր վրդ. Պոլսեցի, 1851.— բ) Թանգարան խրա-տու, Պօղոս պատրիարք Ադրիանուպոլսեցի, երկու հատոր, Բ. տպ. (Ա. տիպը Պոլիս) 1851.— գ) Գործ Առաքելոց առձեռն, Ա. տպ. 1852.— դ) Հայելի վիրաց տաղաչափե-ալ, Պօղոս ք. Լօտէմիշեան, 1852.— ե) Տարերք Իմաստասիրութեան, Մելքիսեդայ, 1852.— զ) Կտակագիր հոգեւոր բանից, Մարգար Յոճենց Երեւանցի, 1853.— է) Մեկնութիւն Ցայտնութեան, Թրգ. Լամբրո-նացւոյ, 1853.— ը) Բացատրութիւն Հրա-ժարման եւ Ձղջման ևն. Մկրտիչ վրդ. Ար-ծրունեան, 1854.— թ) Զանազանութիւն, Բ. հատոր, Բ. տպ. 1854.— ժ) Տրամաբա-նութիւն, Գր. Փէշտմալճեան, 1854.— ժա) Ձառ յաղագս Հնոյն Երուսաղեմի, տ'Ալվիլլ, Թրգ. Յովհ. Զամուրճեան, 1855.— ժբ) Ձառք եւ խոսովանութիւնք հաւատոյ, Նա-րեկացւոյ եւ Վահրամայ վարդապետի, 1856.— ժգ) Տեսչութիւն հովուական, Թրգ. Յովհ. Տէր Կարապետեան, 1856.— ժդ) Եփրեմ Խուրի աղօթագիրք, Բ. տպ. 1857.— ժե) Հրահանգ կամ Ուսումն բարուց Սուսէէի, Թրգ. Յովհ. Զամուրճեան, 1857.— ժզ) Պատասխանիք Մխիթարայ Ֆահանայի Սկեւռացւոյ՝ Յաղագս Համապատուբեան երկոտասան առաքելոց, Ա. տպ. 1857.— ժէ) Սաղմոս, Միջակ, Ա. տպ. 1859.— ժը) Սուորագրութիւն Սրբոյ Քաղաքին Երու-սաղեմի, Մկրտիչ վրդ. Արծրունեան, 1859.— ժթ) Պատասխանիք Մխիթարայ Ֆահանայի Սկեւռացւոյ, Բ. տպ. 1860.— ի) Տեսու-թիւն ճառօրեն փրկական խորհրդոյ սրբա-զան պատարագին, Յովսէփ վրժ. Մարտի-րոսեան, 1860.— իա) Տեղեակ Դուռանացւոյ, Դ. տպ. 1860։(*)

* * *

(*) *Դիրքին երրորդ տպագրութիւնն ալ կա-տարուած է այս տասնամեայ չրջանին, բայց հիշդ թուականը անծանօթ կը մնայ մեզ։*

digitised by A.R.A.R.@

Տպարանի միաձավրվ ցնցասրահ. Ֆոյե. 2-րդ հարկ

Յովհաննէս պատրիարքի վախճանու-մով (1860 Դեկտ. 23) Աթոռը թափուր կը մնայ չորս տարի և երկուկէս ամիս։

Կ. Պոլսոյ կեդրոնական Վարչութիւնը Ազգային Սահմանադրութեան հաստատութեամբ նոր կազմակերպութիւն ստացած՝ պատրիարքի մահէն անմիջապէս յետոյ կը ձեռնարկէ սահմանադրական սկզբունքներու համաձայն ձեւակերպել երեսփոխանական միաբանութեան կանոնադիրը ու կը մտադրէ տեղապահն ու պատրիարքը, այս նպատակաւ, ընտրել Միաբանութենէ դուրս եպիսկոպոսներէ, պատճառելով թէ վանքին մէջ կը պակսին այդ պաշտօններուն յարմար թեկնածուներ։ Միաբանութիւնը կ'ընդդիմանայ այս կարգադրութեան, և բուռն պայքար մը կը սկսի ծայր տալ իր և կեդրոնի Վարչութեան միջև։

Այս անհամաձայնութիւնը երթալով կ'առնէ մեծ համեմատութիւններ, որոնցմէ կը ծագին ներսեն-դուրսեցի ցաւալի վէճերն ու հակառակութիւնները։ Վարչութեան անդամները, երեսփոխանութիւնը, ժողովուրդն ու ազգային թերթերը կը բաժնուին երկու ընդդիմադիր կուսակցութիւններու՝ Ծանօթ Լուսաւորեալ ու Խաւարեալ, կամ Սահմանադրական ու Պահպանողական անուններով։

Սահմանադրականներու պաշտպան թերթերը՝ Միւնասի, Մեղու և Մասիս բուռն պայքար մը կը սկսին Պահպանողականներու դէմ, ու ընդդիմախօսութիւնները այն աստիճան առաջ կը տանին, որ Ս. Յակոբեանց ուխտը վարկաբեկելու համար ծայրայեղ արտայայտութիւններ կու տան իրենց գրիչին՝ անզոյ ու չափազանցեալ մեղադրանքներ բարդելով Միաբանութեան վրայ։ Վերջինս իր զգացումներուն մէջ վիրաւորուած՝ կը վրդովի հրապարակային այդ նախատինքներէն ու կը հերքէ յիշեալ թերթերու ամբաստանութիւնները, հրատարակելով Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին ուղղուած հետեւեալ երկու տեղեկագրերը.

ա) Հերհումն անիրաւ զրպարտութեանց եւ աղերս առ Ընդհանուր բարեխորհուրդ Ազգային Ժողովն, 1861.— բ) Բողոք երկրորդ առ Ազգային Ընդհանուր Ժողովն, զոր խոնարհաբար մատուցանէ ամբողջ Միաբանութիւնն Ս. Երուսաղէմի, 1861։

Յիշեալ տեղեկագիրներէն զատ նոյն 1861 տարին տպարանը լոյս կ'ընծայէ Նոր Այբբենարան կամ Բանալի հայերէն վերծանութեան (Ա. և Բ. մասեր), Ա. հատոր, Մարտիրոս վրդ. Մժէժեանց, և ցաւալի դէպք մը ու պատահեցաւ Բեթղեհէմ Ս. Ծննդեան մեր եկեղեցւոյն մէջ խորագրով տետրակը։ Ասոր մէջ նկարագրուած է հայ և լատին միաբանութեանց միջև նոյն տարին տեղի ունեցած մեծ կռիւը Ս. Ծննդեան եկեղեցիին մէջ, ուր Լատիններէն ոտնձգութիւններ ըրած էին մեր իրաւունքներուն։

Յաջորդ 1862–1864 տարիներուն լոյս կը տեսնեն ա) Չանազանութիւն Գ. հատոր, Բ. տպ. 1862.— բ) Ձառ ընթերցեալ յաւուր տարեդարձի Թագմանչաց Սահակայ եւ Մեսրոպայ, յաշակերտաց Ժառանգաւորաց Ուսումնարանի, 1863.— գ) Մեծն Ներսես կամ Հայասացի բարեբարը, ողբերգութիւն չորս արար, Սարգիս Միրզա Վանանդեցի, Ա. տպ. 1863, և դ) Չանազանութիւն Ա. հատոր, Գ. տպ. 1864.— ե) Բովանդակութիւն նուագաց Հայ Ս. եկեղեցւոյ, Ընդիա Մ. Տնտեսեան, 1864։

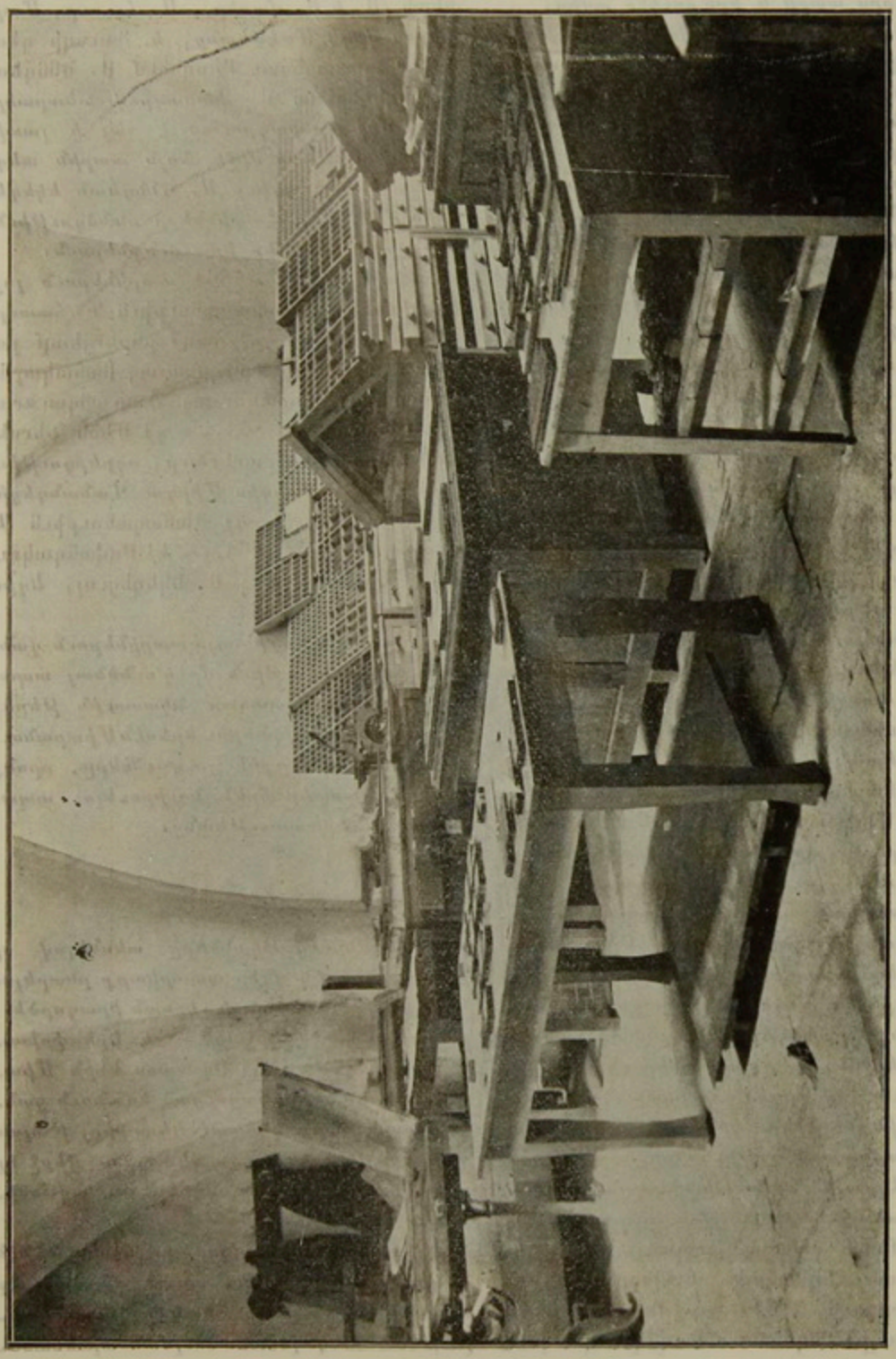
Ինչպէս կ'երեւի՝ այս տարիներուն դանդաղ գործունէութիւն մը կ'ունենայ տպարանը։ Ասոր պատճառ նկատուին թերևս վերոյիշեալ խնդիրներու երեսէն Միաբանութեան կրած ներքին յուզումները, որոնք չէին թոյլատրեր իրեն նուիրուելու տպարանական աշխատութեանց։

* * *

Սահմանադրականները տեսնելով որ արտաքիններէն մէկը պատրիարք ընտրելու իրենց նպատակը պիտի չկրնան իրագործել, տեղի կու տան վերջապէս, և երեսփոխանական ժողովը 1864 Օգոստոս 14ին Միաբանութեան ներկայացուցած եռանուն ցանկէն պատրիարք կ'ընտրէ Կեսարիոյ Թալաս գիւղացի Եսայի վարդապետը, ու վերջ կը գտնեն վերեւ յիշուած վէճերն ու աղմուկները։

Եսայի վարդապետ իր ընտրութենէն հազիւ քանի մը ամիս առաջ գարձած էր Եւրոպայէն, ուր կը հետեւէր լուսանկարչութեան և կալուանաձուլման արհեստանէրուն։ Այս պարագան լուսամիտ ու գեղարուեստասէր հոգեւորականի մը համբաւը վաստկացուցած էր իրեն Պոլսոյ մէջ, և իբր

digitised by A.R.A.R.@

Գաւառատնից

Գաւիթ. 3.

digitised by A.R.A.R.@

այն կը կարծուէր՝ թէ ան պիտի կրնար Միաբանութիւնը դնել յառաջդիմութեան ճամբուն մէջ և ընտելացնել ահմանադրական սկզբունքներու։

Նոյն 1864 տարւոյ վերջերը նորընտիր պատրիարքը եպիսկոպոսանալով կը դառնայ Էջմիածինէն Պոլիս։ Հոն Ազգային վարչութիւնը կ'առաջարկէ իրեն փոյթ ու խնամք ունենալ վանքին մէջ դպրանոցի, տպարանի ու թանգարանի զարգացման։ Պատրիարքը ազգին փափաքը անթերի կատարելու պատրաստակամութիւն կը յայտնէ և կը խոստանայ հիմնել ժառանգաւորաց դպրանոց մը, կարևոր ուսմանց ծրագիրով, ու պահանջուածէն աւելի պայծառացնել տպարանը, մատենադարանն ու թանգարանը։ Պատրիարքը ազգին փափաքը անթերի կատարելու պատրաստակամութիւն կը յայտնէ և կը խոստանայ հիմնել ժառանգաւորաց դպրանոց մը, կարևոր ուսմանց ծրագիրով, ու պահանջուածէն աւելի պայծառացնել տպարանը, մատենադարանն ու թանգարանը։ Արդարև երուսաղէմ հասնելուն պէս (1865 Ապրիլ 5) եռանդով կը սկսի ձեռնարկել գործի։

Պոլսէն հետը բերած առաջին աշակերտներով անմիջապէս կը բանայ նոր ժառանգաւորաց վարժարանը իր նախորդին կառուցած ճեմարանի հոյակապ շէնքին մէջ, որու ընդարձակ սրահին տասներկու դասարանները կը յատկացնէ թանգարանի, որոնց մէջ հետզհետէ կը հաւաքուին այլեւայլ հնագիտական առարկաներ։ Կը բանայ երուսաղէմի առաջին լուսանկարչանոցը վանքին մէջ, ու պատրիարքարանի սենեակներէն մէկը կը վերածէ կալուածանաձուլման աշխատանոցի՝ գործէ ազատ իր ժամերուն զբաղելու համար հոն։ Կը կարգաւորէ նաև ձեռագիրներու մատենադարանը, ու կանոնաւոր ցուցակ մը կազմելու աշխատութիւնը կը յանձնէ Տիգրան Սաւալանեանին, որ Միաբանութեան հրաւէրով 1863ին դարձած էր երուսաղէմ ու վերատանձնած էր քարտուղարութեան և ուսուցչութեան իր նախկին պաշտօնները, միևնոյն ժամանակ կը կատարէր տպագրեալ փորձերու սրբագրութիւնը։

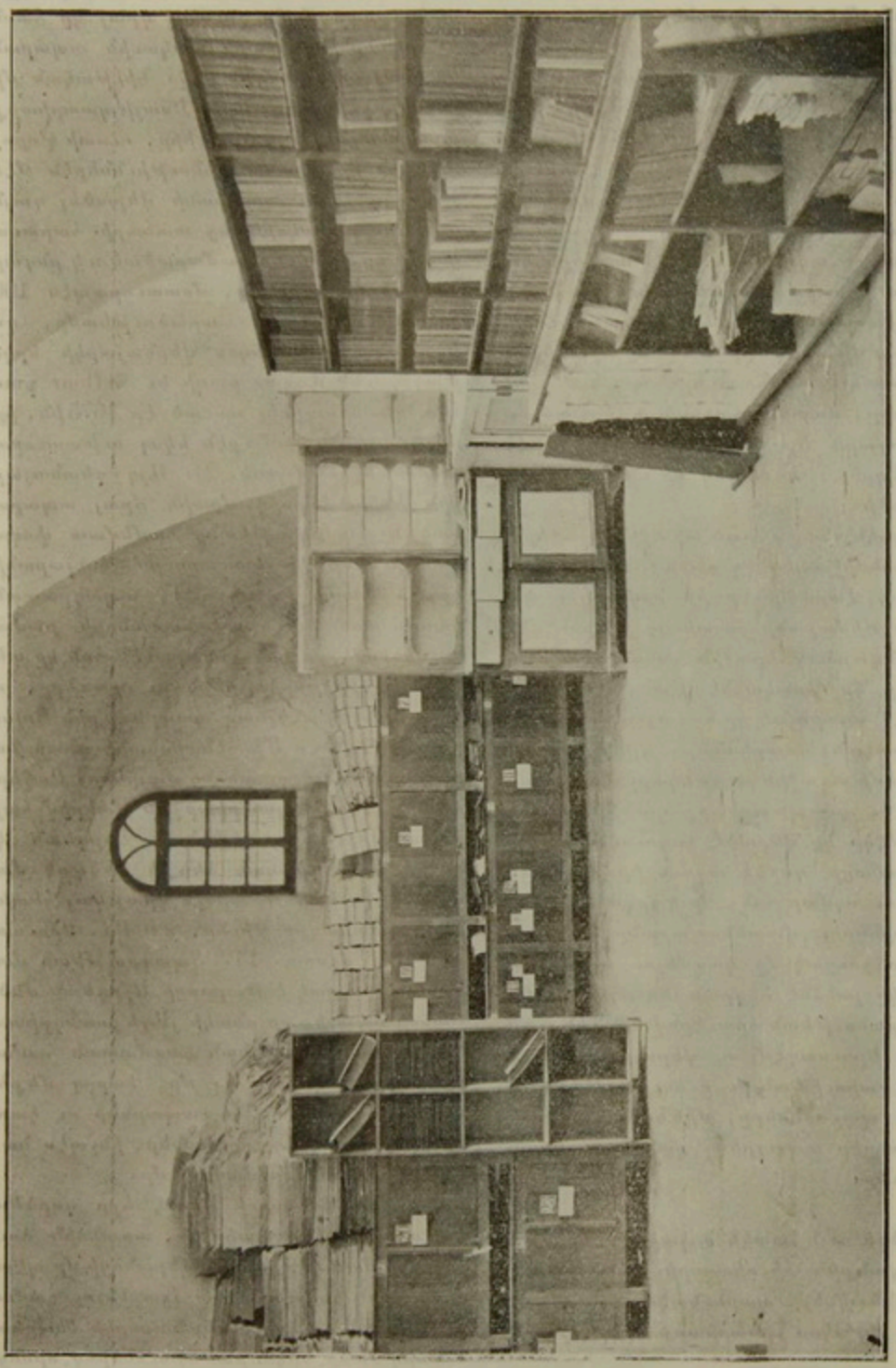
Մինչև այն ատեն տպարանը կը գտնուէր վանքին հիւսիս–արեւելեան կողմը վեց սենեակներ պարունակող թաղի մը մէջ(*)։ Կիրակոս պատրիարք, ինչպէս տեսանք, մտադրած էր տպարանի համար նոր շէնք մը կառուցանել, սակայն դժբախտաբար մահը չուտով վրայ կը հասնի եւ տասներհինգ տարի տակաւին տպարանը կը մնայ նոյն թաղին մէջ։ Նիւթական միջոցները չէին թոյլատրեր եսայի պատրիարքի իրականացնել այդ ծրագիրը, ուստի կ'որոշէ վանքին պատրաստ շինութիւններէն մէկը յարմարցնել ու տպարանի վերածել զայն։

Սուրբ Յակոբեանց տաճարի հարաւակողմը կը գտնուէր կամարածածուկ ընդարձակ գետնայարկ մը, մօտաւորապէս 1000 քառակուսի մէտր տարածութեամբ, զոր Եղիազար կաթողիկոս վերնայարկի երկու թաղերուն՝ Բոգաս թաղի եւ Պհեաար թաղի հետ միասին չէնել տուած էր 1675ին, իբր պատսպարան ցամաքէն եկող ուխտաւորաց գրաստներուն (պատկ. 2)։ Այդ գետնայարկին երկու երրորդ մասին վրայ տպարանական յարմարութեանց համեմատ փոփոխութիւններ կը կատարուին՝ ձուլարանի, դրաշարանոցի (պատկ. 3), տպագրատան, կազմատան եւ գրավաճառանոցի բաժանումներով, ու հին տպարանէն հոն կը տեղափոխուին գործիքներն ու տառերը, որոնց վրայ կ'աւելնան պատրիարքին Պոլսոյ մէջ Յովհաննէս Միւհէնտիսեանէ գնած նոր տառերն ու անոնց մայրերը։ Յաջորդ տարին եսայի պատրիարքին մտերիմ հայրենակիցը Յակոբ էֆէնտի Աչըգեան կը նուիրէ տպագրական ձեռքի մեծկակ մամուլ մը (պատկ. 5), որուն վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Ի Սբ. Երուսաղէմ 1866 օգոստ. 14։ Տպագրութեան մամուլս յիշատակ է Թալասցի Աչըգեան մեծ. Յակոբ աղային, որ բնակի յԱղեքսանդրիա»։ Անոնց վրայ կ'աւելնան կազմատան համար ջրաքաշական մամուլ մը, կտրող մեքենաներ, զանազան կաղապարներ ու կարգ մը երկրորդական գործիքներ, ինչպէս նաև վիմագրական նոր մամուլ մը։

Տարի մը տարի վերջ, երբ գործերը երթալով կ'ընդարձակուին, առանձին ձուլարանի մը և գիրքերու մթերանոցի մը պէտք երեւան կու գայ, զոր լրացնելու համար տպարանին կը կցուի գետնայարկի մնացեալ երրորդ մասը, երկու բաժանումներով, որոնցմէ մին կը յատկացուի ձուլարանին և միւսին մէջ կը մթերուին կազմուած ու անկազմ գիրքերը (պատկ. 4, 6)։ Տպարանի վրայ յաւել-

(*) Այս թաղը յետոյ ուխտաւորներու բնակութեան յատկացուեցաւ ու մինչև այսօր կը կոչուի Տպարանի թաղ։

digitised by A.R.A.R.@

Գաստ. 4. Գիրքերու մբերանոց

եալ այս մասին նորոգութեանց ու փոփոխութեանց ծախքը՝ 274 օսմանեան ոսկի կը նուիրէ Յակոբ Էֆ. Աչըգեան, որուն ի յիշատակ չէնքի հիւսիսային արտաքին պատին վրայ դետեղուած է սա արձանագրութիւնը. «Երկրորդ մասն տպարանիս յաւելեալ իբր գրանոց և ձուլարան նորոգեցաւ ի պատրիարգութեան Տ. Եսայեայ Ս. Աբգեպիսկոպոսի, ի յիշատակ մեծահամբաւ Աչըգեան մհի. Յակոբ էֆէնտիի ի Կեսարիոյ Թալաս գեղջէն, 1871։»

Գործին ընդարձակութեան համեմատ կը կրկնապատկուի ու կ'եռապատկուի նաև գործաւորներու թիւը։ Ականատեսները կ'ըսեն թէ եղած է ժամանակ որ մինչև 15–20 գործաւոր ունեցած է տպարանը։ Բնակաբար նոյն համեմատութեամբ կ'աւելնան նաև ծախքերը։ Միաբաններէն ոմանք, որ Յովհաննէս պատրիարքի խնայասիրութեան չնորհիւ տնտեսապէս ծաղկեալ վիճակի մէջ տեսած էին վանքը՝ վարժարանի, տպարանի, լուսանկարչութեան գործարանի ու կալուածագուլման աշխատանոցի վրայ եւ ուրիշ առիթներով եղած չափազանց ծախքերու երեսէն տոկոսաւոր յարաճուն պարտքի մը գոյանալը տեսնելով՝ ամէն անգամ երբ չափաւորութեան խորհուրդներ կու տան պատրիարքին, վերջինս կը պատասխանէ. «Այս կը պահանջեն մեզմէ ազգն ու ժամանակը»։

* * *

Թէև երկար պիտի ըլլար միառմի թուել եսայի պատրիարքի քսան տարուան պաշտօնավարութեան միջոցին (1865–1885) տպուած գիրքերը, որոնց համագումարը՝ մեծ պզտիկ՝ կը հասնի 165 կտորի(*), բայց թերի չձգելու համար մեր նկարագրութիւնը՝ կը նշանակենք զանոնք իրենց տպագրութեան թուականներու կարգով։

1865. — ա) Եղիւկ վարդապետի վասն Վարդանանց պատերազմին. — բ) Եփրեմ Տարի Աղօթագիրք, Տ. տպ. — գ) Նոր Այբբենարան կամ Բանալի հայերէն վերծանութեան, Բ. տպ. — դ) Պատասխանի ընդդէմ տեսրակի Հ. Ռիմիճիօ Պուզեղիճին, Սաւալան. — ե) Պատասխանիւ ընդդէմ Մխիթարեան Ալեքսանդրեան, Տ. տպ. — զ) Քերականութիւն նոր հնոյ լեզուաց, Ա. տպ. — է) Ժամագիրք առձեռն, Ա. տպ. — ը) Սիօն ամսագիր ազգային, Բանասիրական, գրաքննական և քաղաքական Ա. Տարի։

1867. — ա) Աղօթագիրք Սրբազան Տեղեաց, Ա. տպ. Կ. Պ. Ե. (ապա Մամբրէ եպս. Մարկոսեան). — բ) Առաքինութեան նամբան կամ Մեծնոր մանկանց եւ երիտասարդաց, Ա. տպ. Թրգ. Սաւալանեան. — գ) Աւետարան առձեռն, Բ. տպ. — դ) Գործ ոսկեդինիկ, Սամուէլ Ռաբբի Հռի, Թրգ. Մելքիսեդեկ գպիր. — ե) Խնդիր Սուրբ Տեղեաց, Ֆրանսերէն համառօտ. — զ) Համառօտ Պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի եւ Սրբազան Տեղեաց, Յովէն վրդ. Մխիթարեան. — է) Ձառ երեմ խօսեցեալ յաշակերտաց Ժառ. Վարժ. ի ծնիլ Վարդանանց եւ ետրուածք չորք. — ը) Յովհաննու կաթողիկոսի պատմութիւն, Բ. տպ. — թ) Պատմութիւն Ս. Գրոց, Եղիա Տնտեսեան. — ժ) Սաղմոս միջակ, Բ. տպ. — ժա) Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչին մուխթասար թարիխի, Պաղտասար գպիր, Ա. տպ. — ժբ) Տետրակ Գովասանաց, Զ. տպ. — ժգ) Սիօն ամսագիր, Բ. Տարի. — ժդ) Օրացոյց 1867 թուականին. — ժե) *Question sur la propriété du Couvent Arménien de St. Jacques, Carlo Curmani:*

1868. — ա) Աւետարան ձատու, Տօնացոյցի երկրորդ հատորով. — բ) Գործ առաքելոց առձեռն, Բ. տպ. — գ) Պասագիրք ընծերացուածեան կամ Նոր նախագիտելիք, Ս. Փափազեան, Տ. տպ. (Ա. և Բ. տիպերը այլուր). — դ) Վերուբեա եղեսացի, Թուղթ Աբգարու թագաւորի Հայոց եւ Յարոզութիւնք Սրբոյն Թադէի առաքելոյ(*), (միասին տպուած Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի). — ե) Նարեկ, մեծադիր և բառացանկով, Ա. տպ. — զ) Նոր նաւակ դպրութեան կամ համառօտ ձարտասանութիւն, Եղիազար Մուրատեան. — է) Սաղմոս խոշորագիր, Բ. տպ. — ը) Վարժութիւն փոխադաց մանկանց, Ա. տպ. — թ) Տօնա-

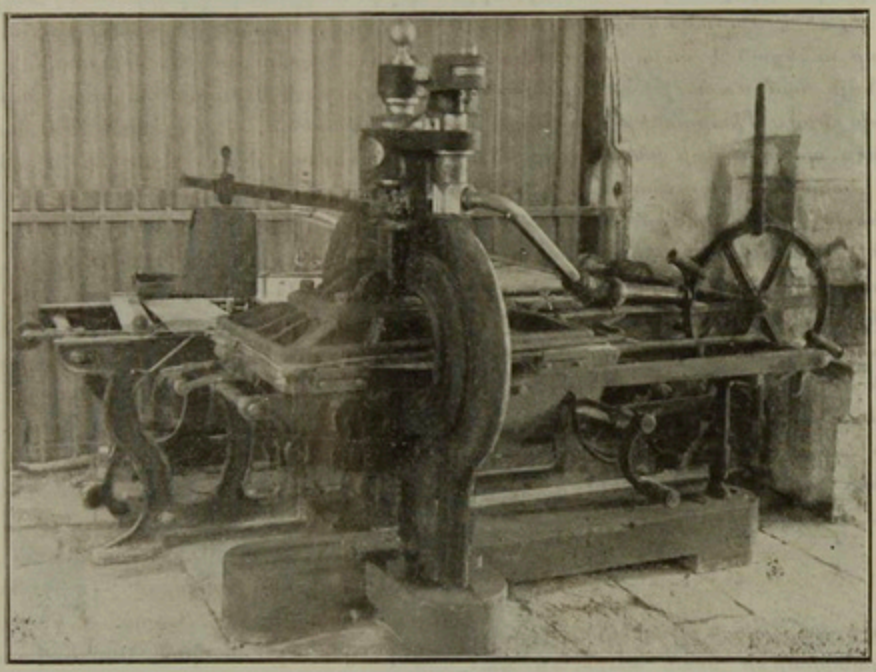
(*) Այս թիւին մէջ կը մտնեն մէկէ աւելի տպագրութիւն ունեցող գիրքերը։

(*) Այս նաև Մատթէոս Ուռհայեցւոյ և Միխայէլ Ասորւոյ (Բ. տպ.) հատորները հրատարակած է Սաւալանեան ծանօթագրութիւններով և լուսաբանութիւններով։

digitised by A.R.A.R.@

ցոյց, *երկու հատոր*, *Ա. տպ.* — (ժ) Ուխտ հայրենասիրի, *Մելք. վրդ. Մուրատեան*, *Ա. տպ.* — *ժա)* Սիոն ամսագիր, *Դ. Տարի.* — *ժբ)* Օրացոյց 1868 նահանջ թուականին։

1869. — (ա) Անուրջ ի Սիոն, *տաղաչափեալ*, *Մ. Թաթուլ.* — (բ) Բանախօսութիւն ազակերտուհեաց մէջ, *Ա. տպ.* — (գ) Դասագիրք ընթերցանութեան, *Ս. Փափազեան*, *Դ. տպ.* — *դ)* Դասագիրք թուագիտութեան, *Ս. Փափազեան*, *Դ. տպ.* (*Ա. Բ. Դ. տիպերը այլուր*). — (ե) Կենսագրութիւն Փասկալայ, *Թրգ. Մ. Ս. Տ. Սահակեանեան.* *աղօթագիրք*, *Դ. տպ.* — *զ)* Ձանազան առարողութիւնք յերուսաղէմ ի Սուրբ Յակոբ. — (է) Թանգարան խրատու, *երկու հատոր*, *Դ. տպ.* — *ե)* Ժամագիրք Աստնի (*Սաղմոսով և Տօնացոյցով*), *Ա. տպ.* — (զ) Հներիկոս եւ Մարիամ կամ Երկու որբերը, *բարոյախօսք*, *Թրգ. Յովհ. Թադէոսեան.* — (է) Հրահանգ սիրոյ, *Յովսէփ վրժ. Մալէզեան.* — (ը) Միխայէլի պատրիարքի Ասուոյ ժամանակագրութիւն, *Ա. տպ.* — (թ) Պատմութիւն Թարաաց, Վարդանայ Պատմչի.— *ժ)* Սաղմոս, *փոքրագիրք.* — (ժա) Քերականու-

Պատկ. 5. Ձեռագ տպ. եւ վիմագրական մամուլներ

— *զ)* Հնգերեակ (*Սաղմոսի Ա. Կանոնը*), *Բ. տպ.* — (է) Մատթէոս Ուռհայեցի, *Պատմութիւն. չարաչարեալ ի Դրիգոր Երիցուէ.* — (ը) Ուսումն Տրամաբանութեան, *Թրգ. Մելքոն Պ. Փափազեան.* — (թ) Սաղմոս *մեծագիրք.* — (ժ) Քերականութիւն Դպղիերէն լեզուի, *Եղիազար Մուրատեան.* — *ժա)* Սիոն ամսագիր, *Դ. Տարի.* — *ժբ)* Օրացոյց 1869 թուականին։

1870. — (ա) Դասագիրք Ազգային պատմութեան, *Ս. Պ. Փափազեան*, *Դ. տպ.* (*Ա. Բ. Դ. տիպերը այլուր*). — *բ)* Եփրեմ Խուրի

թիւն հայերէն լեզուի, *Կ(իւրեղ) Վ. Սրապ.* — *ժբ)* Բրիսոնեական վարդապետութիւն, *հանդերձ արաբերէնով.* — *ժգ)* Սիոն ամսագիր, *Ե. Տարի.* — *ժդ)* Օրացոյց 1870 թուականին։

1871. — (ա) Երկամեայ պանդխտութիւն ի Հապէշսան, *Տիմոթէոս վրդ. Սափրիչեան.* — (բ) Նոյնին Ֆրանսերէնը (*Թրգ. Սաւալանեան*). — (գ) Ընդհանրական բուղրք Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալւոյ.— *դ)* Խնդիր Սրբազան Տեղեաց եւ նորա պատասխանական ճշմարտութիւնն. — *ե)* Կարգադրութիւն առող-

digitised by A.R.A.R.@

ջուբեան, *Դէորգ Աւետեան Զաքարեանց.* — (գ) Կրթարան աւետարանական բանից, ա. Սիմոն Պետրոս, *Մելք. վրդ. Մուրատեան.* — (է) Կրթարան աւետարանական բանից, բ. Սամարացին, *Նոյն.* — *ը)* Կրթութիւն գաղղիերէն լեզուի եւ հատուածներ Հայոց Պատմութենէն, *ֆրանսերէնի թարգմանուած ժառ. վարժ.ի աշակերտաց կողմէ.* — (թ) Միխայէլի Ասորւոց պատրիարքի ժամանակագրութիւն *(տարբեր օրինակ)* եւ նորին Յաղագս Քահանայութեան, *Բ. տպ.* — *ժ)* Պատմութիւն Նոր Կտակարանի, *Մելք. վրդ. Մուրատեան, Ա. տպ.* — *ժա)* Սիօն ամսագիր, *Զ. Տարի.* — *ժբ)* Օրացոյց 1871 թուականին։

1872. — *ա)* Ագնեա վի հախօս Նէյչալան գրգնրղազ, *բարոյախէպ, Յ. Բ. Քիւրքճեանօֆ, Ա. տպ.* — (բ) Առաքինութեան նամբան կամ Մենսոր մանկանց եւ երիտասարդաց, *Բ. տպ.* — (գ) Բարոյական պատմութիւններ.— (դ) Դպիրի վերջին արեայ Հայոց Բագրատունի, *ազգերդութիւն, Ս(արկաւագ) Կ(արապետ) Տէր Մինասեան (ազգ Վահան վրդ.).* — *ե)* Երկու խօսք եկեղեցւոյ պաշտօնէից ուղղուած, *Մամբրէ վրդ. Մարկոսեան.* — (զ) Կրթարան աւետարանական բանից, գ. Որդիք Աստուծոյ, *Մելք. վրդ. Մուրատեան.* — *է)* Ուղեցոյց Սրբազան Տեղեաց *(Աւետարանեան), Ա. տպ.* — (ը) Պատմութիւն Հայ. Առաք. Սուրբ եկեղեցւոյ, *Մելք. վրդ. Մուրատեան.* — *թ)* Պատմութիւն Նոր Կտակարանի, *Բ. տպ.* — *ժ)* Բեռական, *Ե. տպ.* — *ժա)* Սիօն ամսագիր, *Է. Տարի.* — *ժբ)* Օրացոյց 1872 նահանջ թուականին։

1873. — (ա) Ամէն մարդոյ բարեկամ, խօսք առողջական, *Մամբրէ վրդ. Մարկոսեան.* — *բ)* Աւետարան Աստեղի.— (գ) Գիրք խօսակցութեան *Հայ–Տաճկ. Տէր Գրիգոր Ղ., Բ. տպ.(*)* — *դ)* Խորհրդատետր, *Բ. տպ.* — *ե)* Համառօտութիւն հրիստոնէական ուսման Հայասանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ, *Պետրոս Ս. Շանչեանց, Բ. տպ. (Ա. տիպը Պոլիս).* — *զ)* Ձաւոց Գիրք Հայասանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ, *Երկու հատոր.* — (է) Պատմութիւն Լենկքիմուրայ, *Թրգ. Աստուածատուր վրդ. Տէր Յովհաննէսեան.* — *ը)* Սաղմոս, *միջակ, Գ. տպ.* — *թ)* Սիօն ամսագիր, *Ը. Տարի.* — *ժ)* Օրացոյց 1873 թուականին։

1874. — *ա)* Աշխարհագրութիւն համառօտ, *Գ(րիգոր) Ս(արկաւագ) Խապայեան (ազգ Սահակ կաթ.).* — (բ) Բանախօսութիւն աշակերտուհեաց վերջ, *Բ. տպ.* — (գ) Ուխտ Հայրենասիրի, *Բ. տպ.* — (դ) Ուսումն պարտուց, *Պետրոս Ս. Շանչեանց, Բ. տպ. (Ա. տիպը Պոլիս).* — *ե)* Սաղմոս, *ամենափոքր.* — *զ)* Սիօն ամսագիր, *Թ. Տարի.* — *է)* Օրացոյց 1874 թուականին։

1875. — *ա)* Աւետարան Իղաբերից, *Ա. տպ.* — *բ)* Աւետարան, *փոքրագիր.* — *գ)* Գրացուցակ Ս. Յակոբեանց Տպարանին, *Ա. տպ.* — *դ)* Ժամագիրք, *փոքրագիր, Ա. տպ.* — (ե) Կրթարան Աւետարանական բանից, դ. Ամեն անուշահոտութեան.— (զ) *Նոյն.* ե. Անտարբերութիւն կրօնական.— (է) *Նոյն.* զ. Արտասուք եւ Երգ.— *ը)* Հեգերէն *(Սաղմոսի Ա. կանոնը) Գ. տպ.* — *թ)* Մարգարէական յարակցութիւն ընդ մէջ Հին եւ Նոր Կտակարանաց, *Դէորգ Աւետեան Զաքարեանց.*— *ժ)* Նարեկ, *փոքրագիր, Ա. տպ.*— *ժա)* Սիրուն գբօսարան, *Երիգոր վրդ. Կ. Պոլսեցի.* — *ժբ)* Վահրամայ վարդապետի ասեղնադպրի Լեւոնի արեայիի՝ բան ի Յայտնութիւն Տեառն եւ յօձումն Լեւոնի Գ. արեայի.— *ժգ)* Սիօն ամսագիր, *Ժ. Տարի.*— *ժդ)* Օրացոյց 1875 թուականին.— *ժե)* *Exhortation à la sainte foi.* Athanas de Czernicheff.

1876. — (ա) Կրթարան աւետարանական բանից, է. Տանարի խոհերը.— (բ) *Նոյն*, ը. Հերմաս եւ Ոնեսիմ(*).— (գ) Նոր դասագիրք Տիեզերագրութեան, *Սահակ վրդ. Խապայեան, Ա. տպ.* — *դ)* Գործք Առաքելոց, *փոքրագիր.* — *ե)* Սիօն ամսագիր, *ԺԱ. Տարի.* — *զ)* Օրացոյց 1886 թուականին։

1877. — *ա)* Աղօթագիրք Սրբազան Տեղեաց, *Բ. տպ.* — *բ)* Գործք Առաքելոց, *առձեռն, Գ. տպ.* — *գ)* Սիօն ամսագիր, *ԺԲ. Տարի.* — *դ)* Օրացոյց 1877 թուականին։

1878. — (ա) Պատմութիւն Հին Կտակարանի, *Սահակ վրդ. Խապայեան, Ա. տպ.* — *բ)* Օրացոյց 1878 թուականին։

1879. — *ա)* Համառօտութիւն հրիստոնէական ուսման, *Գ. տպ.* — (բ) Մաշտոց կամ Կանոն արբազան արարողութեան Ս. Եկեղեցւոյս Հայասանեայց, *Ա. տպ.* — (գ) Պատմութիւն Հին Կտակարանի, *Բ. տպ.*—

(*) Ա. տպագրութեան թուականը անծանօթ։

(*) Ուխտ տետրերը միասին կազմուած մէկ գիրք կը ձևացնեն։

digitised by A.R.A.R.@

դ) Տեսրակ Ս. Ցարուբեան մեսնչենեաւոր շաբաթական թափօրաց, *Բ. տպ.— ե)* Օրացոյց 1879 թուականին։

1880.— *ա)* Բովանդակութիւն ազգային սեպհականութեանց, բնկերովի իրաւանց, արարողութեանց եւ սովորութեանց ի տնօրինական Սուրբ Տեղիս, *Ս. Վ. Խաչայեան, Ա. տպ.— բ)* Կանոն միաբանական ուխտին Սրբոց Յակոբեանց *(վաւերացեալ).— գ)* Նոր թուագիտութիւն, *Ա. հատոր, Վահան վրդ. Յակոբեան, Ա. տպ.— դ)* Օրացոյց 1880 նահանջ թուականին։

1881.— *ա)* Ժամագիրք *առձեռն, Բ. տպ.— բ)* Հեգերեն, *Դ. տպ.— գ)* Նոր Թուագիտութիւն, *Բ. հատոր, Վահան վրդ. Յակոբեան.— դ)* Պատմութիւն Հին Կտակարանի, *Դ. տպ — ե)* Սանդուխս, ողբերգութիւն հայկական, հինգ արար, *Թովմաս Թէրզեան, ֆրնս. թրգ. Օր. Մաթիլդա Բ. Ֆէրուհեան.— զ)* Զանազանութեան Բառարան, *Բ. տպ.— է)* Կանոնագրութիւն Ընդհանուր ժողովոյ միաբանական ուխտին Ս. Յակոբեանց.— *ը)* Օրացոյց 1881 թուականին։

1882.— *ա)* Դիրք խօսակցութեան *Հայ-Տաճկ. Դ. տպ.— բ)* Գրացուցակ Ս. Յակոբեանց տպարանին, *Բ. տպ.— գ)* Թագաւոր յաւիտեան Ս. Ստեփանոսի, *հայկական ձայնագրութեամբ.— դ)* Կրթութիւն գաղղիերէն լեզուի, բառոյական, բնագիտական եւ աշխարհագրական, *Բ. տպ.— ե)* Պատմութիւն Նոր Կտակարանի, *Դ. տպ.— զ)* Տաղարան Հայ. Ս. Եկեղեցւոյ, *Ա. տպ.— է)* Օրացոյց 1882 թուականին։

1883.— Օրացոյց 1883 թուականին։

1884.— *ա)* Առձագանգ ողբերգութեան ի չարչարանս եւ ի խաչելութիւն Փրկչին մեր, *Յակսաուր Ք. Տէր Վարդանեանց.— բ)* Ճորհիդասեր, *Դ. տպ.— գ)* Նոր Դասագիրք Տիեզերագրութեան, *Բ. տպ.— դ)* Նոր Թուագիտութիւն, *Ա. հատոր, Բ. տպ.— ե)* Շարական Զայնիկաղ, *Ա. տպ.— զ)* Ուղեցոյց, *Բ. տպ.— է)* Սուրբ Գիրգոր Լուսաւորիչին մուխթասար բարիխի, *Բ. տպ.— ը)* Օրացոյց 1884 նահանջ թուականին։

1885.— *ա)* Ագնիս, *բարոյավէպ, Բ. տպ.— բ)* Օրացոյց 1885 թուականին։

* * *

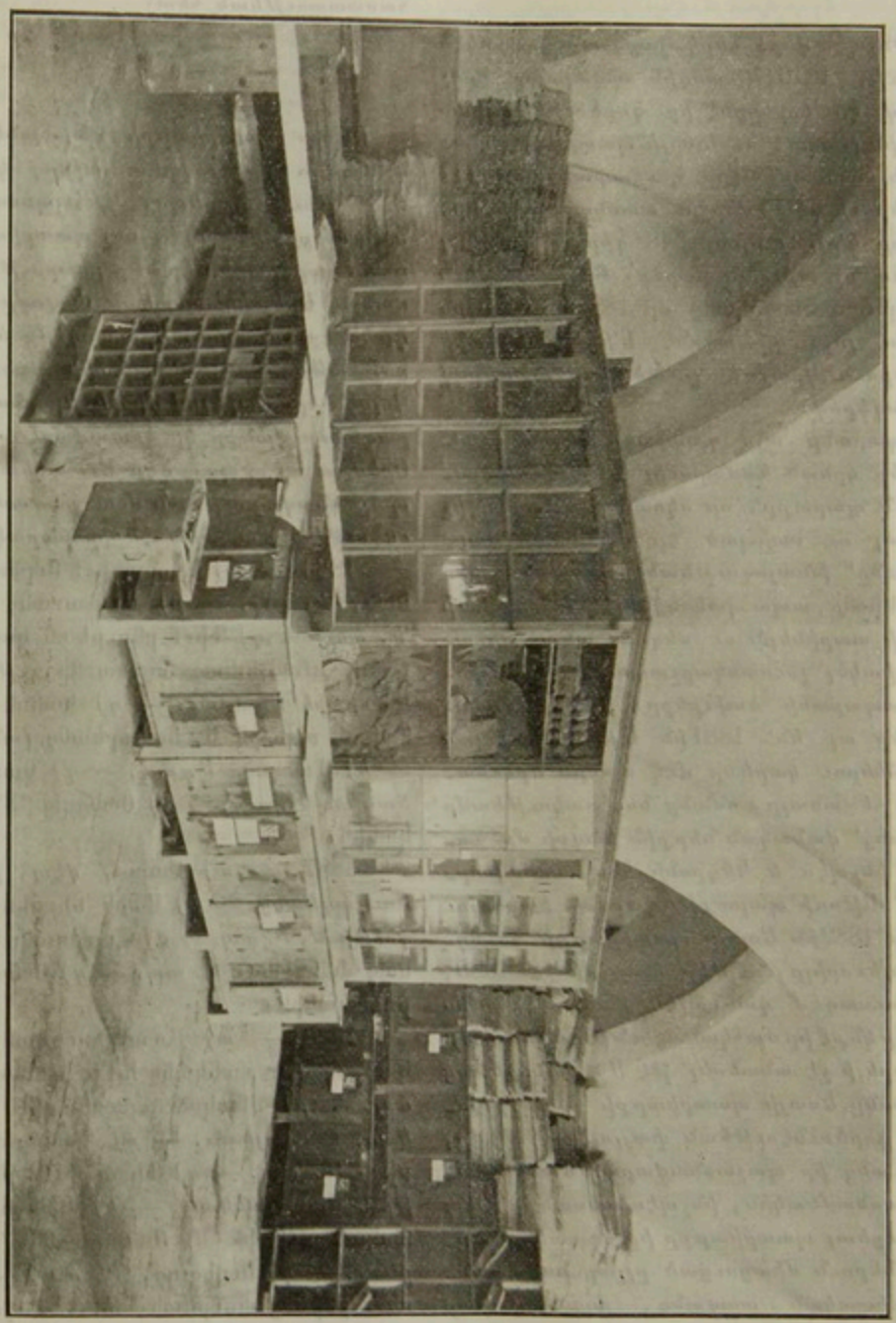
*Տարակոյս չկայ թէ Սուրբ Յակոբեանց տպարանը բեղուն ու արդիւնաւոր չրջան մը կը բոլորէ եթայլ պատրիարքի պաշտօնավարութեան 1867–1875 տարիներուն՝ արտադրելով տարեկան 10–16 հատորներ, որոնց մէջ աչքի կը զարնեն նախնեաց կարգ մը արժէքաւոր երկերէն զատ՝ Աեեին Ժամագիրքը ու մանաւանդ Ճաշոցի նման մեծադիր ու բազմածախս գիրքի երկու հատորները։ Տպագրական այս գործունէութիւնը գնահատութեան արժանի պէտք է համարել, նկատի ունենալով՝ որ գրեթէ նախնական միջոցներով կը գործէր այն ատեն տպարանը ու 1849ին կիսակոս պատրիարքի վիեննայէն բերել տուած միակ ձեռքի մամուլով կը տպուէին գիրքերը, ինչպէս բաւական ատեն տպուած են անկէ վերջն ալ՝ մինչև 1891։

Հրատարակուած գիրքերու կարգին անցուցած ենք հին չրջանի Սիօն ամսագիրը, որ 1866 տարւոյ Յունուարէն սկսելով՝ անընդմիջաբար չարունակուած է մինչև 1877 Դեկտեմբեր, եւ որով ամբողջ հաւաքածուն կը բաղկանայ տասներկու հատորներէ։ Հանդէսիս ներկայ բացառիկ համարին մէջ առանձին յօդուածով տրուած ըլլալով նախորդ Սիօնի սոյն հաւաքածոյին բովանդակութեան նկարագիրը, աւելորդ կը համարինք ծանրանալ այդ մասին։

Խոսգիւղի Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ Տէր երեմիա քահանան, որ իբրև քաջ տոմարագէտ Օրացոյց կազմելու մենաշնորհը ունէր, 1866ին իր ուսումը կ'աւանդէ Երուսաղէմի Միաբանութեան, ու կը հաւանի որ Ս. Աթոռոյս տպարանն ալ Օրացոյց հրատարակէ ու վաճառէ Պոլսոյ մէջ, պայմանաւ որ տոմարական ուսման հետեւող հոգևորականները յիշեն միշտ իր անունը իրենց սուրբ պատարագներուն մէջ ու Միաբանութենէն դուրս ուրիշներու չտրվեցնեն այդ ուսումը։ Այսպէս 1867 տարւոյ Օրացոյցը առաջին անգամ լոյս կ'ընծայուի Երուսաղէմի տպարանէն։ Այդ տարիէն մինչև յառաջիկայ 1934 թուականը՝ 68 տարուան մէջ տպուած է 57 Օրացոյց, տասնըմէկ տարուան ընդհատումով (*)։ Օրացոյցները չատ անգամ ունե-

(*) Այդ ընդհատումները եղած են 1896 եւ 1916-1925 տարիներուն։ 1925ի Օրացոյցը տպել տրուած է Գահիրէ՝ Երուսաղէմի եկեղեցիներուն համար։

digitised by A.R.A.R.@

Фиг. 6. Фабрика „Цвет“

ցած են գրացուցակներ, վիճակագրական տեղեկութիւններ և կրօնական յօդուածներ ու մանր ուսումնասիրութիւններ պարունակող յաւելուածներ։

Ինչպէս վերև ներկայացուած ցուցակէն կ'երեւի, 1876էն ասդին տպարանը որոշ չափով կը կորսնցնէ իր գործունէութեան նախկին թափը, ու եսայի պատրիարքի առաջին տասնամեակին հրատարակուած 117 գիրքերուն դէմ՝ վերջին տասնամեակի արդիւնքը կ'ըլլայ միայն 48 գիրք, այն ալ որակով ոչ այնքան բարձր։ Բացառութիւն է Զայնիաղ Շարականը որ 1884ին առաջին անգամ լոյս կը տեսնէ Մխիթարեանի մայրերուն վրայ ձուլուած նոր տառերով ու խազերով։

Տպարանի այս դանդաղութեան պատճառները կրնան համարուիլ Ս. Աթոռի յարաճուն պարտքը, որ սկսած էր մտահոգիչ դառնալ ու ստիպած էր վանական վարչութիւնը՝ խնայողութեան համար դադրեցընել Սիօնը, ապա պակսեցնել ժառ. վարժ.ի չրջանի տարիներն ու սեղմել անոր պիւտճէն, փակել լուսանկարչատունը եւ ամփոփել տպարանի ծախքերը։ Ուրիշ պատճառներ ալ են՝ 1881ին Միաբանութեան անդամներու կարևոր մէկ մասին երուսաղէմէն հեռանալը, ոմանց նուիրակութեամբ և ոմանց՝ վանական ներքին խնդրի մը համար, ինչպէս և Կեդրոնի հետ համախորհուրդ՝ Աթոռի պարտքին դարման խորհելու համար 1882ին եսայի պատրիարքի Կ. Պոլիս ուղեւորիլը, ուր կը մնայ մինչև 1885, ու երուսաղէմ դառնալէն քանի մը ամիս վերջ կը կնքէ իր մահկանացուն (Օգոստոս 29)։

Կարելի չէ անտեսել՝ թէ Ս. Յակոբեանց տպարանը եսայի պատրիարքի օրով բոլոր ած է գործունէութեան փայլուն շրջան մը, մանաւանդ իր պաշտօնավարութեան առաջին տասնամեակին, ինչպէս տեսանք։ Եթէ հանգուցեալ պատրիարքը իր օգտակար ծրագիրներուն միացուցած ըլլար նաև տընտեսագիտական տաղանդ, ապահովաբար ամուր հիմերու վրայ դրած պիտի ըլլար իր ձեռնարկած գործերը ու կեանքի վերջին տարիներուն պիտի չտեսնէր իր ջանքերով վանքին մէջ սկսուած կրթական ու գրական գեղեցիկ շարժումին տակաւ առ տակաւ թուլնալը։ Այսու հանդերձ տպարանը իր հիմնական կազմակերպութեամբ պարտական է երջանկայիշատակ պատրիարքի անձնական ճիգերուն և նախաձեռնութեան ու կ'արժէ որ անոր անունը կապուած մնայ միշտ այդ հաստատութեան հետ։

* * *

Եսայի պատրիարքի վախճանէն քանի մը ամիս յետոյ իրեն յաջորդ կ'ընտրուի Յարութիւն արքեպս. Վեհապետեան, որ նոյն տարին իսկ Կ. Պոլսոյ պատրիարքական գահը բարձրացեր էր։ Իր ընտրութեան ժամանակ երեսփոխանական ժողովը պայման դրած էր չմիացնել երուսաղէմի և Կ. Պոլսոյ աթոռները։ Նորընտիր պատրիարքի Պոլսէն հրաժարելով մինչև երուսաղէմ վերադարձը վանքը կը կառավարէ տեղապահ երեմիա արքեպս. Տէր Սահակեան, որուն պաշտօնավարութեան մօտ քառամեայ տեւողութեանը տպարանէն հրատարակուած են.

1886. — ա) Աղօթագիրք Սրբազան Տեղեաց, Գ. տպ. — բ) Աւետարան առաձեռն, Գ. տպ. — գ) Գիրք բնութեան կամ հաւատոյ սխանչելեաց աստուածոյ, թրգ. Օր. Մարիանէ Բասքալ. — դ) Կանոն միաբանական ուխտին Ս. Յակոբեանց (անվաւեր). — ե) Մաշտոց, Բ. տպ. — զ) Նարեկ, մեծադիր, Բ. տպ. — է) Օրացոյց 1886 թուականին։

1887. — ա) Բախս, վէպ, թրգ. Մ. Բուդաղեանց. — բ) Մեծն Ներսես, ողբերգութիւն, Բ. տպ. — գ) Վարժուրիւն փոխասաց մանկանց, Բ. տպ. — դ) Օրացոյց 1887 թուականին։

1888. — ա) Առաքինութեան ճամբան կամ Մենսոր մանկանց եւ երիտասարդաց Գ. տպ. — բ) Բնական պատմութիւն, Սահակ եպս. Խապայեան. — գ) Գանձարան աղօթից, Ա. տպ. — դ) Գիտութիւն զԱստուծոյ, թրգ. Սաւալանեան. — ե) Կանոն միաբանական ուխտին Ս. Յակոբեանց (վաւերացեալ. — զ) Ուղեցոյց, Գ. տպ. — է) Տառերէ ընթերցանութեան, Մ. Գ. Հայկունի. — ը) Օրացոյց 1888 նահանջ թուականին։

Յարութիւն պատրիարքի գահակալութենէն մինչև իր վախճանը (1889 Մայիս 1910 Հոկտեմբեր)՝ քանըմէկ տարիներու ընթացքին եղած հրատարակութեանց մէջ

digitised by A.R.A.R.@

աչքի կը զարնեն Աստուածատուր եպս. Տէր Յովհաննէսեանի երկու հատոր ժամագնակագրական Պատմութիւն Ս. Երուսաղէմին և Թադէոս վրդ. Աստուածատուրեանի համբերատար աշխատութեամբ պատրաստած Հին եւ Նոր Կտակարանաց Համաբարբառի մեծածախս (660 օսմ. ոսկի) հրատարակութիւնը, 8 բունիոյ տառերով, բաղկացեալ ԺԲ + 1577 եռասիւն էջերէ։ Այս հատորի տպագրութիւնը կը սկսի 1891ին՝ Ներսէսեան գերդաստանի կողմէ նուիրուած անուագարձ արագատիպ մամուլով (պատկ. 7) ու կ'աւարտի 1895ին (*)։ Ցիշատակութեան արժանի են նոյնպէս Զայնիպաղ Շարականի Բ. տպագրութիւնը 1895ին և Ասենի Ժամագիրքի Բ. և Դ. տպագրութիւնները 1889ին և 1899ին, նաև Ցրէտէրիք Մուրատի Յայսնուութեանն Յովհաննու հին հայ բարգմանութիւն՝ գիտնական հմտալից ներածութեամբ ու ճոխ ծանօթութիւններով, գնահատուած ազգային և օտար բանասէրներէ։ Մնացեալ հրատարակութիւնները կամ փոքրիկ հատորներ են և կամ սպառած գիրքերու արտատպութիւններ, որոնց համագումարը կը յանգի մեծ ու փոքր 73 հատորներու, ինչ որ նուազ թիւ մըն է անշուշտ՝ համեմատելով եսայի պատրիարքի օրով տպարանի արդիւնքին հետ։

Այս երևոյթին գլխաւոր պատճառն է Յարութիւն պատրիարքի գահակալութեան թուականէն սկսեալ հետզհետէ սաստկացող խստութիւնը օսմանեան գրաքննութեան, որ արդելքի տակ կ'առնէ ժամանակագրական Պատմ. Երուսաղէմին և կարգ մը ուրիշ հրատարակութիւններ, ու տեղական կառավարութիւնը կը կազմէ ցուցակ մը սահմանափակ թիւով եկեղեցական մատեաններու և դասագիրքերու, ու ատոնցմէ դուրս չի թոյլատրեր ուրիշներու ոչ տպագրութիւնը և ոչ վաճառումը։ Հանգուցեալ պատրիարքն ալ վերջին ծայր զգոյշ և չըրջահայեաց մարդ՝ բնաւ չէր ախորժեր կառավարութեան կասկածն ու դիտողութիւնները հրաւիրել վանքին ու Միաբանութեան վրայ։

Անթերի ներկայացնելու համար մեր տպարանի հրատարակութեանց չարքը, կը դնենք Յարութիւն պատրիարքի պաշտօնավարութեան քանըմէկ տարիներու ընթացքին տպուած գիրքերու անունները, իրրև չարունակութիւն նախորդներուն։

1889. — *ա)* Ժամագիրք Ասենի, *բ.* տպ. — *բ)* Ժամագիրք, *փոքրադիր*, *բ.* տպ. — *գ)* Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչին մուխթասար բարիխի, *դ.* տպ. — *դ)* Տօնացոյց, *բ.* տպ. — *ե)* Օրացոյց 1889 թուականին։

1890. — *ա)* Բովանդակութիւն ազգ. սեպհականութեանց, *բ.* տպ. — *բ)* Ժամանակագրական Պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի, *երկու հատոր*, *Աստուածատուր եպս. Տէր Յովհաննէսեանց.* — *գ)* Օրացոյց 1890 թուականին։

1891. — *ա)* Գանձարան աղօթից, *բ.* տպ. — *բ)* Կեանքն առնուած փորիկ պատմութիւններ, *Մամբրէ եպս. Մարկոսեան.* — *գ)* Տեսրակ Սուրբ Յարութեան մեծնչենաւոր շաբաթական թափօրաց, *դ.* տպ. — *դ)* Տեսրակ տարեկան հանդիսաւոր արարողութեանց Սրբոյ Յարութեան տաճարին, *բ.* տպ. — *ե)* Օրացոյց 1891 թուականին։

1892. — *ա)* Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց, *Երիմեան Հայրիկ*, *բ.* տպ. (*Ա. տիպը Պոլիս*). — *բ)* Ուղեցոյց, *դ.* տպ. — *գ)* Օրացոյց 1892 նահանջ թուականին։

1893. — *ա)* Տեսրակ Գովասանաց, *է.* տպ. — *բ)* Օրացոյց 1893 թուականին։

1894. — *ա)* Օրացոյց 1894 թուականին։

1895. — *ա)* Համաբարբառ Հին եւ Նոր Կտակարանաց, *Թադէոս վրդ. Աստուածատուրեան.* — *բ)* Ժամագիրք առձեռն, *դ.* տպ. — *գ)* Շարական Զայնիպաղ, *բ.* տպ. — *դ)* Տաղարան, *բ.* տպ. — *ե)* Օրացոյց 1895 թուականին։

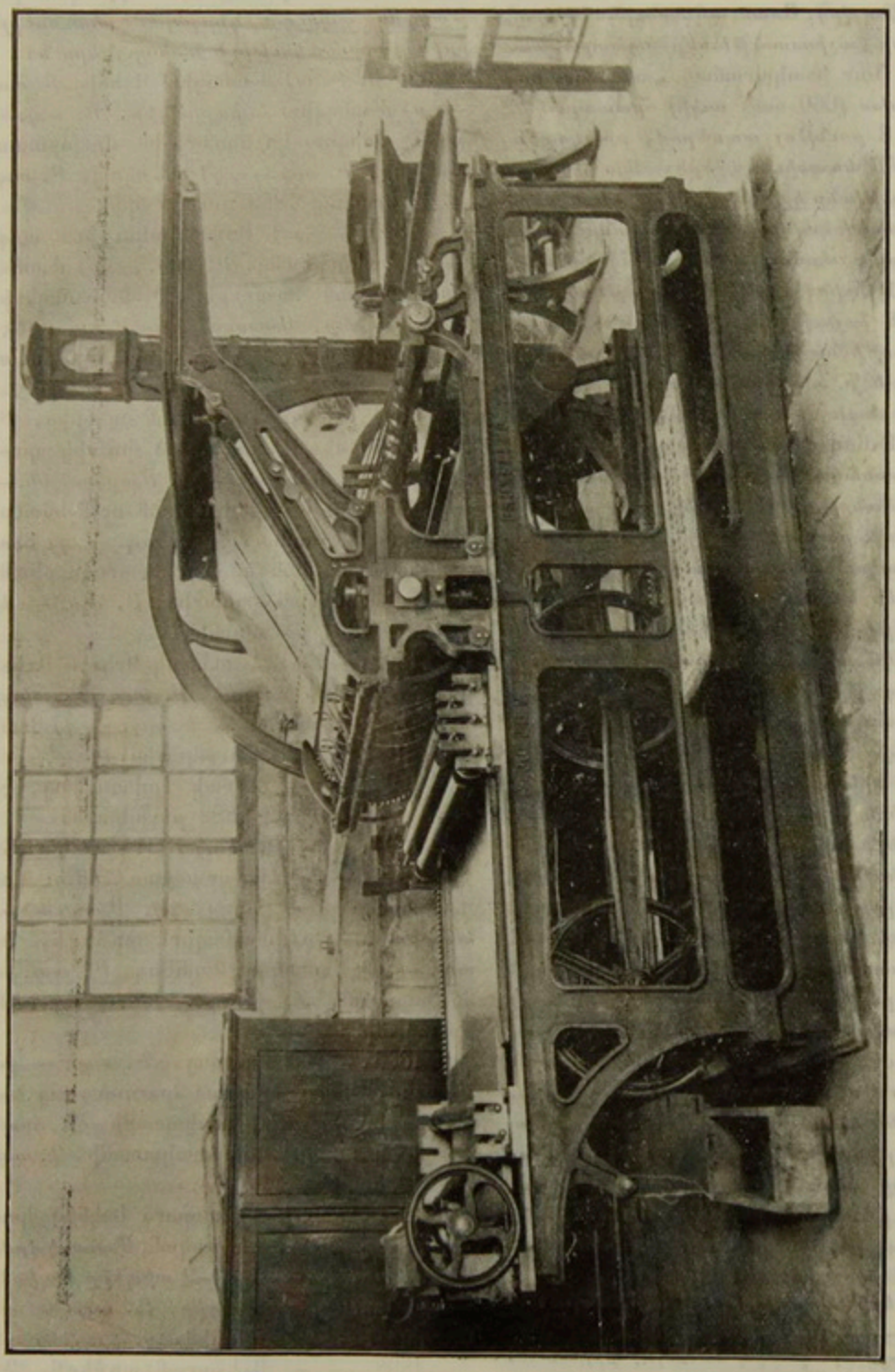
1896. — *ա)* Մաշտոց, *դ.* տպ. — *բ)* Մաշտոց, Կարգ թաղման կարգաւորաց. — *գ)* Պատմութիւն Հին Կտակարանի, *դ.* տպ. — *դ)* Պատմութիւն Նոր Կտակարանի, *դ.* տպ. — *ե)* Քերական, *Զ.* տպ.։

1897. — *ա)* Ճանապարհ Երկնից կամ Պատկերազարդ Քրիստոնեական, *Մանուկ վրժ. Կակոսեան*, *է.* տպ. (*Ա–Զ տիպերը Պոլիս*). — *բ)* Նարեկ, *փոքրագիր*, *բ.* տպ. — *գ)* Օրացոյց 1897 թուականին։

1898. — *ա)* Աւետարան առձեռն, *դ.* տպ. — *բ)* Բաղդասարեան տպագիր Սոկրատի եւ Երուսաղէմի ձեռագրին, *Սահակ եպս.*

(*) *Նոյն արագատիպ մամուլով կ'ըլլան հետագայ հրատարակութիւնները, ու ձեռքի սովորական մամուլը միայն փոքրերու համար կը գործածուի այնուհետև։*

digitised by A.R.A.R.@

Գաշ. 7. Աջակողմյան տրանսպորտիչ կամրջի հեծանգամ

Մապայեան. — գ) Օրացոյց 1898 թուականին։

1899. — *ա)* Աւետարան Աստեղի, *Բ. տպ. — բ)* Ժամագիրք Աստեղի, *Դ. տպ. — գ)* Տետրակ Գովասանաց, *Ը. տպ. — դ)* Օրացոյց 1899 թուականին։

1900. — *ա)* Աւետարան Իւղաբերից, *Բ. տպ. — բ)* Կիւրակէ կամ Տէրունական օր, *Մամբրէ եպս. Մարկոսեան. — գ)* Տօնացոյց, *Դ. տպ. — դ)* Օրացոյց 1900 նահանջ թուականին։

1901. — *ա)* Եփրեմ Խուրի, *աղօթագիրք, Ե. տպ. — բ)* Կիպրիանոս, *աղօթագիրք, Բ. տպ. (Ա. տիպը Գոլիս). — գ)* Մաշտոց, *Դ. տպ. — դ)* Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչին մուխթասար պարիխի, *Դ. տպ. — ե)* Քերական, *Է. տպ. — զ)* Օրացոյց 1901 թուականին։

1902. — *ա)* Ուղեցոյց, *Ե. տպ. — բ)* Օրացոյց 1902 թուականին։

1903. — *ա)* Ժամագիրք, *փոքրագիրք, Դ. տպ. — բ)* Վարժութիւն փոխասաց մանկանց, *Դ. տպ. — գ)* Օրացոյց 1903 թուականին։

1904. — *ա)* Տետրակ գովասանաց, *Թ. տպ. — բ)* Օրացոյց 1904 նահանջ թուականին։

1905. — *ա)* Օրացոյց 1905 թուականին։

1906. — *ա)* Տետրակ Գովասանաց, *Ժ. տպ. — բ)* Քերական, *Հ. տպ. — գ)* Քրիստոսի չարչարանաց վրայ խորհրդածութիւններ, *Աւետիս վրդ. Ծովհաննէսեան, Բ. տպ. (Ա. տիպը Գոլիս). — դ)* Օրացոյց 1906 թուականին։

1907. — *ա)* Դրացուցակ, *Դ. տպ. — բ)* Կանոն միաբանական ուխտին Ս. Յակոբեանց *(անվաւեր). — գ)* Ճանապարհ երկնից, *Հ. տպ. — դ)* Տաղարան, *Դ. տպ. — ե)* Օրացոյց 1907 թուականին։

1908. — *ա)* Տետրակ Գովասանաց, *ԺԱ. տպ. — բ)* Օրացոյց 1908 նահանջ թուականին։

1909. — *ա)* Կանոն միաբանական ուխտին Ս. Յակոբեանց *(անվաւեր). — բ)* Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչին մուխթասար պարիխի, *Ե. տպ. — գ)* Օրացոյց 1909 թուականին։

1910. — *ա)* Ուղեցոյց, *Զ. տպ. — բ)* Օրացոյց 1910 թուականին։

* * *

Որքան որ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը հետը բերած էր մամուլի ազատութիւն, բայց Միաբանութեան ներքին յուզումներն ու չփոթները թոյլ չէին տուած պէտք եղածին պէս ուշադրութիւն նուիրել տպարանին։ Յարութիւն պատրիարք ըլլալով աւելի քան իննսնամեայ ծերունի մը՝ իր այդ յառաջացեալ տարիքին մէջ չէր կրցած մեղմել Միաբանութեան վրդովեալ վիճակը և վերջ տալ պառակտումներու, ու Կեդրոնի Վարչութիւնը կարևոր դատած էր թեթևցնել անոր վրայէն պատասխանատուութեան բեռը, և 1909 Յուլիս 17ին տեղապահ ընտրած էր Ադրիանուպոլսոյ առաջնորդ Դանիէլ Ծ. վրդ. Յակոբեանը, որ ուղեւորելով Երուսաղէմ՝ 1910 Յունուար 30ին ձեռնարկած էր իր պաշտօնին։ Դանիէլ Ծ. վրդ. չորս ամիս յետոյ եպիսկոպոսանալու համար կը մեկնի Էջմիածին, ու իրեն կը փոխանորդէ Տրդատ եպս. Գալեան։ Յարութիւն պատրիարք 1910 Հոկտ. 8ին կը կնքէ իր մահկանացուն, ու այնուհետև՝ մինչեւ իր յաջորդին գահակալութիւնը՝ Երուսաղէմի Աթոռը թափուր կը մնայ տասնեւմէկ տարի։ Յարութիւն պատրիարքի վախճանէն քիչ ետք Դանիէլ տեղապահ եպիսկոպոսացած կը դառնայ Երուսաղէմ, բայց քանի մը ամիսէն կը մեկնի Գոլիս, ապա նորէն կը վերադառնայ և 1913ի աշնան կը հեռանայ պաշտօնէն ընդմիշտ։ Իր բացակայութեանց ատեն Աթոռը կը կառավարուէր փոխանորդներով, մինչեւ որ Կ. Գոլսոյ նախկին պատրիարք Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան, իբրև Կեդրոնի լիազօր պատուիրակ, 1914 Մայիս 6/19ին կը ժամանէ Երուսաղէմ ու ձեռք կ'առնէ վարչութեանղեկը։

Նոյն տարւոյ Յուլիսի վերջերը կը ծագի ընդհանուր պատերազմը, հետը բերելով այնպիսի տագնապ մը, որ օրըստօրէ տնտեսական անօրինակ կացութեան մը կը մատնէ վանքը։ Միաբանութեան ու ապա վանք ապաստանած գաղթականներու օրապահիկը ճարելու համար վանական վարչութիւնը կը ստիպուի տարապայման ծանր տոկոսներով փոխառութիւններ կնքել, մեծ չափերով սեղմել ծախքերը և պակսեցնել ժառանգաւորաց աշակերտներու թիւը, միակ դասարանի մը մէջ ամփոփելով վարժարանը։(*)

(*) 1916 Մեպտ. 13ին Գոլիսէն Երուսաղէմ ղրկուեցան Արմաշի Դպրեվանքի տասներեք ա-

digitised by A.R.A.R.@

Տպարանը, սակայն, կը չարունակէր գործել տակաւին, տպելով նախընթաց տարիէն մամուլի տակ գտնուած գիրքերը։ Վանական վարչութիւնը մինչ կը խորհէր տպարանի մասին ալ կարգադրութիւն մը ընել, 1915 տարւոյ ամառը անակնկալօրէն դատի կանչուեցաւ տողերուս գրողը՝ իբրև տեսուչ տպարանի, մեղադրուելով թէ առանց գաւառի կրթական անօրէնին (մէարիֆ միւտիրի) արտօնութեան տպարան կը բանեցընենք։ Ներկայացանք դատարանին ու տուինք մեր ունեցած արտօնագրերը (կայսերական հրովարտակ, եպարքոսական հրամանագիր են.) ու յայտարարեցինք՝ թէ Երուսաղէմի կառավարութիւնը ճանչցած է միշտ մեր տպարանի օրինական հանգամանքը, քանի որ մաքսազերծութեան արտօնագրեր տուած է ամէն անգամ երբ արտասահմանէն ապսպրանքներ հասած են Յոպպէի մաքսատունը, և կառավարութիւնը ի՛նք չատ անգամ իր գործերը տպել տուած է մեր տպարանին մէջ։ Դատարանը, անսալով անշուշտ բարձրէն տրուած հրամանին, չուզեց լսել մեր օրինական փաստերը, պատճառելով թէ մի՛միայն տպարանի չէնք չինելու և ոչ թէ գիրք հրատարակելու համար տրուած են այդ արտօնագրերը, և վճիռ արձակեց՝ փակել տպարանը ու դատապարտեց մեզ յիսուն ոսկի տուգանքի և հարիւր օրուան բանտարկութեան։ Երուսաղէմի վերաքննիչ դատարանն ալ հաստատեց նախնական դատարանի վճիռը, ու վանքը ստիպուեցաւ փոխադրել դատը Պոլիս՝ վճռաբեկ ատեանին։ Խնդիրը այսպէս երկարաձգուեցաւ աւելի քան երկու տարի, և վճռաբեկ ատեանի վճիռը չհասած Պոլիսէն՝ անգղիական բանակը հասաւ Եգիպտոսէն ու գրաւեց Երուսաղէմը, որով դատն ալ փակուեցաւ ինքնին, և սակայն տպարանը մնաց փակ ամբողջ տասը տարի, 1915–1925։

Շարունակենք այժմ թուել կարգաւ Ծարուխիւն պատրիարքի վախճանէն յետոյ՝ այսինքն 1911էն մինչև 1915 տարին հրատարակուած գիրքերը։

1911. — *ա)* Գանձարան աղօթից, Դ. տպ. — *բ)* Դրացուցակ, Դ. տպ. — *գ)* Երկու ոսոխներ, *ոտանաւոր, Աւետիս վրդ. Ծովհաննէսեան.* — *դ)* Կիպրիանոս, Դ. տպ. — *ե)* Ցայսմուխեանց Ծովհաննու հին հայ բարգմանութիւն, *Տրէտէրիք Մուրատ*(*). — *զ)* Օրացոյց 1911 թուականին։

1912. — *ա)* Ագնէս, Դ. տպ. — *բ)* Դաւազանագիրք–Ցաջորդութիւն վանահարց ուխտին Ս. Կարապետի, *Կարապետ վրդ. Լուսարարեան.* — *գ)* Երազահան, *Մ. Պապիկ.* — *դ)* Սուրբ Յակոբ Եամ իխի առաքեալարուն նահլի, *Պրուսալը Տէրոյենց Ծովհաննէս, Բ. տպ. (Ա. տիպը Պոլիս).* — *ե)* Անդրանիկ արձագանգ, *Մ. Վ. և Վ. Ա.* — *զ)* Օրացոյց 1912 նահանջ թուականին։

1913. — *ա)* Հայ հերականութիւն աշխարհիկ լեզուի, *Դ. Մ. Անմահունի (Իօլմէզեան).* — *բ)* Շարական Ջայնիաղ, Դ. տպ. — *գ)* Պատկերացոյց հաւատամոյ մասնաւոր հնութեանց Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի եւ շրջակայից, *պրակ Բ. Սահակ Ծ. վրդ. Աստուածատուրեան, (Պրակ Ա. տպուած Էջմիածին).* — *դ)* Օրացոյց 1913 թուականին։

1914. — *ա)* Նիւթապաշտութիւն եւ Աստուածպաշտութիւն, *Դրիգոր Անմահունի (Իօլմէզեան).* — *բ)* Տետրակ Նովասանաց, *Ժ՞. տպ.* — *գ)* Օրացոյց 1914 թուականին։

1915. — *ա)* Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ, *հրտ. Մեսրոպ վրդ. Նշանեան.* — *բ)* Ծիսողագիր – Երուսաղէմի համար կազմուած Նոր Կանոնագիրին գնութիւնն եւ լուսաբանութիւնը, *Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան.* — *գ)* Ժամագիրք Աստեղի, Դ. տպ. — *դ)* Ժամագիրք առձեռն, Դ. տպ. — *ե)* Տօնացոյց, Դ. տպ. — *զ)* Ցաջորդութիւն Հայրապետութեան (*քաղեալ ի Ժամագրոց ձեռաց*), *Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան.* — *է)* Օրացոյց 1915 թուականին։

Պատերազմի տագնապալից օրերուն մինչ Օրմանեան Սրբազան կը չարունակէր կառավարել Երուսաղէմի Աթոռը, 1916 Յուլիս 30/12 Օգոստոսին Արդարութեան գործոց նախարարութեան Պոլիսէն հասած անակնկալ մէկ հեռագիրը կը ծանուցանէր,

---

Ները ու միացան այս գաւառանին։ Յաջորդ տարին խոպան փակուեցաւ վարժարանը, աշակերտներու մեծագոյն մասին դինուոր տարուելուն պատճառաւ։

(*) *Դիրքին բնագիրը տպուած է 1905ին, ծանօթութիւնները՝ 1906ին եւ Ներածութիւնը՝ 1911ին։*

digitised by A.R.A.R.@

թէ հրատարակուած նոր կանոնագիրին համաձայն ջնջուած է Ազգային Սահմանադրութիւնը, վերջ տրուած է Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան, ու այդ պաշտօնը՝ Սիսի և Ագթամարի կաթողիկոսութեանց ու Երուսաղէմի պատրիարքութեան հետ միասին՝ յանձնուած է Տ. Սահակ կաթողիկոսի ու իրեն բնակավայր յատկացուած է Երուսաղէմի Հայոց վանքը։ Այս հեռագիրին պարունակութիւնը պաշտօնապէս Միաբանութեան հաղորդուելէ յետոյ՝ վարչութեան ղեկը ձեռք կ'առնէ Տ. Սահակ կաթողիկոս, որ նախորդ 1915 տարւոյ աշնան հասած էր Երուսաղէմ ու վանքին մէջ կը բնակէր։ Տ. Սահակ կաթողիկոսի՝ իր իսկ խօսքով «բռնադատեալ համակերպութեամբ» ստանձնած պաշտօնը կը տեւէ տասնըհինգ ամիս և ութ օր, ու 1917 6/19ին Զորրորդ զօրաբանակի հրամանատար Ճէմալ փաշայի հրամանով՝ ինչպէս Երուսաղէմի միւս հոգեւոր պետերը՝ ինք ալ Օրմանեան Սրբազանի հետ կը տարուի Դամասկոս։ Քանի մը օր վերջ իրեն կը հետեւին նոր կրօնական Ժողովի անդամ հոգեւորականները։

Իր օրով փակ մնաց միշտ տպարանը և լոյս չընծայեց ոևէ գիրք, բացի վերև յիշուած նոր կանոնագիրէն՝ Կանոնագիր Հայոց կաթողիկոսութեան եւ պատրիարքութեան–Երուսաղէմի կաթողիկոսարգ վէ փաթրիխիլիյի Նիզամնամեսի, որ իր հրամանով 1917ին տպուեցաւ միայն վաթսուն օրինակ, հայատառ թուրքերէն բնագիրով և հայերէն թարգմանութեամբ։

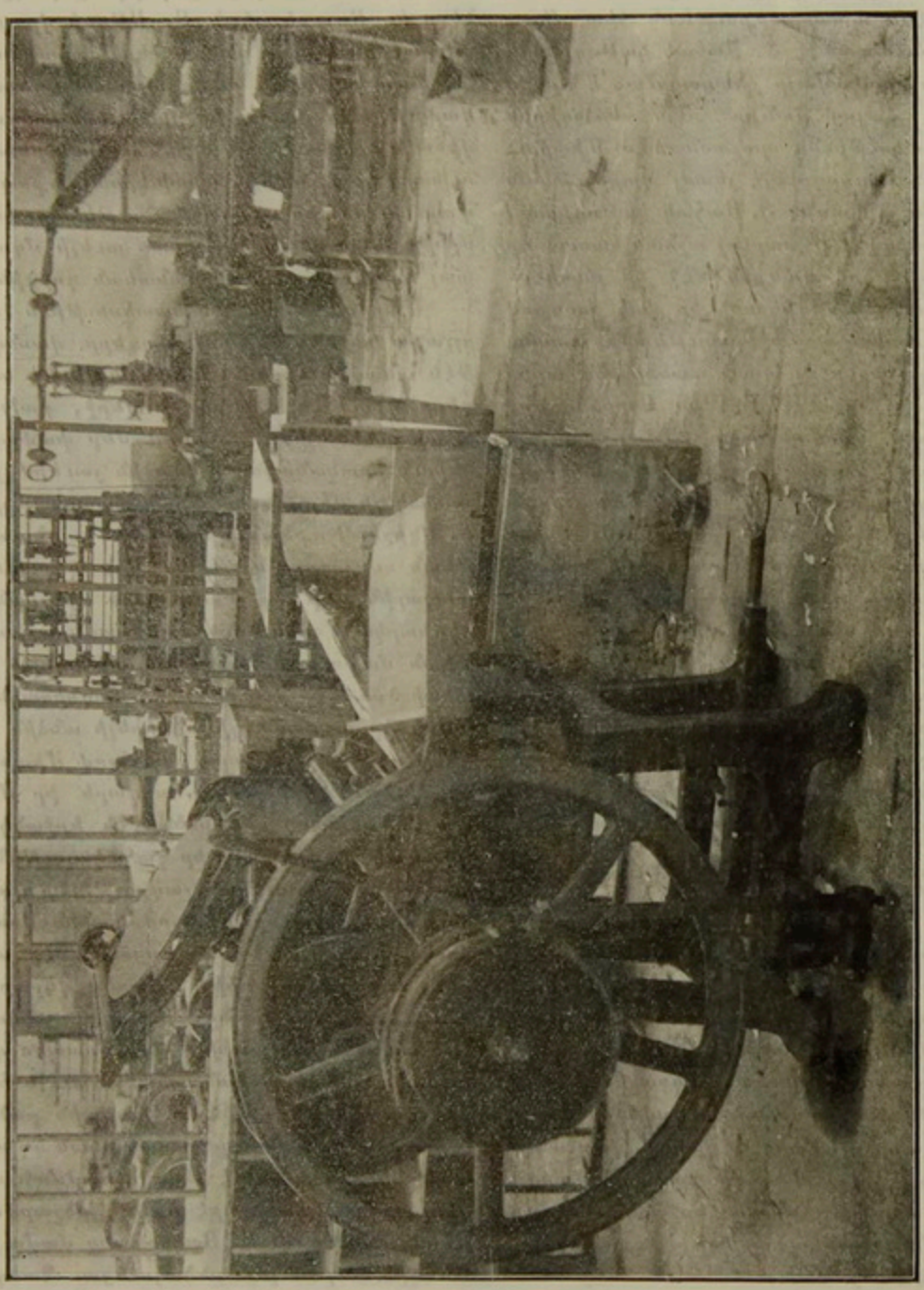
Տ. Սահակ կաթողիկոս մեկնելէ առաջ վանքին կառավարութիւնը յանձնած էր եռանձնեայ Մարմինի մը՝ բաղկացած լուսարարապետէն, փոխանորդէն ու ելեւմտից տեսուչէն։ Այս Մարմինին 1919 Մարտ 5ին կը յաջորդէ անգղիական հոգատար կառավարութենէն կարգուած Ժողով մը, իբրեւ հակակշռող ելեւմտից և վարող վարչական գործերու։ Այս Ժողովի պաշտօնավարութիւնը կը տեւէ մինչև երջանկայիշատակ եղիշէ Դուրեան պատրիարքի գահակալութիւնը (7 Նոյ. 1921)։

* * *

Ձիշդ քսան տարի առաջ Ս. Յակոբեանց տպարանի ութսունամեակին առթիւ՝ իբր Յաւելուած 1914ի Օրացոյցին գիրքի ատած մեր համառօտ Ակնարկի վերջաբանին մէջ կ'ըսէինք. «երբ բարւոք վախճանի մը յանգին տարիներէ ի վեր Միաբանութիւնը ընկճող ու տառապեցնող կարգ մը խնդիրները եւ Առաքելական Ս. Աթոռի վրայէն վերնայ սուգի քողը՝ ընտրութեամբ արժանաւոր գահակալին, ու անոր իմաստուն ղեկավարութեամբ վանքը իր բնականոն խաղաղ վիճակին ստանայ, այն ատեն Ս. Յակոբեանց ուխտը, կը յուսանք, պիտի կրնայ ինքնամփոփուիլ ու իր պարտականութեանց համընթաց՝ քանի մը աստիճան աւելի մղուած կրթական ու տպարանական գործին»։

Մարգարէական նախատեսութիւն մը ըլլային կարծես մեր սոյն տողերը. վանգի, թէեւ անագան ուրեմն, այսինքն վերեւի տողերը գրուելէն ութ տարի վերջ, բախտը պիտի ունենայինք տեսնելու մեր փափաքներուն իրականացումը յանձին յաւերժ յիշատակելի մեր անզուգական պատրիարքին, Տ. եղիշէ Դուրեան Սրբազանի, ազնուութեան ու առաքինութեան այն գերագոյն տիպարին, որ իր նուիրական պաշտօնին ձեռնարկած օրէն սիրոյ եւ համերաշխութեան մաքուր ու խաղաղիկ մթնոլորտ մը պիտի ծաւալէր վանքին մէջ, մաղնիսացնելով և իր պատկառելի ու սիրելի անձին ապահովելով Միաբանութիւնը։ Չվրիպեցան արդարեւ իր մասին մեր ակնկալութիւնները, և երջանկայիշատակ պատրիարքը իր գահակալութենէն անմիջապէս յետոյ իր ուշադրութիւնը դարձուց Ժառանգաւորաց վարժարանին վրայ, որ տարի մը առաջ վերաբացուած էր արդէն, և յարմար առիթի սպասեց վերաբացնելու նաև տպարանը։ Ուշացաւ սակայն այդ առիթը չորս տարի՝ գլխաւորապէս դրամական անձկութեան պատճառաւ, և հազիւ կարելի եղաւ 1925ի Մայիսին բանալ տպարանը, և նախապատրաստական աշխատանքները աւարտելէ յետոյ չարժման մէջ դնել տասը տարիներէ ի վեր անշարժութեան մատնուած Ս. Յակոբեանց մամուլը։ Առաջին անգամ լոյս ընծայուեցաւ Պատրիարք Սրբազանի Խրատագիր Մանուկ Ցիսուսի Կեանքին պատկերազարդ հատորը ու սկսաւ տպագրութիւնը հանգուցեալ Օրմանեան Սրբազանի Ազգապատումի Երրորդ Մասին։

digitised by A.R.A.R.@

Գաս 7. Ցենտրալ

Զպակսեցան բարեբախտաբար մեկենասներ ու աչխատակիցներ՝ օրըստօրէ կանոնաւորելու համար տպարանն ու կազմատունը, զոր նոյն ինքն Դուրեան Սրբազան ևս իր անձնականէն օժտեց քանի մը կարևոր մեքենաներով. որոնց յիչատակութիւնը պիտի ընենք ատոր։

Երբ տպարանը կարգի կը մտնէր և յամր բայց հաստատուն քայլերով կը յառաջանար հետզհետէ, Դուրեան Սրբազան ժամանակը հասած կը համարի կեանքի կոչել յիսուն տարիներէ ի վեր դադրած ՍԻՈՆ–ը։ Իր նախագահութեամբ 1926ին կը կազմէ խմբագրական մարմին մը ու այդ մարմինին հետ խորհրդակցաբար կ'որոշէ պարբերաթերթին դիրքը, ուղղութիւնը և այլ մանրամասնութիւններ, և 1927 Յունուարին լոյս կը տեսնէ ՍԻՈՆ–ի(*) նոր շրջանի առաջին թիւը խմբագրապետութեամբ Տ. Բարդէն Եպս. Կիւլէսէրեանի, որ երկու տարիէ ի վեր կ'աչխատէր արդէն վանքին մէջ իբրև ուսուցիչ Ընծայարանի և Թառ. Վարժարանի։ Տողերուս գրողը երբ լուսահոգի Սրբազանին ներկայացուց այնինչ մամուլէն դուրս եկած ՍԻՈՆ–ի առաջին թիւը՝ անոյշ հրճուանքով մը առաւ զայն անոր ձեռքէն և գուրգուրանքով սեղմեց իր կուրծքին վրայ։ Սրբազանը այնուհետև երեք տարի եւ երեք ամիս ապրեցաւ իր վերակենդանացուցած ՍԻՈՆ–ին հետ, ու անոր բազմաթիւ էջերը զարդարեց իր կրօնական, բանասիրական ու բանաստեղծական արժէքաւոր գրուածքներով ու թարգմանութիւններով։ Իր մահէն ետքն ալ, մինչև ցայսօր, իր «Անթեղուած կայծերը» մերթ ընդ մերթ գուրս կ'ելլեն իրենց մոխիրներէն ու անոյշ ցոլքեր կ'արձակեն ՍԻՈՆ–ի էջերուն վրայ։

Դուրեան Սրբազան յաւիտենական քունով աչքերը առյաւէտ փակելէ հինգ ամիս առաջ բախտն ունեցաւ տեսնելու իր քահանայութեան յիսնամեայ յոբելեանը, որ 1929 Հոկտեմբեր 26ին տօնուեցաւ երեսաղէմի՝ ինչպէս նաև սփիւռքի հայութեան մէջ և որ արժանի փառաւորումը եղաւ իր հոգևոր, բնական, գրական ու էրեփական բեղուն գործունէութեան։ Այս առթիւ ՍԻՈՆ–ի 1929 Հոկտեմբեր–Նոյեմբեր–Դեկտեմբերի միացեալ համարը նուիրուեցաւ Ամէն. Ս. Յովհաննէսին, ու ետքէն լոյս ընծայուեցաւ Մշակն ու Վարդը յոբելինական չքեղ հրատարակութիւնը՝ յաւերժացընելու համար սոյն յոբելեանին յիչատակը։

Յովհաննեան կեդրոնական Յանձնախումբը փափաք յայտնած էր որ Սրբազան Յովհաննէսի յիչատակին նոր մատենադարան չէնք մը կառուցուի Ս. Յակոբեանց վանքի շրջափակին մէջ ու անոր ծախքը հոգացուի ժողովրդական հանգանակութեամբ գոյացած գումարով։ Երբ՝ թելադրութեամբ Սուրբ Աթոռոյս այժմեան Ամէն. Գահակալին, որ իբր հայրապետական պատուիրակ Փարիզ կը գտնուէր այն ատեն, Վսեմ. Դաւուստ պէյ Կիւլպէնկեան ինք առանձինն յօժարեցաւ կառուցանել մատենադարանը՝ ի յիչատակ իր հանգուցեալ ծնողաց և ի մեծարանս քահանայական յիսնամեայ յոբելեանի մեծանուն պատրիարքին, այն ատեն Սրբազան Յովհաննէսին հաւանութեամբ կարգադրուեցաւ որ ժողովրդական հանգանակութեան գումարով կալուած մը չինուի ու անոր արդիւնքը Դուրեան Մատենադարանի անունին ներքեւ յատկացուի գրական ու հայագիտական հրատարակութեանց։ Այս նպատակին համար վանական վարչութիւնը Մեծ–Ակռ կոչուած գետինէն կտոր մը նուիրեց ու ետքէն անոր վրայ բարձրացաւ Դուրեանաշէնը, որ կը բաղկանայ հինգ մեթերանոցներէ ու վերնայարկ երկու յարկաբաժիններէ։ Այդ կալուածէ տարեկան հասոյթով է որ այսօր կը հրատարակուի Դուրեան Մատենադարանի գրեանց շարքը, նորանոր հատորներով կը ճոխանայ մատենադարանը ու կը հոգացուին անոր պաշտօնէութեան ևն. ծախքերը։

Չչեղչելու համար մեր նիւթէն զանց կ'ընենք նկարագրել այստեղ յիչատակաց արժանի գրական ու կրթական այն գեղեցիկ ու արդիւնաւոր չարժումը, զոր հոգելոյս պատրիարքը իր պաշտօնավարութեան տարիներուն յառաջ բերաւ վանքին մէջ, և բաւական կը համարինք ներկայացընել Ս. Յակոբեանց տպարանին վերաբացումէն յետոյ իր օրով եղած հրատարակութեանց ցանկը։

(*) Թերթին անունը նոյն կը մնայ ինչպէս էր առաջ, միայն մէկ տառի փոփոխութեամբ, այսինքն ՍԻՕՆը կ'ըլլայ ՍԻՈՆ։

digitised by A.R.A.R.@

1926. — *ա)* Թուղագիր Մանուկ Ցիսուսի կեանքեն, *Եղիշէ արքեպս. Դուրեան.* — *բ)* Բառագիտութիւն կամ ուրմասուիճ բանի հայերէն բառականութեան, *Եղիշէ արքեպս. Դուրեան, Ե. տպ.* (*Նախընթաց տպագրութիւնները Պոլիս*). — *գ)* Օրացոյց 1926 թուականին (*ըստ Հին Տոմարի*)։

1927. — *ա)* Ազգապատում, *Մաան երբորդ, Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան.* — *բ)* Ընթացք ի Գոց բարբառ, *Ա. Տարի, Եղիշէ արքեպս. Դուրեան, Է. տպ.* (*Նախընթաց տպագրութիւնները Պոլիս*). — *գ)* Խորհրդատետր, *Դ. տպ.* — *դ)* Դրացուցակ, *Ե. տպ.* — *ե)* Սիոն Հայ ամսագիր, *Նոր շրջան, Ա. Տարի.* — *զ)* Օրացոյց 1927 թուականին (*ըստ Հին Տոմարի*)։

1928. — *ա)* Ընթացք ի Գոց բարբառ, *Բ. Տարի, Եղիշէ արքեպս. Դուրեան, Դ. տպ.* (*Նախընթաց տպագրութիւնները Պոլիս*). — *բ)* Այբուբենի հայերէն բանասիրութեան, *Եղիշէ արքեպս. Դուրեան.* — *գ)* Բերսամիսի սայլը, *Թորգոմ եպիսկոպոս.* — *դ)* Շարականք Հանգստեան Ա՛ն. — *ե)* Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչին մուխթասար բարիւխի, *Զ. տպ.* — *զ)* Փնջիկ բառոյական առածներու եւ ճիշտակ առաջնորդութենեն, *Եղիշէ եպս. Չիլինկիրեան.* — *է)* Ինքիլի-Այրանի սպանդը, *Յովսէփ Տէր Վարդանեան.* — *ը)* Սիոն Հայ ամսագիր, *Նոր շրջան, Բ. Տարի.* — *թ)* Օրացոյց 1928 նահանջ թուականին (*ըստ Հին Տոմարի*)։

1929. — *ա)* Խոճ եւ Խոսֆ, իր կեանքի վերջին շրջանին մէջ, *Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան.* — *բ)* Միաբանք եւ այցելուք Հայ Երուսաղէմի, *Մկրտիչ եպս. Ազաւնուն.* — *գ)* Տեղեկագիր Կարկուտեան դաշին, *Մատթէոս եպս. Գայըգճեան.* — *դ)* Սիոն Հայ ամսագիր, *Նոր շրջան, Գ. Տարի.* — *ե)* Օրացոյց 1929 թուականին (*ըստ Հին Տոմարի*)։

* * *

Դուրեան Սրբազան իր մահկանացուն կնքեց 1930 Ապրիլ 27ին սուգի եւ սրտաբեկութեան մատնելով Միաբանութիւնը եւ ազգն համօրէն։ Կանգ չառաւ սակայն իր սկսած գրական ու կրթական չարժումը վանքին մէջ։ Դպրոցական գործը նորահաս ուժերով չարունակեց ընթանալ այն ուղիէն, զոր գծած էր մեծանուն հանգուցեալը։ Կանգ չառաւ նոյնպէս վանքին մամուլը ու տառնեւինը ամիս առաջ տեղ տեղապահական չրջանին (1930 *Մայիս* 5 – 1931 *Նոյեմբեր* 30) *աւարտեց հանգուցեալի օրով արդէն մամուլի տակ եղող գիրքերու տպագրութիւնը և լոյս ընծայեց կարգ մը գիրքեր, ըստ հետեւեալին.*

1930. — *ա)* Ընթացք ի Գոց բարբառ, *Գ. Տարի, Եղիշէ արքեպս. Դուրեան.* — *բ)* Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, *ուղղեալ և լուսաբանեալ ի Գառնիկ Ջինազլեանէ.* — *գ)* Սիւրիոյ Երուսաղէմապատկան թեմերուն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան փոխանցումը (*անդեկագիր*), *Մատթէոս եպս. Գայըգճեան.* — *դ)* Հայ Եկեղեցի, *Ուսումնասիրութիւններ, Բաբգէն եպս. Կիւլէսէրեան.* — *ե)* Հայրենասէր եւ անբասիր եկեղեցականը, *Եդուարդ սրկ. Ոսկերիչեան.* — *զ)* Սիոն Հայ ամսագիր, *Նոր շրջան, Դ. Տարի.* — *է)* Օրացոյց 1930 թուականին (*ըստ Հին Տոմարի*)։

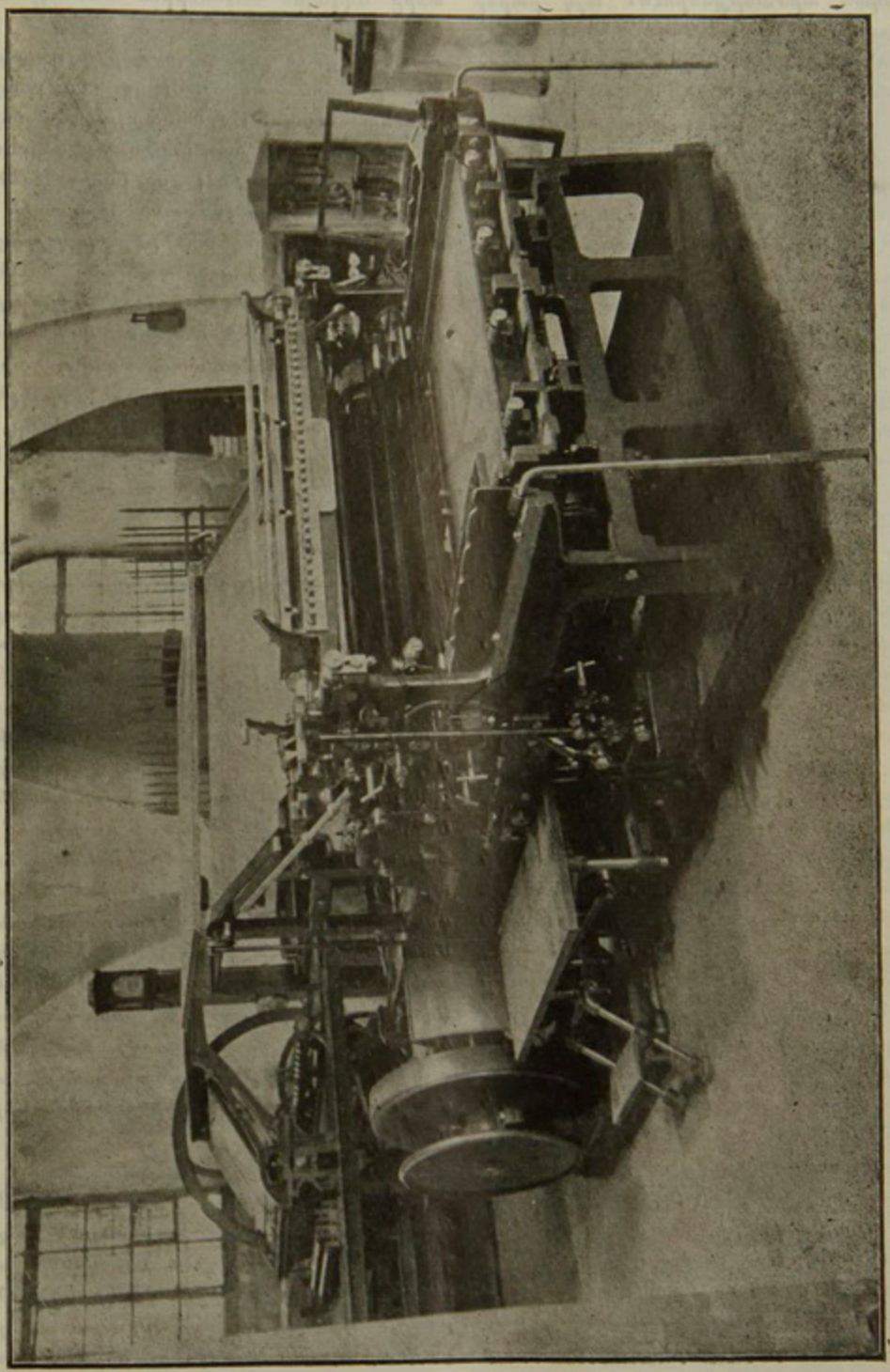
1931. — *ա)* Պատմութիւն Երուսաղէմի, *երկու հատոր, Տիգրան Հ. Թ. Մաւալեանեանց, գրաբարէ Թրգ. Մեսրոպ եպս. Նչանեան.* — *բ)* Մշակն ու Վարձը, *Ցոհաննեան կան Հրատարակութիւն.* — *գ)* Կանոնագիր Կիրակնօրեայ դպրոցներու. — *դ)* Հայկական հին վանքեր եւ եկեղեցիներ Սուրբ Երկրին մէջ, *Մկրտիչ եպս. Ազաւնունի.* — *ե)* Կիպրիանոս, *Դ. տպ.* — *զ)* Հայկական Երուսաղէմ, Նկարագիր Արտոյ Սրբոց Յակոբեանց, *Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան.* — *է)* Մխիթար Այրիվանեցի, Նորագիւտ արձանագրութիւն եւ երկեր, *Գարեգին արքեպս. Յովսէփեան.* — *ը)* Նարեկ, *արդի հայերէնի վերածեց Թորգոմ եպիսկոպոս, Բ. տպ.* — *թ)* Պատասխանի ի Ս. Գիրս Նոր Կտակարանի, *Յրէէրիք Ց. Մուրատ.* — *ժ)* Սիոն Հայ ամսագիր, *Նոր շրջան, Ե. Տարի.* — *ժա)* Օրացոյց 1931 թուականին (*ըստ Հին Տոմարի*)։

* * *

Հասանք Ս. Յակոբեանց տպարանի հարիւրամեայ ընթացքի վերջին հանգրուանին։

Երջանկայիշատակ Դուրեան պատրիարքի վախճանէն յետոյ Միաբանութիւնը ցանկացաւ ունենալ այնպիսի պետ մը, որ լուսահոգիին չնորհին և չունչին բովանդակ օծութեամբը անած և ուռճացած՝ առաւելագոյն չափով ժառանգորդն ըլլար

digitised by A.R.A.R.@

Նկար 8. Վերջնական փուլում գտնվող ինքնաթիռ

նաև անոր կրթանուէր հոգիին և բնական ու գրական արժանիքներուն։ Այդ բարձր հոգեւորականն էր Ս. Աթոռոյս ներկայ գահակալը՝ Ամենս. Տ. Թորգոմ արքեպս., Իւշականեան, որ ներկայիս արժանապէս կը բազմի Երուսաղէմի առաքելական Աթոռին վրայ, և որ սրտեռանդն սիրով լծուած իր նուիրական պաշտօնին՝ իր բոլորանուէր ուշն ու ուժը, կորովն ու ջանքերը ի սպաս դրած է այժմ Հայ–Երուսաղէմի ուսումնական եւ գրական զարգացման։

Մեր ծրագրած նիւթէն արտաքոյ ըլլալով խօսիլ՝ Նորին Ամենապատուութեան օրով վերջին երկու տարիներուն Սուրբ Աթոռոյս մէջ իրականացած տնտեսական և այլ բարեկարգութեանց մասին, դառնանք դարձեալ մեր տպարանին։

Տ. Թորգոմ Սրբազան երբ 1931 տարւոյ Դեկտեմբերի սկիզբը գահակալելով կը ձեռնարկէր իր պաշտօնին, տպարանը կը շարունակէր արդէն իր բնականոն ընթացքը և նոյն տարին լոյս ընծայած հատորներէն զատ մամուլի տակ ունէր քանի մը գիրքեր։

Պատրիարք Սրբազանի առաջին գործը եղաւ իր նախագահութեան տակ ստեղծել Ուսումնական Խորհուրդ մը ու անոր վերին հսկողութեան յանձնել Ս. Աթոռոյ կրթական, մատենական եւ տպագրական գործերը։ Սոյն խորհուրդը փութաց կազմել Դուրեան Մատենադարանի կանոնագիրը և Դուրեանաշէնի նախահաշիւը, որմէ անմիջապէս յետոյ տպագրութեան յանձնուեցաւ մատենաշարքի Թիւ 1 հատորը՝ Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան, ստուար մատեան մը, Պատրիարք Սրբազանի շնորհալի գրչէն ելած, որ մանրամասն վերլուծումը և գեղեցկահիւս ներբողն է հանգուցեալ վաստակաւոր պատրիարքի առաքինի կեանքին և բեղուն գործունէութեան և որ երախտագիտութեան և աքանչացումի արժանաւոր տուրքն է միանգամայն՝ յառաջադէմ աշակերտէն իր տաղանդաւոր Մեծ վարդապետին ընծայուած։

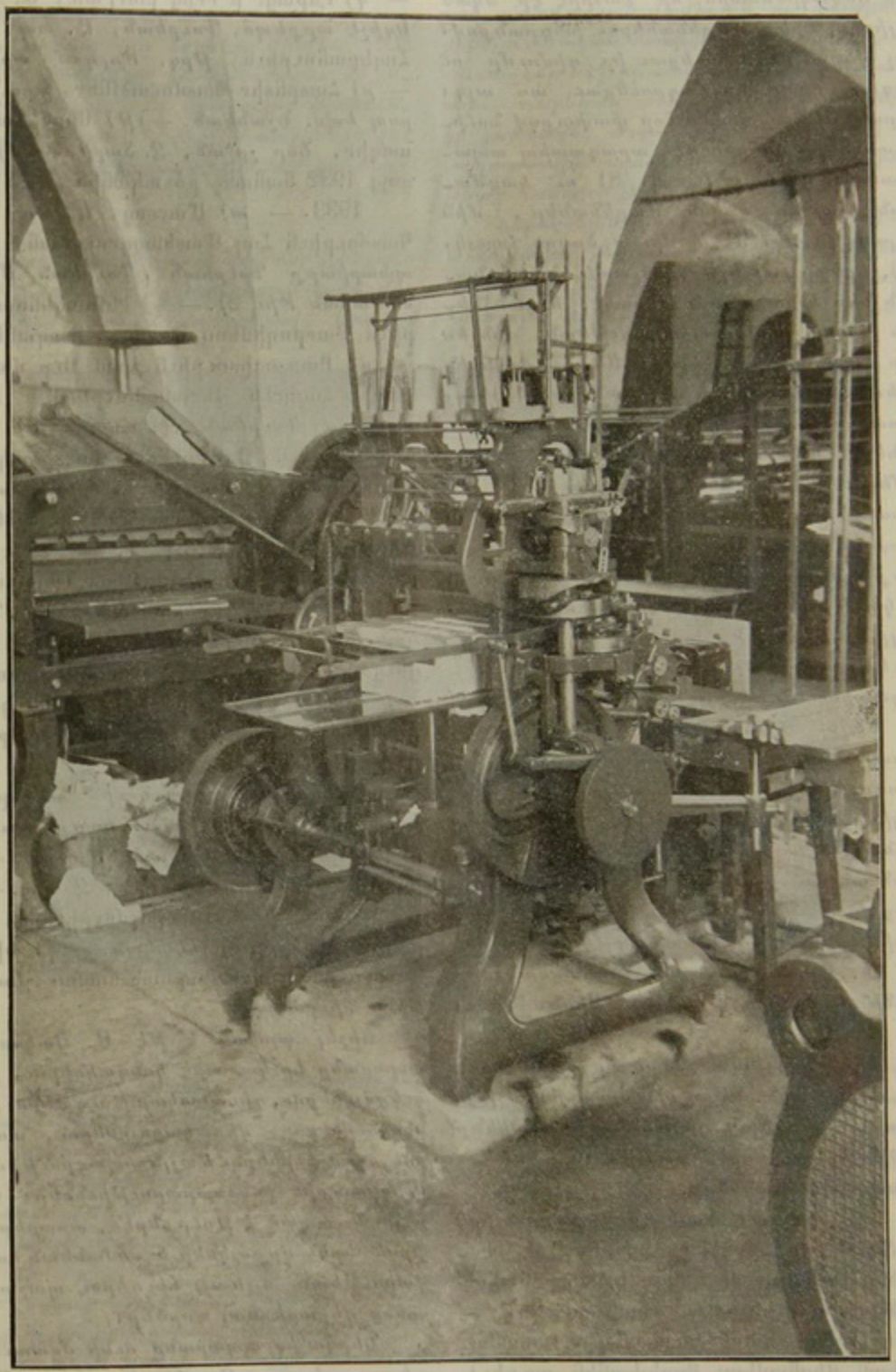
Դուրեան Մատենադարանի յաջորդ հատորները, իրրև շարունակութիւն մատենաշարքին, պիտի կազմեն լուսահոգի Սրբազանի անտիպ երկասիրութիւնները, որոնցմէ Թիւ 2 հատորը՝ Պատմութիւն Հայ Մատենագրութեան եւ Թիւ 3 հատորը՝ Հայոց հին Կրօնը կամ Հայկական Դիցաբանութիւն լոյս ընծայուած են արդէն և Թիւ 4 հատորը՝ Ազգային Պատմութիւն՝ մամուլի տակ է ներկայիս։

Կարելի չէ զեղծ անցողակի յիշատակութեամբ չարձանագրել Սրբոց Թարգմանչաց Դուրեան Գրական Մրցանակը (ինչ ինչ բարեփոփոխութիւններով յար եւ նման Իզմիրեանց Գրական Մրցանակին), զոր Նորին Ամենապատուութիւնը ի յարգանս յիշատակի իր մեծանուն Վարդապետին՝ ինքն իսկ յղացաւ և տարեկան մրցանակի գումարը Դուրեան Մատենադարանի նախահաշիւի մէջ մտցնել տալէ յետոյ Տնօրէն Ժողովի վաւերացման ենթարկեց։ Սոյն Մրցանակի մանրամասնութեանց ծանօթանալ փափաքողները կրնան աչքէ անցընել անոր Կանոնագրութիւնը, որ իրրև Յաւելուած հրատարակուեցաւ ՍԻՈՆ–ի ներկայ տարւոյ Ցունիսի համարին մէջ։

Նկատած են անշուշտ ընթերցողները՝ թէ Պատրիարք Սրբազանի իր բարձր պաշտօնին ձեռնարկելէն ասդին զգալի բարեշրջում մը կրած է ՍԻՈՆ–ը։ Ատիկա արդիւնքն է Նորին Ամենապատուութեան խնամոտ հոգածութեան զոր առաջին օրէն ունեցաւ պատրիարքարանիս պաշտօնաթերթին վերաբերմամբ։ Ինք է որ իրրև պատուակալ, չընկնելու համար իրական, խմբագրապետը ՍԻՈՆ–ին՝ գրական վարպետի իր գրիչով կը ճոխացնէ անոր էջերը, նուիրելով ներկուռ և այժմէական արժէք ներկայացնող խմբագրականներ, կրօնական ու բանասիրական ու մատենախօսական յօդուածներ և ինքնատեղծ ու թարգմանական քերթուածներ։ Եւ այսօր Միաբանութիւնը իրաւունք ունի հպարտանալու իր ՍԻՈՆ–ով, որ եղած է հանդէս մը ընդհանուր գնահատանքի արժանի և ամէն դասակարգի ընթերցողներու մատչելի։

Քանի մը տարի առաջ երբ սկսաւ ՍԻՈՆի հրատարակութիւնը ու առատացան տպագրելի գիրքերու թիւը և յաճախեցին արտաքին ապսպրանքները՝ զգալի եղաւ նոր բազոյն դրութեամբ տպագրական մեքենայի մը կարեւորութիւնը, ինչպէս նաեւ կազմատան համար նոր մեքենաներու պէտքը։ Կարելի չեղաւ այն ատեն հայթայթել զանոնք ու աշխատանքները շարունակուեցան ըստ առաջնոյն։ Տէր Թորգոմ Սրբա-

digitised by A.R.A.R.@

Պատկ. 9. Էլեկտրաշարժ կարիչ-մեքենայ

զան 1932 Մայիս 12ին դիմեց Տիար Սարգիս Յովակիմեանին, որ Փահիրէ էր եկած Պոլսէն, երեք մեքենաներու խնդրանքով։ Իրէ վերջ ընդունուեցաւ իր դիմումը ու հազար ոսկի տրամադրուեցաւ առ այդ։ Սրբազան Պատրիարք Հօր փափաքով նուիրատուները գնեցին մէկ արագատիպ տպագրական մամուլ (պատկ. 8) ու կազմատան համար երկու մեքենաներ, մին կարող (պատկ. 9) և միւսը ծալող (պատկ. 10), երեքն ալ ելեքտրաշարժ, գերմանական նոր և լաւագոյն տեսակէ, և յանձնեցին Նորին Ամենապատուութեան, մինչեւ մեր տպարանը ղրկելով։ Յետոյ ղրկեցին նաեւ ճարտարագէտ մը, որ տեղին վրայ հաստատեց զանոնք։ Յիշեալ երեք մեքենաները իւ յիշատակ հանդուցեալ Յովակիմեան հարազատներու՝ Յարութիւնի եւ Տիրանի՝ Ս. Աթոռոյս կը նուիրեն իրենց եղբայրը Տիար Յովակիմ Յովակիմեան և երեք քոյրերը՝ Տիկնոջ Մէօհրիւպէ Մանուկեան, Զարուհի Խմէրեան եւ Արաքսի Պալըգճեան։ Մեքենաները կը կրեն հետեւեալ ուրոյն արձանագրութիւնները. «Այս բազմատիպ մեքենայս ելեքտրաշարժ կամ Այս ծալիչ մեքենայ կամ Այս կարիչ մեքենայ նուիրեցաւ տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Սրբոց Յակոբեանց արդեամբք Յովակիմայ Յովակիմեան և երից քերց իւրոց տիկնայց Մէօհրիւպէ, Զարուհի և Արաքսիի, ուստի անմոռաց յիշատակի հանդուցեալ եղբարց իւրեանց Յարութիւն և Տիրան Յովակիմեանի, ի պատրիարքութեան Տ. Թորգոմ Ս. Աբգարեանց Պատրիարքի։ — Եղանիւ որ ունիցի յիշատակ ի Սիոն. 1932»։

Ամբողջացնելու համար իր հարուստ հայ գոյութեան ընթացքին տպարանիս լոյս ընծայած գիրքերու ցանկը՝ կը նշանակենք վերջին երկու տարիներուն եղած հետեւեալ հրատարակութիւնները.

1932. — *ա)* Ժամագիրք փոքրատիպ, Դ. Տպ. — *բ)* Վարդապետք, Ս. Էջմիածնի հիմնադրամի Լոնդոնի Կենսաբանական Յանձնաժողովի եւ Աբգարեան աւանդի. — *գ)* Եղիճէ Պատրիարք Դուրեան (իր հանգանակութեան Յիսնամեայ Յոբելեանին առթիւ), Թորգոմ արքեպս. (Դուրեան Մատենադարան Թիւ 1). — *դ)* Քրիստոնէական, Բազէն կաթողիկոս. — *ե)* Կրօնք եւ Կեանք, Բիւզանդ Եղիայեան, Բ. տպ. (Ա. տիպը այլուր). — *զ)* Ընթացք ի Գրոց բարբառ, Ա. Տարի, Եղիշէ արքեպս. Դուրեան, Ը. տպ. — *է)* Հոգեբանութիւն, Թրգ. Թորգոմ արքեպս. — *ը)* Հայրենիր Պատմուածքներ, Թրգ. Մեսրոպ եպս. Նշանեան. — *թ)* Սիոն Հայ ամսագիր, Նոր շրջան, Զ. Տարի. — *ժ)* Օգոստոյ 1932 Նահանջ թուականին (Հ. Տ.)։

1933. — *ա)* Մաշտոց, Ե. տպ. — *բ)* Պատմութիւն Հայ Մատենագրութեան, Եղիշէ պատրիարք Դուրեան (Դուրեան Մատենադարան Թիւ 2). — *գ)* Ինքնակենսագրութիւն Բարթողիմէոս Ծ. վրդ. Թագանեանի. — *դ)* Բառագիտութիւն կամ Ուղմատուփ բանի Հայերէն հերականութեան, Եղիշէ արքեպս. Դուրեան, Զ. տպ. — *ե)* Վկայաբանութիւն Յովհաննու Պարսիզակցւոյ, Կարապետ քահանայ Տէր Թրիմորեան. — *զ)* Տեսակ Սուրբ Յարութեան մեծնչենաւոր շաբաթական թափօրաց, Դ. տպ. — *է)* Հայոց Հին Կրօնը կամ Հայկական Ինքնաբանութիւն, Եղիշէ պատրիարք Դուրեան (Դուրեան Մատենադարան Թիւ 3). — *ը)* Գրացուցակ, Զ. տպ. — *թ)* Սիոն Հայ ամսագիր, Նոր շրջան, Է. Տարի. — *ժ)* Օգոստոյ 1933 թուականին. — *ժա)* Օգոստոյ 1934 թուականին (Հ. Տ.)։

Մամուլի տակ կը գտնուին՝ ա) Ազգային Պատմութիւն, Եղիշէ պատրիարք Դուրեան (Դուրեան Մատենադարան Թիւ 4). — *բ)* Եփրեմ Խուրի, աղօթագիրք, Զ. տպ. — *գ)* Մի էջ հայ արուեստի պատմութիւնից, Դանիէլ արքեպս. Յովսէփեան. — *դ)* Նիւթեր Պուլկարահայ պատմութեան համար, Յարութիւն Քիւրտեան։

Յիշել արժան է թէ Ս. Յակոբեանց տպարանը կը կատարէ կոնդակներու, հաշուեցոյցներու, դիւանական թուղթերու, ծանուցումներու, վիճակացոյցներու, տոմսերու, պաօչխրներու եւայլն տպագրութիւններ և արտաքին յանձնարարութիւններ։ Յանցելումն տպած է թուղթերէն, արաբերէն և ֆրանսերէն գրքոյկներ և օսմանեան կառավարութեան այլեւայլ ճիւղերու պաշտօնատանց վերաբերեալ գործեր։

Ներկայիս տպարանը ունի մօտաւորապէս տառերու ութսուն տեսակներ, մեծագոյն մասը հայերէն. կան նաեւ լատինական, արաբական, յունական և եբրայական տառեր։ Ունի նմանապէս մայր տառերու քսան

digitised by A.R.A.R.@

եւ ինը տեսակներ, որոնցմէ երկուքը ձայնագրութեան խազեր են։

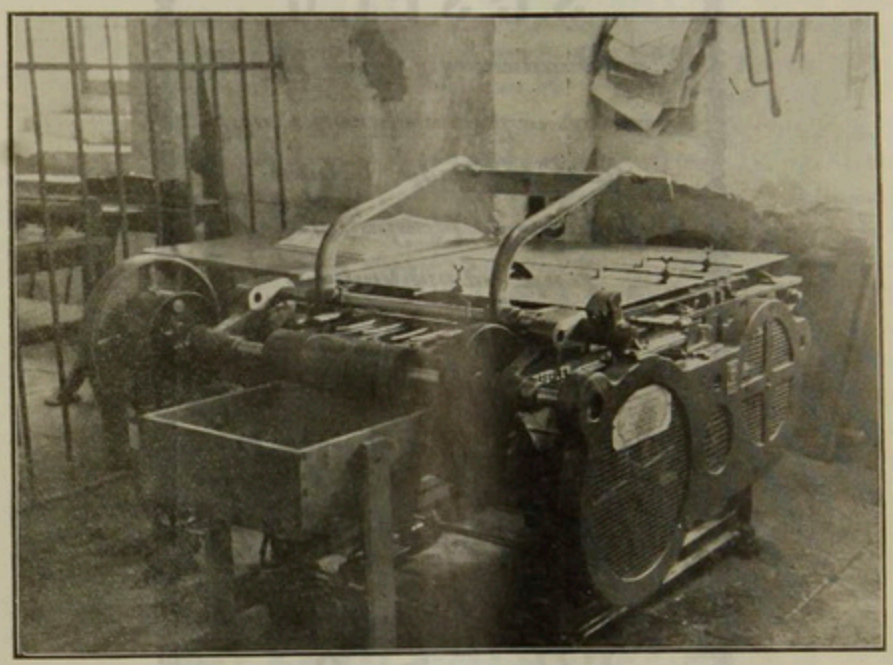
Զուլարանը կը գործէր մինչեւ 1908 տարին. այնուհետեւ խափանուեցաւ մեքենայի խանգարման եւ պրածուլիչ չգտնուելուն պատճառաւ, և վերջին տարիներս վերածուեցաւ ելեքտրականութեան կայանի։

* * *

Սուրբ Յակոբեանց տպարանը, ինչպէս տեսանք, առաջին օրէն ունեցած է իր մեկենաները, որոնք նուէրներով, կտակով

Թալասցի Յակոբ Աչըգեան, բացի նուիրատ տպագրական մամուլէն ու տպարանի յաւելուածական մասի կցման ծախքէն, Երուսաղէմի մէջ իր անուան եղած կալուածներու տարեկան հասոյթին 10 % կտակով կը յատկացնէ տպարանին, ի յիշատակ իր ազգատոհմին դասագիրքերու տպագրութեան համար (*)։

Ներսէսեան գերդաստան, անուադարձ արագատիպ մամուլ մը, 1891 ին, միջնորդութեամբ Երուսաղէմի մէջ աքսորական հոգելոյս Յրիմեան Հայրիկի, ի յիշատակ

Պատկ. 10. Ելեֆտրաւարժ ձալիչ մեքենայ

կամ դիրքերու տպագրութեան ծախքերը հոգալով սատարած են անոր։

Նուիրատուներ եղած են.

Զմիւռնացի Պետրոս Եուսուֆեան, փայտէ մամուլ մը և կապարեայ տառեր, 1830։

Ակնցի մին. Ալիքսան Եղիազարեան, մէկ վիմատիպ մամուլ, 1833։

Հնդկաց նուիրակ Կ. Պոլսեցի Սամուէլ Ծ. վարդապետի կտակը՝ 40,000 ղրշ., 1835։

Կարնեցի Յակիկ Փաստերմաճեան, մէկ պատկեր տպելու սիլինտր, 1868։

Աքիրմանցի Սողոմէ Տիկին Աստուածատուրեանց, կալուածագործման համար մէկ բոռնոյ, 1881։

1877 Փետրուար 7 ին Եգիպտոսի մէջ վախճանած Գրիգոր Ներսէսեանի քսանամեայ Արամ որդիին, որուն մարմինը փոխադրուած է Երուսաղէմ եւ ամփոփուած Սիոնի ազգային գերեզմանատան մէջ իր հաւին՝ մին. Ներսէս ազգայի քով։

Եղիշէ պատրիարք Դուրեան, մէկ ոտնամամուլ (պատկ. 7), երկու կտրող մեքենաներ՝ մէկը մեծ և միւսը փոքր, և մէկ թուղթ ծակող մեքենայ։

(*) Կալուածներու տարեկան հասոյթին 70 %, յատկացուած է փառանդաւորաց վարժարանին և 20 % անոնց նորոգութեանց։

digitised by A.R.A.R.@

Տխար Յովակիմ Յովակիմեան եւ Տիկնայք Մէօհրիւպէ Մանուկեան, Զարուհի Էսմէրեան և Արաքսի Փալըպճեան հարազատներ, մէկ արագաթիւ տպագրական մամուլ, մէկ կարող և մէկ ծալող մեքենայ, երեքն ալ ելեքտրաշարժ։

Դիրքերու տպագրութեան սատարած են.

Ս. Յարութեան տեսուչ Խրլանցի Սարգիս վրդ. Յուցակ Ս. Յարութեան տաճկական արարողութեանց, 1839։

Պայազիտցի մխիթարեան մհի. Դալուստ, Արարողութիւն Ս. Պատարագ, 1841։

Ակնեցի Նիկողայոս սրկ. Յօհաննց Գրիգորեան, Կանոն յորժամ բարեպատեհ ծնողք ևայլն։

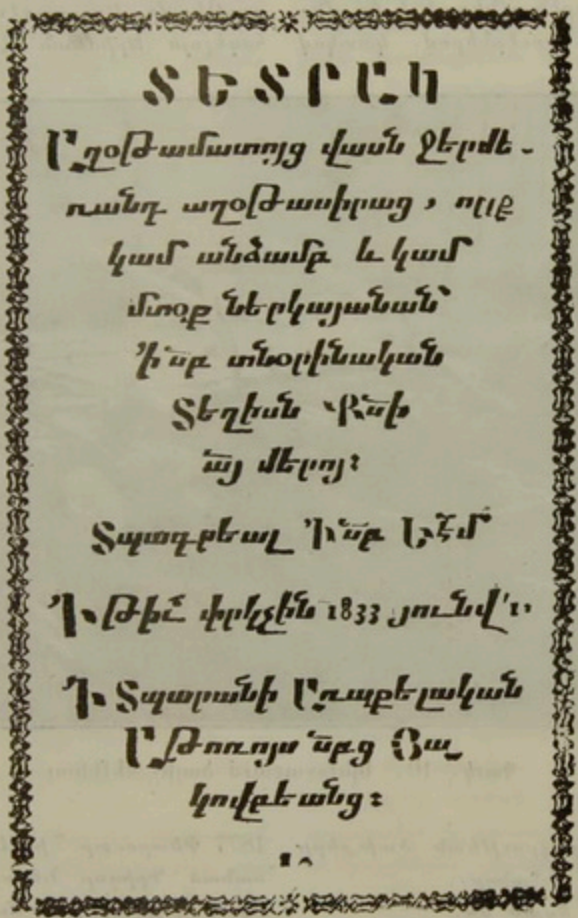
Աչնթապցի Յովսէփ սրկ. Աշճեան, Համբոնացւոյ խորհրդածութիւն Ս. Պատարագի, 1840։

Սեբաստացի մհի. Մանասէ Տէրպապեանց՝ Տաճեռ իմաստասիրութեան Մելիթոռայ, 1852։

Կարնեցի Կարապետ Մուրատեան, Մելքիսեդեկ վրդ. Մուրատեանցի Նոր Կտակարանի Պատմութեան, Ա. տպ. 1871։

Բինկեանցի մհի. Կիրակոս Բարուկեանց, Մելք. վրդ. Մուրատեանցի Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութեան, 1872։

Կալկաթայէն Սեթ Աբգարեան, Միխայէլ

Տպարանի առաջին գիրքին դուռը

Ասուրոյ ժամանակագրութեան, Բ. տպ. 1871։

Աղեքսանդրիայէն Աբրահամ փաշա Բարթող և Պօղոս պէյ Աչըգեան, Ատուածատուր եպիսկոպոսի Երուսաղէմի Պատմութեան, 1890։

Կալկաթայէն Յովհաննէս աւագ քահանայ Խաչիկեան, ի նպաստ Համաբարբառի տպագրութեան 100 անգ. ոսկի։

Պատրիկ, Յովհաննէս, Կիւլապի և Յա-

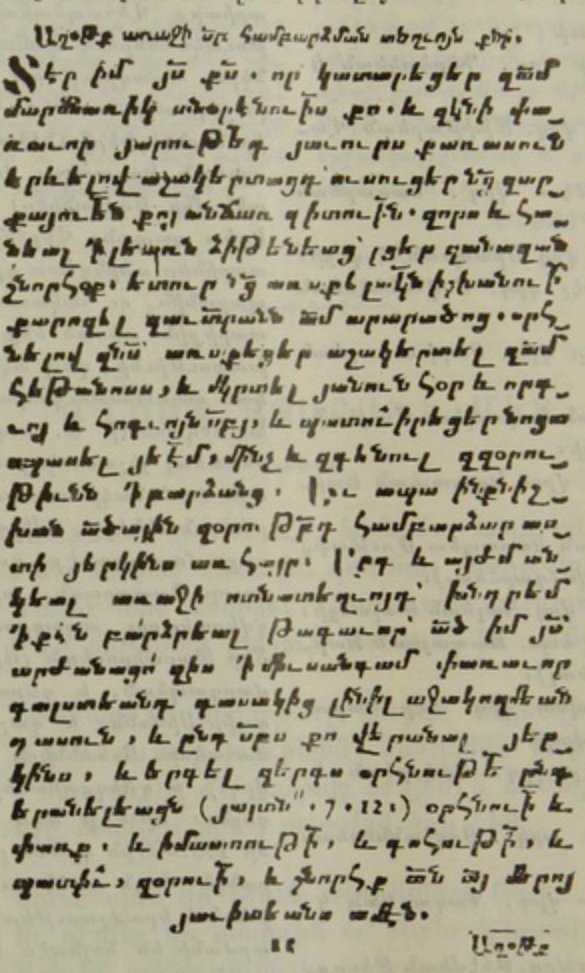
digitised by A.R.A.R.@

բութիւն Կիւլպէնկեան եղբարք՝ Հրաւիրակ Երկրին Աւետեացի Բ. տպագրութեան, 1892։

Բաղիշեցի Անդրէաս վրդ. Մխրզայեան, Բահանայապաղի, 1896։

Մայր Աթոռի մխաբան Սուքիաս արքեպս. Պարզեանց, Գրիգոր Դարանաղցիի ժամանակագրութեան, 1915։

Պօղոս փաշա Նուպար, Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեանի Ազգապատումի Գ. Մասին, 1925, և *Սաւալանեանի Երուսաղէմացի կիրակոս եպիսկոպոսին*. վերջինիս յաջորդած է Արծրունեան Մկրտիչ վարդապետ։ Կիրակոս պատրիարք իր ընտրութեան յաջորդ տարին (1848) Զմիւռնիայէն բերել կուտայ Տիգրան Սաւալանեանը ու անոր կը յանձնէ տպարանի տեսչութիւնը. պաշտօն՝ զոր կը վարէ տասը տարի, այսինքն մինչեւ 1857։ Չկրցանք ճշդել թէ որո՛նք եղած են տե-

Նոյն գիրքին էջ մը

մի Պատմութեան երկու հատորներուն, 1927։

Կ. Պոլսեցի Մատթէոս եպս. Գայլզճեան, Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեանի խոհ եւ խօսքին, 1929։

* * *

Զինք կրնար առանց յիշատակելու անցնիլ անուններըը այն աշխատաւորներուն, մի-

աբան կամ ոչ–միաբան, որոնք այս հարիւր տարուան ընթացքին իբրեւ տեսուչ, իբրեւ դրաշար, գրաձուլիչ, կազմարար և տպագրիչ ծառայած են տպարանիս։

Ինչպէս տեսանք՝ Սուրբ Աթոռոյս մէջ տպարանի առաջին կազմակերպողը եղած է Զաքարիա պատրիարք, 1833ին, եւ իր հսկողութեան տակ պահած է զայն երկու տարի։ 1835ի կրթագործութեամբ տեսչութիւնը յանձնուած է Երուսաղէմացի կիրա-

սուչ յաջորդող եօթը տարիներուն (1858—1864)։ Իսկ անկէ ասդին ունինք բոլորին անուններըը եւ կրնանք տեսուչներու ընդհանուր ցանկ մը կազմել հետեւեալ կերպով.

1833 – 1834 Զաքարիա եպս.* Կոբեցի
1835 – 1840 Կիրակոս եպս. Երուսաղէմացի։
1840 – 1848 Մկրտիչ վրդ. Տէր Մարտիրոսեան (Արծրունեան) Բաղիշեցի։
1848 – 1857 Տիգրան Հ. Թ. Սաւալանեան Զմիւռնացի։
1858 – 1864 Անծանօթ (*)
1865 – 1866 Գէորգ վրդ. Դերձակեան՝ Կ. Պոլսեցի։
1866 – 1867 Յովէն վրդ. Մխիթարեան Վանեցի։
1867 – 1869 Մատթէոս վրդ. Նազարեան Կ. Պոլսեցի։
1869 – 1871 Կիւրեղ վրդ. Սրապեան՝ Կէսվէցի։
1871 – 1874 Եղեկիէլ վրդ. Յովհաննէսեան Զմիւռնացի։
1874 – 1876 Մակար վրդ. Բարխուդարեան Շուշեցի։
1876 – 1878 Միսրան Կարապետ Մուքաֆեան Կ. Պոլսեցի։
1878 – 1881 Սահակ վրդ. Խապայեան Խարբերդցի։
1881 – 1884 Միսրան Կարապետ Մուքաֆեան Կ. Պոլսեցի (դարձեալ)։
1884 – 1887 Տրդատ վրդ. Գալեան Թալասցի։
1887 – 1890 Սահակ եպս. Խապայեան Խարբերդցի (դարձեալ)։
1890 – 1893 Կարապետ վրդ. Տէր Կարապետեան Եալովացի։
1893 – 1897 Դանիէլ վրդ. Յակոբեան Կ. Պոլսեցի։
1897 – 1902 Գէորգ սրկ. Յովհաննէսեան Վանեցի։
1902 – 1904 Սմբատ վրդ. Գազազեան Կ. Պոլսեցի։
1904 – 1906 Սարգիս վրդ. Ածէմեան Թիւրքմէնցի։
1906 – 1911 Գէորգ վրդ. Յովհաննէսեան Վանեցի (դարձեալ)։
1911 – 1913 Երեմիա վրդ. Լիփօրեան Գարատուրանցի։
1913 – 1932 Մեսրոպ վրդ. ապա եպս. Նշանեան Կ. Պոլսեցի։
1932 Մայիսէն Դեկտ. Նորայր վրդ. Պօղարեան Այնթապցի։
1933 Յարեգին վրդ. Պիւլպիւլեան Այնթապցի։

(*) Կը կարծենք թէ այս ժամանակաշրջանին միջոց մը տպարանի տեսուչ եղած լինի Եսայի վրդ. Կարապետեան Թալասցի (ապա պատրիարք)։

Սուրբ Յակոբեանց տպարանի բազմաթիւ գործաւորներու մէջէն կրնանք յիշել Կիրակոս պատրիարքի որդեգիր Եղիպատցի տիրացու Յովսէփը (ապա Յարութիւն պատրիարք Վհհապետեան), որ երիտասարդական թուականներուն Զանազանութեան հատորներու տպագրութեան ժամանակ իբրեւ դրբաչար աշխատած է հին տպարանին մէջ, իրեն ընկերներ ունենալով Մարաշցի Ճանաչգեան Խաչատուր վարդապետը (այն ատեն մին. Յովհաննէս) և Պոլսոյ Գարթմալցի Եղիա պապան։ Վերջինս գրեթէ վեթասուն տարիներ անընդհատ գրաչարը եղած է տպարանին, ու հակառակ իր ութսունամեայ տարիքին՝ տեսած ենք իր մեղուաջան աշխատութիւնը, զոյգ ակնոցները աչքին՝ հակած տառասնտուկներու բշիշներուն վրայ։ Խորհրդատետր Ա. տպագրութեան (1841) հետեւեալ յիշատակարանին մէջ կը գտնենք այն ժամանակի տպարանի աշխատաւորներու անունները. «Արդ՝ խնդրեմք ի ձէնջ, որք մատուցանէք զանարիւն հաչտարար սուրբ Պատարագն, արժանի առնել յիշել զվերակացու տպագրութեանս զԲաղիշեցի Տէր Մարտիրոսեան (Արծրունեան) Մկրտիչ վարդապետն, և զերուսաղէմացի գրաչար դպիր Սիմոնն, և զաշխատաւոր Մարաշցի մահտեսի Յովհաննէսն (ապա Խաչատուր վրդ.), և զՏիգրանակերտցի մահտեսի Գրիգորն»։ Յիշենք նաեւ եղիա Տնտեսեանը, որ 1867–68ին գրաձուլիչը եղած է տպարանին, նոյն ատեն ուսուցիչ ձայնագրութեան և երաժշտութեան։ Յիշատակութեան արժանի են նոյնպէս Երուսաղէմացի կարապետ Փօթուխեան և զպրի ազգաւ Ասլումէլէք Ասուհաննա, որոնք մօտ կէս դար ծառայած են, մին իբրեւ գրաչար եւ միւսը իբրեւ կազմարար ու տպագրիչ։

Ներկայիս տպարանը ունի, բացի տեսուչէն, հետեւեալ ինը գործաւորները. Ռափայէլ Աւագեան Բաղիշեցի, Սարգիս Խաչիկեան Օրտուցի, Եղուարդ Գայեան Մէնթէշէցի, Հայրիկ Զաքարեան Վանեցի, Խաչիկ Բարթիկեան Պարտիզակցի՝ գրաչար-

digitised by A.R.A.R.@

ներ, Սեդրաք Հրաչեան՝ կազմարար եւ տպագրիչ, Իլիաս Ապոլլմէլէք (ղպտի) եբուսագէմացի, Գալուստ Իսպիրեան Միքիխաբցի՝ կազմարարներ, Պետրոս Պետրոսեան Ուրֆացի՝ օգնական կազմարար։

* * *

Որքան կը ներէր յօդուածի մը սահմանը, աշխատեցանք ամփոփ գիծերու մէջ խտացնել Սրբոց Յակոբեանց տպարանի հարիւր տարուան պատմութիւնը, զոր կը փակենք հոս՝ մաղթելով որ օրըստօրէ ծաղկի ու բարգաւաճի ան եւ լրում տայ ազգին բաղձանքներուն եւ ակնկալութեանց։

Ուրախալի եւ մխիթարական է արդարեւ որ սկսած են երեան գալ արդէն նորանոր պատեհութիւններ, զորս գիտէ քաջապէս օգտագործել արդի գրասէր եւ գրագէտ գահակալը Սուրբ Աթոռոյս, որուն կը վիճակուի տպարանիս երկրորդ հարիւրամեակի սեմէն մտնել ներս։ Սիրելի է մեզ յուսալ թէ Նորին Ամենապատուութիւնը, Միաբանութեան բարի եռանդն ու տրամադրութիւնները եւ գովելի ջանասիրութիւնը ունենալով իրեն օժանդակ, բեղուն ու փայլուն տպագրական երկրորդ դարաշրջան մը պիտի բանայ Սուրբ Աթոռոյս մէջ ու պիտի թողու անուն մը յաւէտ անմոռանալի՝ նման երջանկայիշատակ եւ բազմերախտ իր նախորդներուն։

ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՍ. ՆՇԱՆԵԱՆ

ԱՂՕԹՔ ՏՊԱՐԱՆԻ ՄԷՋ

Տառը տա՛ր լոյսին մէջ. ինչեցո՛ւր երգի պէս,
Թո՛ղ սեւցած մեռաղին դառնայ փայլը վրնիս.
Մասնէ մաս սահեցու՛ր խորհուրդի մարգարիս,
Թո՛ղ մտեանը բացուի ջերմաւէս իմ շունչէս։

Պանծացո՛ւր գաղափարը մութէն անցեալին,
Ո՛վ Աստուածը լուսեաց, ծնծղաներ փոթորկէ,
Ի՛նչ պարտէզ էր առկախ երկինքէն առծաթէ,
Երբ ձեռերը սիրոյ աղօթքով ծոյլ էին...

Սիրտէ սիրտ կը հծծեն շրթունքները խարէ.
Ու դէմքեր կը բացուին ու բիբեր կ'երազեն.
Աշխարհն օրհնութիւնն իր բուրվառը կ'այրէ...

Տո՛ւր բառեր դիւթանքի որ օծուած են լոյսէն,
Ու թո՛ղ երգը հիւսուի աստղերու բոցին հետ
Գիւտերի՛ն, Պատմութիւն, Աղօթքի՛ն կրկնաւէս...։

ԱՐՍԷՆ ԵՐԿԱԹ

digitised by A.R.A.R.@

ՆԱԽՆԻՔ

ՈՐՈՆՑ Ո՛ԵՒԷ ՄԷԿ ԳՈՐԾԸ ՏՊԱԳՐՈՒԱԾ Է Ս. ԱՔՈՌՈՅՍ ՏՊԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

Ս. Եղիշէ վարդապետ (Ե. դար), Ցովհաննէս կաթուղիկոս Մաճղակուճի (Ը. դար), Վրթանէս Քերթող (Ը. դար), Անանիա վարդապետ Շիրակացի (Ը. դար), Ցովհաննէս կաթուղիկոս Պատմաբան (Թ. դար), Ս. Գրիգոր Նարեկացի (Ժ. դար), Ս. Ներսէս Շնորհալի (ԺԲ. դար), Ներսէս Լամբրոնացի (ԺԲ. դար)։

Երուսաղէմի Առաքելական Ս. Աթոռոյս Տպարանին հարիւրամեակը կը լրանայ տարւոյս հոկտեմբերին մէջ։ Բարեբախտութիւն մ՚է որ Ս. Աթոռոյ վարչութիւնը իր բազմադիմի պէտքերուն ու պահանջներուն հակառակ, կարողացած է իր համեստ միջոցներով հաստատել Տպարան մը, հարիւր տարի առաջ, մասնաւորապէս ծառայեցնելով եկեղեցական մատեաններու տպագրութեան. և ան ոչ միայն գոհացուցիչ կերպով լրացուցած է պէտքը Մայրավանուցս և Ս. Տեղեաց, այլ նաև այն աղքատիկ եկեղեցիներուն, որոնց համար տարիներով ձրիարար հայթայթած է եկեղեցական մատեաններ. եթէ ուրիշ մատեաններու տպագրութիւն չկարենար ալ ընել, դարձեալ իր լուսաւորութեան չքնաղ դերը կատարած պիտի ըլլար, բայց ան չէ թերացած իրավանն տպագրել նաև այլ և այլ աշխատութիւններ, կրօնական, գրական և պատմական նիւթերու վերաբերեալ. այս պատճառներով մենք կը դիտենք որ նախնեաց գործերու տպագրութիւնը մեծ չափով չէ կատարուած Ս. Աթոռոյս Տպարանին մէջ. հարիւր տարիներու ընթացքին միայն չորսդած է հրատարակել նախնեաց տասներեք գործերը և հինգ թարգմանութիւնները, անտարակոյս հնարաւոր սահմանին մէջ և մաքուր տպագրութեամբ. այսչափին ալ արդիւնաւոր պէտք է նկատել, գիտնալով եկեղեցական մատեաններու ստուար և անհրաժեշտ հրատարակութիւնները, որ Հայաստանեայց Եկեղեցիին պայծառութեան տեսակէտով մեծապէս գնահատելի են։

Ս. Աթոռոյ տպարանին այս հարիւրամեակին առիթով, պարտականութեան տուրք մը նկատեցի վերյիշումներ ընել նախնեաց և անոնց գործերուն վերաբերմամբ, որոնք տպագրուած են Ս. Աթոռոյս տպարանին մէջ, չօգուտ մնրագնէից։ Իւրաքանչիւր հեղինակի կեանքին ու գործին վերյիշումէն վերջ, պիտի տանք Ս. Աթոռոյ անոր գործին տպագրութեան նկարագրականը, կարևոր մանրամասնութեամբ միայն։

1. Ս. ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Եղիշէի գիրքին տիտղոսն է «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց Պատերազմին»։ Ե. դարու կիսուն երբոր այս կրօնական պատերազմը տեղի ունեցաւ մեր աշխարհին մէջ պատճառը որոշ էր. Սասանեանք միահեծան տէր դառնալով պարսկական գահուն, կ՚ուզէին աւելի նուիրականացնել մազդեական հին գաղափարները և աւանդութիւնները, մեր թուականին երրորդ դարէն մինչև եօթներորդ դար այդ նպատակաւ պայքարեցան անոնք. իրենց հայրերուն դէց պաշտպանի դերն ստանձնելով բացէ ի բաց թշնամացան Հելլենականութեան, Հրէութեան և Քրիստոնէութեան երբեմն արշաւանքներով. Արտաշիր եւ իր որդին Շապուհ ուժգնօրէն մազդեական կրօնի վերանորոգութեան գործին լծուեցան։ Անոնց յաջորդները գրեթէ չորս հարիւր տարիներ պահեցին ազգային աւանդութիւնը, բայց է. դարու կիսուն, արաբական յաղթանակով Զրադաշտականութիւնը ենթարկուեցաւ մահացու հարուածի մը։

Հայաստան դրացին էր Պարսից պե-

digitised by A.R.A.R.@

տութեան և կռուախնձորը երկու նախանձորդ պետութիւններու, Պարսից և Յունաց։ Արշակունեաց թագաւորութիւնը ներքին և արտաքին պատճառներով տկարացաւ և 386ին Թէոդոսի և Շապուհ Գ.ի միջև հաստատուած դաշինքով մը Հայաստանի արեւմտեան գաւառները՝ Կարին, Երիզա, Ծոփաց աշխարհը և չրջակայ գաւառները առնուեցան Հռոմէական կայսրութեան և Պարսկաստանի տիրապետութեան տակ մնացին Բիւզանդացւոց Պարսկահայաստան կոչուած գաւառները։ Պարսիկները ամէն կերպով կը նեղէին Հայերը որ քրիստոնէական կրօնի բերումով չմիանային Յունաց հետ, կ'արգիլէին յունարէնը և Հայք իրենց եկեղեցիներուն մէջ միայն ասորերէնով կը կատարէին պաշտամունքը, Հայաստանի երկու մասերէն մէկը մէջ ծիսական լեզուն յունարէնն էր և միւսինը՝ ասորերէնը, Հայոց քաղաքական իշխանութեան հետ վտանգի մէջ էր եկեղեցին գոյութիւնը։ Մեր երկու երանաչնորհ Հայրերը, Սահակ կաթողիկոս Պարթև և Մեսրոպ վարդապետ Մաշտոց, գոնէ եկեղեցին ու ժողովուրդը փրկելու համար պարտաւորուեցան արմատական միջոցներու դիմել, նոյն դարուն տխուր էր Հայ եկեղեցւոյ վիճակը. Ղազար Փարպեցիի հետևեալ խօսքերը կը պատկերացնեն զայն. «այլ ասորի մեծամեան և անօգուտ ուսմամբքն աշխատեալք յոխորտ, յորոց բազմութիւնք ժողովրդոց ունայնք և թափուրք՝ հրաժարեալք զնային յեկեղեցւոյն, և ուսուցիչքն հաննելով յոգւոց և հառաչելով զղջմնային զնոտի ջանն իւրեանց։ Ցորում ոչ ոք յուսումնասէր ժողովելոյն տեսանէին օգտեալս ի վարդապետութենէ հոգևոր խրատուցն ...»։ «Քանզի ամենայն անձն յորդորեալ փափաքէր յուսումն հայերէն գիտութեան որպէս ի խաւարէ՝ յասորի տանջանացն գերծեալք ի լոյս՝ խնդացին»։ Միևնոյն վիճակը կը տիրէր յունական բաժնին մէջ, ուր կ'իշխէր բիւզանդական բռնադատ մոլեռանդութիւնը։ Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ մեծագոյն ազգասիրութեամբ լեցուած հոյակապ ստեղծագործութիւններով և անձնուէր ջանքերով փրկեցին եկեղեցին և ժողովուրդը։ Ս. Մեսրոպ ստեղծեց հայկական աթուրանները, Ս. Սահակ թարգմանեց Ս. Գիրքը, պայծառացուց Հայ եկեղեցին. Ս. Մեսրոպ, կաթողիկոսին աջակցութեամբ, հայ վարժարաններ բացաւ Հայաստանի երկու բաժիններուն մէջ ալ. պատրաստուեցան թարգմանիչները, եկեղեցիին մէջ հայերէն լեզուով Ս. Գրոց մեկնութիւններ տալ ու քարոզել. ուսումնական կեդրոններու մէջ, Աթէնք, Եդեսիա, Ագնքսանդրիա և այլուր գրկուեցան աշակերտները, յունարէնի և ասորերէնի ուսմամբ թարգմանութիւններ կատարել և լուսաւորել ժողովուրդը. արդարև փրկուած էր ժողովուրդը և եկեղեցին. անգամ մը հայկական գիրերը ստեղծուելէ վերջ, գոյութիւն առաւ ազգային ոգին, որ հայ ժողովրդեան փճացումին դէմ անխորտակելի պատնէշ մը եղաւ։ Նորակազմ ազգային եկեղեցին հայկական լեզուին հետ, ազգին ապահովից որոշ գոյութիւն մը, տեւականօրէն հաստատ դարուց ի դարս։ Այս հրաշալի չարժումը վերածնութիւն մը եղաւ ազգին համար, կրօնական և գրական մարզերուն մէջ. կէս դարու ընթացքին բազմացան դպրոցները, կատարուեցան թարգմանութիւններ յոյն և ասորի հայրերու կարևոր գործերուն. կը խայտար հայ հաւատացեալը ազգային եկեղեցիին մէջ լսելով Ս. Գիրքը հայերէն լեզուաւ և հայախօս. վերածնութեան ոգին տարածուած էր Հայոց աշխարհին բոլոր խաւերուն մէջ, արթընցած է ազգային ոգին, զոր պիտի չկրնան խորտակել պարսիկին մազդէականութիւնը և յոյնին մոլեռանդութիւնը. նոյն ոգին կը խորհրդանչէր յաղթութեան գաղափարականը և որ պիտի ներարկէր հայ ժողովուրդին սրտին մէջ կենսառորոգ աւիշը։ Մինչ հետզհետէ վերածնութեան լուսանորոգ ճառագայթները կը նշուլէին Հայոց աշխարհին մէջ, զրադաշտականութեան հինաւուրց վիշապը ցցեց իր գլուխը, սահմանին անդին, տեսնելու ատրուշաններու կառուցումը և մոգակրօն մեհեաններու մոխրապաշտութիւնը։ Հայոց աշխարհին մէջ ստուարացած էր թիւը Սահակ–Մեսրոպեան վերածնութեան չարագներուն, նոյն իսկ նախարարական տուներէն Մամիկոնեանց տունը և այլք գերազանցօրէն վաղեմի պաշտպան հայրենի անկախութեան և եկեղեցիի պայծառութեան, կը ջանային թունալից վիշապին գլուխը չախչախելու, լուսաւորեալ քահանայութեան մը հովա-

digitised by A.R.A.R.@

նաւորութեան տակ ազգային գաղափարականով առկայուած ուխտեալները Յովսէփ կաթողիկոսին կը յայտարարէին մնալիք քան թէ ուրանալ քրիստոնէական կրօնը։ Ս. Վարդան Մամիկոնեան, թոռը Ս. Սահակին, մին էր այս ուխտեալներէն. ան ազգային ոգին պաշտպանն էր և օժտուած կրօնական ու հայրենասիրական դաստիարակութեամբ. անոր թևին տակ հաւաքուեցան նոր վերածնութեան բոլոր ընտրեալները, գրչին ու գրքին միացուցին սուրն ու զէնքը և հայրենի եկեղեցիին պաշտպանութեան նուիրական գործին յարեցան. անոնք, ինչպէս նաև հայ քահանայութիւնը տիրակալութեան ձգտումներ չունէին, ինչպէս կը յայտարարէին արքունի դուռը, այլ կ'ուզէին պահել իրենց սուրբ կրօնն ու եկեղեցին, վասնզի անոնք իրենց ազգային ոգին անկէ առած էին և նոյն ոգին էր որ պէտք է պաշտպաներ իր «Մայրը»։

Յաղկերտ իր մոգերով ուզեց վերջ մը դնել հայաշխարհի Քրիստոնէութեան ու երկրին մէջ հաստատել տուաւ ատրուշաններ կրակի և արեւի պաշտամունքին համար, ուխտեալ նախարարները նեղելով հալածանքի ենթարկեց հայ քրիստոնեաները՝ ու անոնց մասնաւոր հրովարտակով մը հրամայեց պաշտել կրակը ու արեւը թողլով քրիստոնէական սուրբ կրօնը. Թադաւորը իր քաղաքական նպատակը չուտով գործադրել կը ջանար ջնջել ուղելով Հայոց եկեղեցիները. Ս. Վարդան Մամիկոնեանը և քահանայութիւնը աշխատեցան հաշտարար կերպով խափանել Յաղկերտի հրամանը, բայց ան անդրդուելի կը մնար ու զինուորական բռամաքիւ գունդերով կը մօտենար Հայոց աշխարհին պարտադրելու համար իր չար կամքը. ուխտեալները ապատամբեցան ու անհաւասար ուժերով պատերազմի մտան, քաջութեամբ կռուեցան Պարսկական բանակին դէմ, Սուրբ հաւատքի պաշտպանութեան համար Ս. Վարդան և միւս քաջերը նահատակուեցան Աւարայրի դաշտին վրայ, Թափեցին իրենց սուրբ արիւնը և փրկեցին քրիստոնէական կրօնը, մեռան քաջերը, բայց անմահացուցին այն ազգային ոգին զոր կը կրէին. պատերազմներ կան ուր զէնքերով թէև կը յաղթեն բանակները, բայց գաղափարականով կը պարտուին, Վարդանանց պատերազմը պարտուեցաւ զէնքով, բայց անմահ ու յաղթական մնաց գաղափարականովը ու իր անմահ անունը ժառանգ թողուց սերունդներուն, փառաւորեց եկեղեցին ու փառաւորուեցաւ եկեղեցիով. գարերը միայն կրնան ծնիլ այդպիսի դիւցազնութիւն մը։ Այդ պատերազմը ունեցաւ իր երգիչը յանձին Ս. Եղիշէ վարդապետի. հմայիչ գրիչ մը, որ անմահացուց Ս. Վարդանանք՝ քաջարի նահատակները. ո՞վ է Եղիշէն. ծածկուած է իր ինքնութիւնը, ժ. դարուն կը սկսի իր անուան յիշատակութիւնը մեր Մատենագրութեան մէջ և ժողովուրդը տուած է անոր գեղեցիկ մակդիրներ և կոչած է զանիկա նաև ոգեկից բանաստեղծ. իր մասին կը գտնուի զրուցախառն պատմութիւն մը (Սոփերք. ԺԱ. էջ 39–45), ժողովուրդի գիտցածը և աւանդութեան հաստատածը. նոյն պատմութեամբ ան կը ներկայանայ իբր զինուորական գործակից Վարդանին, իբր մնեակաց որ զինուորականութիւնը թողլով կ'ընդգրկէ կրօնաւորութիւնը և կը քաշուի Մոկաց Ռշտունեաց լեռները. Եղիշէի մասին աւանդութեանց զրոյցները չատ են, այնպէս որ ըստ ոմանց անոր տպրած Բուսկանը և իր յիշատակելի գործը կը թողուն մութին մէջ, բայց սա ազգային ըմբռնումով թէ Եղիշէ վերածնութեան ոսկի դարուն կը պատկանէր և Թարգմանչաց խումբին մէջն էր, ամրապէս հաստատուած է հայ ժողովրդեան մտքին մէջ. անոր ոսկի գրիչը չզատեց նոյն խումբէն. անոր անձին ու գործին մասին վերջերս հրատարակուած գրուածքները վճռական լուսաբանութիւններ չունին, ոևէ պատճառով անոր աւանդութեանց չինուածքին պատուանդանը չէ խախտած. և, ըստ մեզ, ան կը մնայ միշտ նոյնը ըստ ժողովրդային աւանդութեան։

Եղիշէ վարդապետ իր ոսկի գրքոյկովը անմահացուցած է Աւարայրի կրօնական պատերազմի մէջ նահատակուած դիւցազները։ Այդ պատերազմը պատմական և իրական դէպք մ'է, յիշատակուած ուրիշ պատմիչէ մըն ալ, Ղազար Փարպեցիէն։ Եղիշէի գիրքը նահատակներուն փառաբանութեան համար չինուած ծաղկալից պսակի մը պատկերին ցոլացումը կարելի է նկատել. նոյն գիրքը դիւցազ-

digitised by A.R.A.R.@

ներգութիւն մ'է (épopée), իր, Վարդանի եւ քաջազուն ընկերներուն դիւցազնութեան վրայ մէկ չունչով գրուած քերթուածի մը տարազն ունի. պատերազմի սկիզբէն մինչեւ ուխտանշներու նահատակութեան սեղանին վրայ զոհարերումը նկարագրուած է խանդակաթ ու եռանդուն ոճով մը. բանաստեղծը բարձրօրէն կը վերապատմայ դիւցազներու բերանը դրուած խօսքերով, որոնք իր ներքին աշխարհին յուզումները կ'արտայայտեն. դիւցազներու ներբողը իր գրչին տակ կը վերածուի լուսաստիպ պատկերի մը. եւ ուրացողներուն ճակտին դրուած խարանը անջնջելի մութի մը դրոշմով տպաւորուած: Որոշ նպատակ մը եղիշէ կը գրէ իր դիւցազներգութիւնը ոչ միայն երգել փառքը իր դիւցազներուն, այլ իր արտայայտած հաւատքին ու ներկայացուցած դիւցազներուն եւ նահատակներուն կեանքով ազդել ապագայ սերունդներու վրայ. մեր ժամանակներուն հեղինակիս անուանակից մի ուրիշ մեծ բանաստեղծ, երջանկայիշատակ Դուրեան սրբազան, եղիշէի նշանաւոր գործի մասին հետեւեալ միտքը կ'արտայայտէ. «Հեղինակին նպատակը եղած է Հայոց Պատմութեան այդ թուականը դիւցազներգութեան մը վերածել, ջանալով միանգամայն վաւերագրական ճշգրտութիւն մը տալ անոր՝ բուղեռու եւ ձառերու դրուագումով: Իր հայեցակէտն եղած է ապագայ սերունդներուն ազդել, հաւատքին ուժովը կենդանագրուած անձնուիրութեան չքնաղ օրինակը ցոյց տալով Վարդանի վրայ մէկ կողմէն, եւ միւս կողմէն՝ վասակի փառասէր եւ ուրացող անմտութիւնը զգուշով նախատանքի սլաքին վրայ» (տե'ս Պատմ. Հայ Մատենագրութեան, էջ 108 - 109): Ապագայ հայ սերունդներու վրայ ազդեցութեան տեսակէտով մեր Մատենագրութեան մէջ յիշուած երկու մատենագիրներ առաւելապէս յաջողած են եւ այդ կերպով ազգային ոգի ներշնչած են արծարծելով կրօնի ու հայրենիքի սէրը, նոյն երկուքէն մին է Ս. Վարդանանց մեր դիւցազներգակը՝ եղիշէ և միւսը՝ Մովսէս Խորենացի մեր քերթողահայրը՝ համարձակութիւնը ունեցած է հայ դիւցազնց հեթանոսական երգերուն հրատարակութեամբ և անոնց վիպական կեանքի դերուագներուն գրոյցներովը խանդավառած է ապագայ սերունդները. կայծը որ անթեղուած է այս երկու դիւցազներգական գերուածքներուն մէջ յընթացս դարուց, բռնցավառած է հայ ազգային ոգին ու ներչընչած ու անմեռ պահած է հայրենիքի ու ազգութեան նուիրական գաղափարը:

Եղիւէի գործերուն տպագրութիւնը Ս. Աթոռոյ մէջ.

*1865*ին էր որ Ս. Աթոռոյ տպարանին մէջ ի լոյս կ'ընծայուի եղիշէի Ս. Վարդանանց Պատմութեան գիրքը, ըստ ծանուցման (Սիօն, 1866, թիւ 3), բաղդատութեամբ հին ձեռագրաց. արդէն նոյն գիրքը ունեցած էր բազմաթիւ տպագրութիւններ՝ ազգային եւ օտար, եւ տարածուած էր ամէն կողմ, գպրոցականներուն հայերէն դասերուն գլխաւոր գիրքն էր ան ու ամէն ընտանեկան մատենադարան օրինակ մը ունէր անկէ. այն թուականին Ս. Աթոռոյ պատրիարք Տ. Եսայի Կարապետեան՝ իր բարեկամին ու Ս. Ցակոբայ Մայրավանուց բարերար Թալասցի Մհտ. Ցակոբ Աչըքեանի փափաքանաց վրայ Ս. Աթոռոյ մամուլին մէջոցաւ կը հրատարակէ եղիշէի պատմութիւնը ու նամակաւ մը իր խնդակցութիւնը կը յայտնէ գրքին հրատարակութեան համար գոհացում տալուած ըլլալով բարերարին ջերմագին փափաքանաց. տպագրութիւնը կատարուած է բաւական մաքուր եւ անսխալ եւ ունի գեղեցիկ կազմ: Այս տպագրութիւնը յաւելուածով մը, որ է եղիշէի «Բան խրատու յաղագս միաձնանց» ճառը(*), կը պարունակէ նաեւ յատուկ անուանց ցանկ մը:

Մհտ. Ցակոբ Աչըքեան մեծապէս կ'ուրախանայ այս հրատարակութեան համար եւ տպագրութեան ծախքը կը վճարէ ու վաճառման արդիւնքը կը նուիրէ Ժ. Վարժարանին: Աչըքեան Ս. Աթոռոյ տպարանին նախապէս ալ նուիրած էր մամուլ մը, և երբ Տ. Եսայի պատրիարք կը ձեռնարկէ տպարանի փոխադրութեան ու վերանորոգութեան, ան կարեւոր գումարով մը կը մասնակցի սոյն նորոգ ձեռ-

(*) Եղիշէի Ցաղագս միաձնանց ճառը աշխարհաբար թարգմանած եւ հրատարակած է Սիոնի մէջ Ս. Աթոռոյ ժառ. Վարժարանին աշակերտ Պոյտեցի Ցակոբ Յովակիմ Անոյշեան (յետոյ Գաբրիէլ վրդ. Անոյշեան) (Սիօն, 1868, էջ 112 - 117):

digitised by A.R.A.R.@

նարկին։ Ցիշեալը 1871ին ալ կարեւոր կը-տակ մը կ'ընէ ժառ. Վարժարանին, կտա-կակատար կը կարգէ երեւաղէմի Պատրի-արքը, պայման դնելով որ կտակեալ գու-մարը վերածուի հաստատուն կալուածի ու ծառայէ իր նպատակին։

1836ին Ս. Աթոռոյ տպարանէն վայե-լուչ տետրակով մը հրատարակուած են եղիշէ վարդապետի Մեկնութիւն Skrուա-կան Հայր մեր աղօթից, եւ ճառերը՝ որոնք են, Խաչերութիւն, Թաղում և Յարութիւն և Խրաս Միաձնաց, տետրի սկիզբը դրուած միաստող գեղոյցէն կը հասկցուի թէ մեկ-նութիւնը եւ ճառերը հանուած են Ս. Աթոռոյ մատենադարանին հնագոյն ճառըն-տիրներէն։

Եղիշէի ընծայուած այս գործերն առա-ջին անգամ կիրակոս պատմիչ կը յիշատա-կէ. բայց 1859ի հրատարակիչը եւ ուրիշ-ներ անոնց հարազատութեան եւ իսմաստից մասին երաշխաւորութիւն չեն տար. իսկ Ն. Հայկազեան Բառգրքի յօրինողները Եղիշէի արտաքոյ պատմութենէն ընծայ-ուած գործերուն համար կը գրեն «օտար յաճոյ սրբոյն Եղիշէից»։ Լուսահոգի Դուր-եան Սրբազանն ալ կ'ըսէ. «Այս վերջին-ներուն հայերեն լեզուն, ոճի եւ անսովոր բառերու կիրառութեամբ, չունի Եղիշէի գրչին ընտելական վայելչութիւնը (տե՛ս Պտմ. Հայ Մատենագրութեան, էջ 109)։

2. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

*478ին Յովհաննէս Կաթ. Մանդակունի յաջորդեց Դիւտ կաթողիկոսի, որուն ժա-մանակ կը փայլէր իր արիութեամբն ու քաջահաւատ կրօնքովը Վահան Մամիկոն-եան։ Յաղկերտի յաջորդած էր Պերոզ որ հետեւեցաւ մինուոյն քաղաքականութեան՝ հալածելով հայ եկեղեցին, խափանելու համար քրիստոնէութիւնը, եւ այդ նպա-տակով կը չնթէր անոնց՝ որոնք ուրացած էին հայրենի հաւատքը երկրաւոր նպա-տակներով։ Վահան կը չարունակէր պայ-քարը Ս. Վարդանանց, որ քաջաբար իւ-կան Աւարայրի պատերազմին մէջ, ի պաշտ-պանութիւն Ս. Եկեղեցիին. անոնց ար-եան բողոքը ու տարագրելոց տառապան-քը Վահանին ու իր քաջագն ընկերաց խղճմտանքը արթուն կը պահէին ու Վա-հան՝ ի սէր եկեղեցւոյ, Մամիկոնեան տան ժառանգական առաքինութիւնը կ'արժե-ցընէր Դուինի չուրջը եւ այլուր քաջամար-տիկ կռիւներով ընդդէմ Պարսից։ Փարպե-ցին մանրամասն կը նկարագրէ Վահան-եանց կռիւները, որոնք գուցէ երկարէին, եթէ նախախնամական տնօրինութեամբ, Պերոզ՝ ընդդէմ Հնփթաղաց պատերազմին մէջ սպաննուելով՝ Վաղարշի յաջորդութիւ-նը տեղի ունեցած չըլլար։ Նոր թագաւո-րին խաղաղասիրական նպատակով նուաս-տակ գիւղին մէջ դաշինք կը կնքուի Հա-յոց եւ Պարսից միջեւ, ըստ աւանդութեան Վահանի ապահովելով եկեղեցիին ազա-տութիւնը ու երկրին խաղաղութիւնը. Վահան անձամբ ալ կ'երթայ Տիզբոն եւ թագաւորէն կ'ընդունի Հայաստանի Մարզ-պանութեան պաշտօնը ու կը հաստատուի սպարապետութեան մէջ. ան ուրախու-թեամբ դառնալով Հայաստան, ուղղակի կուգայ Դուինի եկեղեցին, ուր Մանդա-կունի Հայրապետը սիրագնդ արցունքնե-րով եւ ուրախական արտայայտութեամբ կ'ընդունի Հայոց Մարզպանը, ի լուր այս աւետիսին, ժողովուրդը մեծ ու փոքր, արք և կանայք կը լեցուին եկեղեցին ու ա-նոր չուրջը խնդագին աղաղակներով կ'օրհ-նեն զԱստուած, որ նայեցաւ իր ժողո-վուրդին տառապանքին ու լսեց բողոքը Ս. Վարդանանց ու Վահաննանց նահատակ-ներուն եւ տարագրելոց արեան եւ տա-ռապանքին. ահա այն վայրկեանին էր որ պիտի սկսէր Հայաստանի վերանորոգու-թեան նոր թուական մը. Մանդակունին այդ հանդիսական պահուն, իբր նոր Ոսկե-բերան մը, կը խօսի իր մէկ ատենաբանու-թիւնը, որով կը քաջալերէ եկեղեցւոյ դա-տին անձնուէրները, միութեան ու սիրոյ հրաւէր կը կարդայ անոնց՝ որ չեղած էին առաքինութեան ճանապարհէն ու հեռի կը մնային կրօնի ու հայրենիքի պաշտպանու-թեան նուիրական ոգորումներէն։

Մանդակունի հայրապետը, ինչպէս իր նախորդը Դիւտ կաթողիկոս, կը պատկա-նէր Սահակ–Մեսրոպեան դպրոցին. ան բացի հայրենասիրութենէն՝ որուն հետե-ւանքով Վահանին հետ պատերազմակից, ոչ միայն վէրքեր ստացաւ, այլ նաեւ օժ-տուած էր բարձր գաղափարականով մը հանդէպ կրօնի և հայրենիքի. եօթանա-սունն և հնգամեայ տարիքին մէջ չէր դադ-

digitised by A.R.A.R.@

րեր քարոզելէ ու կատարելէ իր հայրական հակողութիւնը իր հօտին վրայ. խաղաղութիւնէ վերջ, զբաղած է եկեղեցիին պայծառութեան հարցերով. մեր ժամագրքին ճակատը Գիւտի հետ զարդարուած է նաև Մանդակունի հայրապետին անունը. ժամագրքին ու Միսարանին մէջ վերջնոյս աղօթքներն ու կարգերը կը յիշատակուին. կանոնագրքին մէջ ալ նոյն Հայրապետին անունով կանոններ կան, ընդհանրապէս աօներու և պահոց վերաբերութեամբ. այս տեսակէտով Մանդակունի հաւասար դիրքի վրայ պէտք կ'ըլլայ դնել Օձնեցի հայրապետի հետ, Մանդակունիի գրուածքներուն գլուխ գործոցը պէտք է նկատել իր կրօնական և բարոյական 26 ճառերը. անոնց 1836ի հրատարակիչները՝ նոյն ճառերու յառաջաբանին մէջ հետևեալ ծանօթագրութիւնը կուտան ըսելով թէ այս ճառերուն առաջինները Ճառընտրի մը մէջ Եփրեմի անունին մակագրուած են, ինչպէս Բարիզի մատենադարանին բոլորագիր անթուական ձեռագիրը. բայց և այնպէս վենետիկի մատենադարանին նորագիր ձեռագրի մը մէջ Մանդակունիի անունով մակագրուած են, իսկ հնագոյն երկաթագիր օրինակը, որուն վրայէն տպագրութիւնը կատարուած է, հնութեան պատճառաւ մատենագրին անունը խանգարուած է, այս պատճառներով ամենք կ'երկբային ընծայելու Մանդակունիին, կարծիք կը յայտնուի թէ թերևս ճառերը Եփրեմի անունով ըլլան և Մանդակունին հաւանաբար թարգմանած կամ ծաղկաքաղ ըրած ըլլայ, և յետոյ բնագիրը կորսուած. վասն զի նոյն ճառերուն մէջ Եփրեմի անուամբ ասորի և յունարէն ճառեր չեն գտնուիր. հրատարակիչները որոշ կարծիք մը չեն յայտներ և կը գրեն Մանդակունիին անունով նոյն ճառերուն օրինակները կենալուն սխալ ըրած չըլլալնին կը հաստցնեն: Իսկ լուսահոգի Դուրեան Սրբազան՝ Մանդակունիի այս ճառերուն համար հետևեալ կերպով կ'արտայայտուի. «Մանդակունիի հայերէնը չատ ազդուած չ'երևիր ժամանակին յունական բառակերտութեան նորաձևութենէն, և ըստ կարելւոյն հաւատարիմ մնացած է Ոսկեդարեան լեզուին: Շարադրութեան այս ուղղութիւնը (որուն ուրիշներ ալ հետևեցան) մասամբ արդիւնքն է իր ընտրած աշխատութեան տեսակին, վասնզի իր այդ ճառերուն մէջ Ասկերանէն, եփրեմէն և այլն օգտուած է ընդհանրապէս, անշուշտ եկեղեցւոյ այդ Հայրերուն ոսկեդարեան թարգմանութիւններն առարկայ ըրած ըլլալով ստէպ ընթերցումի» (տե՛ս Պատմ. Հայ Մատենագրութեան, էջ 100–101):

Մանդակունիի ճառերուն բնագրական համեմատութիւններու տպագրութիւնը Ս. Աթոռոյ մէջ.

Հոգելոյս Տ. Դուրեան Սրբազան Մանդակունիի ճառերուն մէկ նոր ձեռագիրը համեմատած է վենետիկի Միսրանութեան տպագրին հետ (1890 թ. տպ.) և նշանակած է ինչ որ կարևոր նկատած է. մէկդի թողլով ա՛չ կարևոր տարբերութիւնները՝ որոնց հանդիպած է գրեթէ ամէն էջերու վրայ: Համեմատութիւնները տպագրին Ս. ճառէն կը սկսի և դիմացը նշանակած է նոր ձեռագրին ճառերուն կարգը: Այս համեմատութիւնները ապա գրուած են Ս. Աթոռոյ տպարանէն լոյս ընծայուած Սիոն ամսագրին մէջ (1927, 1928 և 1929): Համեմատութիւնները կը սկսին փոքր յառաջաբանով մը որուն մէջ նախնական գործերու ձեռագրաց միջոցաւ բնագրական վերականգնումի մասին կը խօսուի և յետոյ ծանօթութիւններ կը տրուին նոյն ձեռագրի գրչին, տեղին և թուականին մասին: Նոյն խօսքերուն էական մասը մէջ կը բերենք հոս. «Անծանօթ չէ բանասէրներուն որ Հ. Բ. Սարգիսեան 1895ին հրատարակած իր Քննադատութիւն Յովհան Մանդակունւոյ գործին մէջ հեղինակին ճառերուն (կամ թուղթերուն) չորս գլխաւոր օրինակները իրարու հետ համեմատելէ յետոյ (Տե՛ս Զ. էջ 80-87) մանաւոր ուշադրութեան առարկայ ըրած է անոնցմէ մին երուսաղէմական օրինակը, որ գրուած ըլլալով Ջիթ. թուին (=1363ին)՝ վանուցս մատենադարանին ունեցած օրինակներէն «հնագոյնը» համարուած էր, մինչդեռ այդ թուականէն մեկուկես դար առաջ գրուած մեր սոյն ձեռագիրը 1844էն ի վեր (*) ցեցոտ անկիւնի մը մէջ լքուած կը մնար, ու պիտի փճաննար անշուշտ, եթէ մեր պատուական միաբաններէն

(*) Դանիէլ Քհ. Բերիացի նուիրած էր զայն Ս. Աթոռոյս՝ այն տարին երուսաղէմ եկած ըլլալով։

digitised by A.R.A.R.@

Տ. Մեսրոպ Վրդ. Նշանեան (այժմ եպիսկոպոս) բախտը չունեցաւ զայն դուրս բերելու այդ մութ խորշէն, քանի մը տարիներ առաջ։

Մեր ձեռագիրը կը պարունակէ իրեն յատուկ կարգով մը՝ տպագրին Իշ ճառերը միայն, որոնցմէ երկուքն են Ողբը (ոտանաւոր) եւ Աղօթքը, իսկ միւս մանր գրուածները (էջ 107-219) չկան իր մէջ։ Ունի իր Ցիշատակարանը՝ որմէ հետքը ընդօրինակուած է միեւնոյն գրչով ճառ մը յանուն «Երանելւոյն Եփրեմի Յուրին Ասորւոյ ասացեալ Ցօսք եւ Բանք ըղձալի եւ փափաքանաց որ զչահն յոգիս վերացուցանեն»։ Հին բոլորգրով գաղափարուած այս դժբախտ օրինակին սկիզբէն քանի մը թուղթեր ինկած են, որով եւ կը պակսի նախադրութիւնը՝ եթէ կար։ Ցետոյ յիշատակարանը ամբողջութեամբ կը տրուի, բայց մենք հետեւեալ մասը կը դնենք հոս. «... Արդ ես նուաստ եւ վերջինս յորդիս նկեղեցւոյ Սիոն հանդերձ եղբարբ իմով Թաթիոսի Կաւտաւտի Հանիսին Սիմաւոնի ցանգացող եղաք այսմ հրաշապայծառ եւ հոգեւոր կտակիս լինել առ ի յիշատակ մեզ եւ ծնաւղաց մերոց. եւ գրեցաւ սա յորում էր թուականն Հայոց ՈՄԹ (=1210), ի լեառն որ կոչի Ակակումեր, ի գեղն Մուշեղկայ, ի յանապատն Նորսեսի, առ դրան աստուածածնական սուրբ Աստուածածնին՝ յառաջադրութիւն հաւրն Նորսեսի եւ երկրորդին Թէոդոսի, որք բարեմիտ կամաւք զտկարութիւնս իմ զօրացուցանէին։ Վասն որոյ աղերս Թախծանաց մատուցանեմ, ով աստուածաբնակ հարք եւ եղբարք, յորս [!] եւ յերեսս անկեալ յուսալիր պաղատանաւք վարձս վաստակոց եւ պարգեւ ողորմութեան ի ձէնջ այս չնորհեսցի ինձ՝ աղօթիւք յիշել զիս եւ զծնօղսն իմ, եւ զհոգեւոր հայրն իմ զՄարգիս (*)։ Տէր Յիսուս Քրիստոս ողորմեա Յուսեփայ եւ Փորգոյ եւ իւրացն որ զաւր»... (Թուղթ մը ինկած) (տե՛ս, «Սիոն» 1927, էջ 308–309)։

Վենետիկի Մատենադարանին երկաթագիր օրինակէն պակսող այն տողերը՝ որոնք մեր ձեռագրին չնորհիւ երեւան կուգան՝ հիմնապէս կը վերականգնեն Մանդակունի Հայրապետին բնագիրն ու տեսութիւնը ի մասին Հաղորդութեան խորհուրդին, եւ տեղ չի մնար միտումնաւոր մեկնութիւններու». այս մասին չահեկան բացատրութիւնները տեսնել լուսահոգի Դուրեան Սրբազանի («Ճաշկոցած Տողեր Ձեռագիրներու մէջ, Սիոն. 1928, էջ. 371-373»)։

Լուսահոգի Պատրիարքին այս աշխատանքին համաձայն, կարեւոր է եւ փափաքելի որ Մանդակունիին ճառերը սոյն բնագրական ճշտութիւններով Ս. Աթոռոյ տպարանին մէջ տպագրուին եւ հրատարակուին։

3. ՎՐԹԱՆԷՍ ՔԵՐԹՈՂ

Է. դարուն սկիզբը Մովսէս Եղիվարդեցի կաթողիկոսը վախճանելով, տեղապահ կարգուեցաւ Վրթանէս Քերթող, որ արդէն կաթողիկոսարանին մէջ գործակից էր Եղիվարդեցիին, հաւանական է որ հայրենիքով Սիւնեցի էր, բայց իր ուսումը առած կը թուի Հայոց կաթողիկոսարանին մէջ։ Վրթանէսի պաշտօնավարութեան ժամանակ Աթոռի գործերը փափուկ վիճակ մը ունէին, մանաւանդ որ՝ յունական բաժինին մէջ կարգուած ըլլալով հակաթոռ կաթողիկոս Յովհաննէս Բագարացին, աւելի կնճռոտ վիճակ մը ստեղծուած էր. Վրթանէս Տեղապահ չատ ճարտարութեամբ եւ հաւատարմութեամբ վարեց գործերը, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ առ զանազանս գրած իր նամակներէն։ Գործերու բերումով երեք տարի կաթողիկոսական աթոռը թափուր մնալէ յետոյ, ընտրութիւնը կատարուեցաւ յանձին Աբրահամ Աղբաթանեցիին, 607 թուականին։

Կանոնական սովորութեան մը համաձայն, Վրթանէս նորընտիր Հայրապետին յանձնեց կաթողիկոսարանին մէջ պահուած գանձերը, ինչպէս իրեն յանձնուած էր Մովսէս կաթողիկոսի մահուան ժամանակ։ Յանձնուած արժէքաւոր գոյքերուն ցուցակը մանրամասն կը հաղորդէ Ուխտանէս պատմիչ (Բ. 66)։

Այսչափը բաւ համարելով Վրթանէսի անձին ու պաշտօնին մասին, հարկ կը սեպենք բացատրութիւն մը տալ Վրթանէսի կրած Քերթող տիտղոսին. այս մասին յառաջ պիտի բերենք երջանկայիշա-

(*) Գրիչը երկիցս կը յիշատակէ իր վարդապետը Զ. եւ ԹՒ. Ճառերուն վերջը ... «զՄարգիս վարդապետն իմ որ յայսմ ամի (1210ին) փոխեցաւ ի Քրիստոս յերուսաղէմ քաղաք...»

digitised by A.R.A.R.@

տակ Դուբեան Սրբազանի բացատրութիւնը իր բառերով. «Մեր մատենագրական պատմութեան մէջ, որչափ գիտենք, Քերթող անուանուած են մասնաւորապէս այն գրպրոցի ներկայացուցիչները՝ որոնք իրենց գրական ըմբռնումներովն ու չարադրութեան ոճովը բաւական կը տարբերին Սահակ-Մեսրոպեան դասական գպրոցի աշակերտութենէն։ Մեր Վրթանէսը՝ իր «Ճառագայթ Պատկերամարտից» գործովը — եթէ ստուգիւ իրն է այն — մեզի չի ներկայացներ ծանօթ այն քերթողներուն արուեստական կամ յունական լեզուովը, որոնցմէ մին էր, գոր օր. իրեն բարեկամ և գործակից Գրիգոր Քերթողը, որ թուղթ մը գրած է Աբրահամ կաթողիկոսին՝ քերթողէ մը սպասուելիք ոճով (Գիրք Թղթոց, էջ 153–160)։ Իսկ Վրթանէսի նամակները, որոնք աւելի տոմսակներ են (տե՛ս Նահ. Ուխտանէսի Պատմութեան մէջ, Բ. Մաս), պարզ են լեզուի տեսակէտով, ու միջակէն ալ վեր չեն կրնար գնահատուիլ։ Եթէ հարցուի՝ թէ ինչո՞վ ուրեմն քերթող էր ան, կամ՝ ինչո՞վ արժանացած էր մագիստրոսական այդ տիտղոսին, կը պատասխանենք սա դիտողութեամբ՝ թէ Վրթանէս առաջին օրէն Հայոց Հայրապետանոցին մէջ իր ուսումն առած ըլլալով, ըստ վկայութեան Ուխտանէսի, չէր կրնար խորապէս ազդուած ըլլալ քերթողներու այն «նորարար» գրականութենէն, որ դեռ ազատ մուտք չէր գտած կաթողիկոսարանի աւանդապահ ծրագրին մէջ։ Ըստ այսմ բանաւոր կը թուի մեզի՝ թէ ան իբրև հետեւ Ս. Գրոց առած է հերքող պատուական մակդիրը, վասնզի Աբրահամ կաթողիկոսի և Սմբատ Մարզպանի կողմէ առկիւրիոն գրուած երկու թուղթերէն առաջինին մէջ կ'ըսուի. «Կամեցայ եպիսկոպոսունս արձակել առ Սրբութիւն ձեր և զհետեւն սուրբ գրոց», և երկրորդին մէջ՝ միևնոյն պարագային ակնարկութեամբ կը գրուի. «Կամէաք եպիսկոպոսունս հանդերձ հերքողօք արձակել» (էջ 165, 169)։

Վրթանէս Քերթողի Ճառագայթ Պատկերամարտիցին տպագրութիւնը Ս. Աթոռոյ մէջ։

Հաւանական է որ «ընդդէմ պատկերամարտից» այս գրուածը պաշտօնական հանդամանք մը կը կրէր, բայց դուրս մը-նացած էր «Գիրք Թղթոց»էն։

Վրթանէս Քերթողի այս թուղթը կը գտնուի Ս. Աթոռոյ Ձեռագրաց Մատենադարանին միակ ձեռագրին մէջ. յուսահատ Դուբեան Սրբազան ծանօթացուցած է զայն, աւելորդ նկատած բառերը առնելով փակագիծներու մէջ, իսկ յաւելլի բառերը դնելով կարթագիծներու մէջ։

Եւ որովհետև այս թուղթը անգամ մը հրատարակուած է 1852ին, Վենետիկ, Հ. Գարեգին Զ. Սահակեանի (= Զարբհանելեան) կողմէն, Ճառագայ պարեխօսութեան արբոց ևն. գիրքին մէջ. իրեւ Յաւելուած (էջ 325–342) տպագրին կարեւոր տարբերութիւններն ալ ծանօթութեանց մէջ նշանակուած են։

Վրթանէս Քերթողի «Ճառագայթ Պատկերամարտից» գրուածքը հրատարակուած է Ս. Աթոռոյ պաշտօնագիր Սիոնի մէջ (տե՛ս 1927, էջ 23–25, 61–63), «Նշխարք Նախնեաց Մատենագրութեան» խորագրով։ Այս խորագրով Ս. Աթոռոյ մամուլէն հրատարակուած այսպիսի անձատ գործեր օր մը հաւաքածոյի ձեւով պիտի կազմեն առանձին հատորիկներ։

4. ԱՆԱՆԻԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ՐԱԿՑԻ

Անանիա վարդապետի Իմաստասիրասաստեղծութեան կը հասկցուի թէ Հայոց մէջ սորված է ան հայերէնը և Ս. Գիրքը. համաբողոքական արուեստը կը փափաքի սորվիլ, բայց չգտնելը զայն Հայոց մէջ, վասնզի «ի Հայս, կը գրէ, ո՛չ գոյ մարդ որ գիտակ էր իմաստասիրութեան, և ոչ գիրք արուեստից գոյ յաչխարհիս»։ Ուստի, Կ. Պոլիս կ'երթայ. հոն կ'իմանայ թէ Տիւքիկոս անուն վարդապետ մը կը գտնուի ի Տրապիզոն, գիտակ իմաստութեան եւ հայերէն դպրութեան. անմիջապէս կը դիմէ անոր, որ ուրախութեամբ կ'ընդունի զանիլով. «ես ի մանկութեան իմում չատ կացի ի Հայս, և տիտուքիւն էր ինձ»։ Անանիա կը սորվի համարողութեան արուեստը և Տիւքիկոսի մօտ մնալով ութը տարիներ՝ ամէն տեսակ գրոց կը ծանօթանայ. «Ես իբրև կամէր թարգմանել գյունարէն գրքեանն ի Հայ, ոչ դիպերուն առնէր որպէս գայլ թարգմանիչն. հայերէն ընթեռնոյր լեզու՝ իբրև գհայերէն գրեալն»։ Կը պատմէ թէ ինչպէս սորված է իմաստասէրը և հայերէն լեզուն։

digitised by A.R.A.R.@

Շիրակացին իր ուսումը առնելէ յետոյ կը մեկնի Շիրակ, իր գաւառը, և օգտակար կ'ըլլայ խումբ մը աշակերտներու, որոնց անհամբերութեան և անափառութեան համար կը գրէ սա տողերը «ոչ սիրեն Հայքս իմաստ կամ գիտութիւն, այլ ծոյլք են և ձանձրացողք։»

Շիրակացին երուսաղէմ ալ այցելած է, ինչպէս կը գրէ իր Ինքնակենսագրութեան մէջ, «Պարգևեաց Աստուած զխնդրուածս իմ. գնացի ողջացեալ ի խաղաղի Երուսաղիմ և անտի յԱղեքսանդրիա և դարձայ ի Կ. Պոլիս, և այլն»։ Իսկ Սամուէլ քհ. Անեցի իր Պատմութեան մէջ (էջ 85) լաւ վկայութիւն չի տար Անանիայի աշակերտաց մասին։

Անանիայի Ինքնակենսագրութեան հետևեալ տողերուն մէջ թէ «Հայոց մէջ չգտայ մարդ մը որ գիտակ ըլլար իմաստասիրութեան և չգտայ արուեստից վերաբերեալ ո'ևէ գիրք»։ Բայց ինչպէս կարելի է հաշտեցնել այս խօսքը Ղ. դարուն սկիզբը Մաքենոցաց ուխտին Հարանց հօր նշանաւոր Սողոմոն վարդապետին սա տեղեկութիւնը զոր գրով մը կը հաստատէր թէ Զ. դարուն և Ի. ին առաջին կիսուն երկրին մէջ յոյն ճեզուին ու գրականութենանց շատ հմուտ ու տեղեակ անձեր կային։ Իր այդ տողերը ի յիշողութենէ կ'ուսանդ Սևանի Մաշտոց վանահայրը (յետոյ կաթողիկոս) առ Գէորգ կաթողիկոս գրուած Թուղթին մէջ. «Նորոգէին Հայաստան եկեղեցիքն ըստ բազմամարդ չինութեան, և պէսպէս ուսմանց առատութիւնք եւ արուեստարուք (քերականք, քերթողք եւայլն) և դպրոցք կանգուն էին յաշխարհիս, և յոյն բարբառոյն տեղեկագոյնք եւ զուգաշուրթն ճոցին բարգմանիք յոյով կային»։ Այս խօսքերուն բացատրութիւնը կուտայ հոգելոյս Դուբեան Սրբազան հետևեալ կերպով «... մեզի կը թուի թէ ուսման ծարաւէն մաշող այդ կրօնաւորը, որ անտեղեակ չէր կրնար ըլլալ Երեակ Դպրութենից, գիտութեան բարձրագոյն շրջանը կը տենչար թևակոխել, այսինքն Թուաբանութեան, աստղաբաշխութեան, երկրաչափութեան, երաժշտութեան եւայլն ճիւղերը մշակել և իրաւ ալ այդ ամենուն դասաւանդութիւնը չէր կրնար գտնել ո'չ իր գաւառին և ոչ ալ Սիւնեաց Դպրոցին մէջ»։

Շիրակացին մեր մատենագրութեան մէջ միակ անձնաւորութիւնն է որ զբաղած է ուսողական և տօմարական գիտութիւններով, և շատ բան արտագրած է. դժբախտաբար իր գրուածներէն չատերը կորսուած են։ Գրիգոր Մագիստրոս (ԺԱ. դար) գիտնականը կը փնտռէր Անանիայի գործերը, այս մասին գրելով նամակ մը Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին եւ կը կոչէ Անանիա հմտարոդ։

Իր գործերն են Աստղաբաշխութիւն, որ ձեռագիրք ընդհանրապէս կը կոչեն Տաղագս երկրի, Ժամանակագրութիւն, Տաղագս չափուց եւ կշռոց և ուրիշներ։ Անոր կ'ընծայուի վիճակագրական կամ եօթնագրականը. հաւանական չէ այս, նկատի առնելով Շիրակացիին գիտական միտքը և իր ոճը։ Ըստ Ցովհ. կաթողիկոսի, տօմարի բարկարգութեան համար Անաստաս հայրապետ դիմում ըրած է Անանիայի, բայց՝ հայրապետի մահուամբը, անոր գործադրութիւնը անկատար մնացած է։ Անանիայի անուամբ ձեռագրաց մէջ կը գտնուին կրօնական ճառեր, բայց անոնց ոճէն դիտելով կը հաստկըցուի թէ անոնք Շիրակացիին չեն վերաբերիր։

Անանիա Շիրակացիին **Տաղագս Կատարման Համարոդութեան եւ Վերպից Հարցման** գործին տպագրութիւնը Ս. Աթոռոյ մէջ.

1866 ին Ս. Աթոռոյ Սիօն ամսագրին մէջ հրատարակուած է Շիրակացիին այս գործը Հարցմունիք թուաբանականք անունով, դպրոցի աշակերտաց համարոդութեան «ճաշակը գրգռելու համար»։ Այս գործը Ի. հարցումներ ունի, եւ վերջը կուտայ իր լուծումները։ Շիրակացի մեծ գիտնականին այս գործը նոյնիսկ 1877ին Բերլինէ Պատկանեանին Բերդրսպուրկի մէջ հրատարակած Անանիայի ամբողջական գործերուն շարքին մէջ կը պակսի. 1881ին, Ալիշան իր Շիրակին եւ Արարատին մէջ նոյնէն հատուածներ կը բերէ Համարոդական Առնդուածք անունով. 1897ի Հ. Զարբ. «Հին Դպր. Պատմութեան» մէջ դեռ ևս չէ հրատարակուած. միայն 1896ին է որ Պալուստ Տէր Մկրտիչեան (Միսրեան) Արարատ հանդէսին Փետր. եւ Ապրիլ համարներուն մէջ կը տպագրէ զայն ձեռագիրներէ քաղելով և յետոյ առանձին տետրակով մը կը հրատարակէ, մինչ երուսաղէմի հայ մամուլը

digitised by A.R.A.R.@

30 տարիներ առաջ հրատարակած է նոյն գործը եւ հայագէտները դժբախտաբար կ'անգիտանան։

Շիրակացիին այս գործը վերին աստիճանի հետաքրքրական երկասիրութիւն մէ։ Նշանաւոր է ոչ միայն իբրեւ առաջին թուաբանական աշխատանք մեր հին մատենագրութեան մէջ, այլ մանաւանդ իբրեւ պատմական, տեղագրական, տոմարութեանց ու բարքերու վերաբերեալ տեղեկութիւններով լի եւ հոծ գրութիւն մը, որ կուտայ մեզ միանգամայն եւ նոր բաներու եւ ճշերու մեծ քանակութիւն եւ կ'ընդլայնէ մեր տեսութեան սահմանները այդ անցած տարիներու վերաբերութեամբ։

Միւթանը ձեռագիրներու այդ բաղդատութեամբ կը վերականգնէ բնագիրը ու կը հրատարակէ «Պորփիւրի ներածութիւնը» իբր յառաջարան Հարցումներուն, ինչպէս գրած էր հեղինակը՝ Շիրակացին կամ մի ուրիշ։ Հրատարակիչը Անանիայի այս գործին հետ կուտայ իր բաղդատած ձեռագիրներուն յիշատակարանաց ընդօրինակութիւնները ու անոնց մանրամասն նկարագրութիւնը։ Իսկ ամէնէն չահեկան մասն է Շիրակացիին նոյն իր. Հարցումներուն մասին գրած պատմական, տեղագրական եւ հայ բառերու ու ճշերու վերաբերեալ բացատրութիւնները եւ մէջբերումները. իւրաքանչիւր Հարցումի բացատրութեանց մէջ երեւան կը հանէ ժամանակակից չահեկան տեղեկութիւններ որ կը լուսաբանեն մեր պատմութեան ինչ ինչ մութ կէտերը։ Միւթանին այս համառօտ գրուածքը գնահատելի գործ մէ եւ արդիւնք յոգնեալ հետազօտութեանց։ Այս տողերը գրելով հանդերձ, պէտք է խոստովանիլ թէ Անանիայի այս արժէքաւոր գործին տպագրութեան առաջնութեան իրաւունքը կը չահի Ս. Աթոռոյ Տպարանը։

5. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՊԱՏՄԱԲԱՆ

898ին էր որ Յովհաննէս կը յաջորդէր Մաշտոց Կաթողիկոսին, որուն ազգականն ու աշակերտն էր. իր կեանքն ու գործը պիտի քաղենք իր գիրքէն, որուն հին օրերու պատմութիւնը առած է Մովսէս Խորենացիէն, իսկ մերձաւոր ժամանակի դէպքերը՝ Շապուհ Բագրատունիէն. այս յօդուածին սահմանները չեն թոյլատրեր մանրամասն հետեւելու անոր կեանքին, բաւական կը համարենք տալ միայն իր կենսագրութեան լայն գիծերը։ Յովհաննէս Կաթ. միշտ յարաբերութեան մէջ է Բագրատունեաց թագաւորներուն եւ արաբ Ոստիկաններուն գործերուն մէջեւ. տակաւ վայրկեաններուն եւ վտանգներու պահուն պաշտպան է հայ թագաւորին եւ միջնորդն Ոստիկանին մօտ. ինչպէս նաեւ հաշտարարը հայ նախարարներուն անհամաձայնութեանց. եկեղեցիին պահպանութեան հոգը ամէն բանէ վեր կը համարի, անոր նուիրուած մ'է. եւ կ'ապրի միշտ հալածուած ժողովուրդին մօտ. հետաքրքիր ու պատկառելի է։ Սմբատի թագաւորութեան ժամանակ Յուսուփն էր Ամիրապետին Ոստիկանը. արաբ տիրապետութենէն սկսեալ Ոստիկանները կը փոխանորդէին Ամիրապետները Հայաստանի մէջ. ասոնք ի սկզբան ի ձեռին ունէին զինուորական այժը եւ զօրանոցները, երկրին ելմտական գործերը եւ հարկահաւաքութիւնը, հայ թագաւորը քաղաքական-տեղական գործերը կը վարէր, աւատն էր Ամիրապետին. Յուսուփ իր պաշտօնին սկիզբն օրերը սիրաշահելու քաղաքականութիւնը զանց չըրաւ, նոյն իսկ երբ Սմբատը կը պատուէր արքունական մեծածախս և հրաշանկար զգեստներով ու նուէրներով, կաթողիկոսն ալ կ'արժանանար զգեստներու՝ ըստ օրինակի կարգին, «ևս ջորի պաճուճաբար ոսկեզօծ զարդուք»։ Այս հաշտարար օրերուն՝ պահ մը Հայոց աշխարհը խաղաղ վիճակ մը կը ստանայ եւ ժողովուրդն ու նախարարները կը հետեւին երկրին բարգաւաճումին ու հոյակապ եկեղեցիներու շինութեան։ Քիչ ժամանակ յետոյ Վրաց Ատրներսեհ ու Եգեսացւոց Գոստանդին թագաւորները կը ժժտուին Սմբատի հետ, իսկ Դաւիթ Արծրունին ալ պատճառ կ'ըլլայ մեծ խռովութեան՝ երբ Յուսուփէն քաջալերուած «թագակերպեալ» կը վերադառնայ իր երկիրը. Ոստիկանէն ցանուած էր ատելութեան որոմը և չատնախարարներ ատելավառ կիրքով Սմբատի դէմ դարձած էին. հարկ էր զոհացնել Ոստիկանը. Հայոց Կաթողիկոսը կը մեկնի Ատրպատական՝ ուր էր Ոստիկանը, նուէր տանելով «ներուելի ոսկեճամուկ զգեստներ» «կանանց ոստոյնանկութեամբ կազմուած

digitised by A.R.A.R.@

նկարակերպ չատ բազմականներ» «ձիերու եւ ջորիներու հետ» գանձ ոսկւոյ եւ արծաթոյ։ Բայց ատեն, Ոսոիկանին բորբոքեալ սիրտը չհանելու համար ի պաշտպանութիւն ժողովրդեան սրբարաններու տուն էն բաւականաչափ նպաստներ կուտայ։ Ոսոիկանը ի սկզբան արքունական պատիւներով կ'ընդունի Կաթողիկոսը, սակայն, կը գրէ վերջինս, «կարծեմ ի սադրելոյ նմա ի մերոց ատեն», ունայն պատճառով «մահացու խարդախութեամբ վտարանդեալ ըմբռնէր զիս, և ի դիպահոլ բերեալ ի խաւարչտին տեղոջ. եւ չրջապատեալ բազում պահակօք, դատափետ աղաղակն զիս պաշարեալ՝ յապուշն իմն կացուցանէր»։ Արծրունի եղբայրներուն սադրանքովը Յուսուփ Ատրպատականէն կը մեկնի իր հետ բերելով բանտարկեալ Կաթողիկոսը ու կը հասնի Դուին, ուր դարձեալ կը բանտարկէ Կաթողիկոսը, բայց վերին օգնութեամբ կ'ազատի բանտէն ու կը գրէ «...Հալածեալ չրջեցայ ի քաղաքէ ի քաղաք». կը հիւրընկալուի Աղուանից Սահակ իշխանին ու կովկասու թագաւոր Ատրներսեհի մօտ, եւ անկէ կ'երթայ Գուգարաց աշխարհը։ Յուսուփ անգթօրէն կը սպաննէ անձնատուր եղող հայ իշխանները ու իր յարձակումները կ'ահարեկէին ժողովուրդը. ոսոիկանին անգթութիւնը չափ չունէր ընդդէմ հաւատացեալ մարդերու. Նախարարք իրարու դէմ փառամոլական ձգտումներով լեցուած էին. Արծրունի թագաւորական իշխանները բոլորովին թշնամացան Հայոց թագաւորին դէմ. իսկ Ոսոիկանը դաւաճանութեամբ բռնելով Սմբատը չղթայակապ կը բանտարկէր եւ գրեթէ տարի մը մնալով բանտին մէջ չարաչար տանջանքներով գլխատուեցաւ քսան երկու տարի թագաւորելէ վերջ, ու անոր կը յաջորդէ Աշոտ որդին։ Թագաւորին նահատակութեան հետ Յուսուփ հալածանքները Հայոց աշխարհին մէջ մեծ աւերումներ յառաջ բերին, ու գաւառները ամայացան ու կեանքը խամրեցաւ ու թշուառութիւնը ամէն ուրեք տիրապետեց։ Այս դժբախտութիւնը լսելով Կ. Պոլսոյ Նիկողայոս պատրիարքը, ցաւակցութեան և մխիթարութեան նամակ մը գրեց Յովհաննէս Կաթողիկոսին, բաղձալով երկրի իշխանութիւն ու նախարարաց խաղաղութեան եւ հաստատութեան՝ յոյս կը յայտնէ հասնիլ օժանդակութեան։ Կաթողիկոսը՝ իր հիմնական դարման Հայաստանի վերականգնումին համար, յարմար կը տեսնէ գրել Յունաց կոստանդին կայսեր, նախ յիշելով երկրին ցաւալի վիճակը եւ թշնամիին գործած մեծ անգթութիւնները ու հայ ժողովրդեան յուսալքումը եւ յետոյ կը յիշէ իր բանտարկութեան եւ դժբախտութեան տխուր պարագաները ևն.։ Նորապսակ Աշոտ Թագաւոր Պոլիս կայսեր կը ներկայանայ ու կ'արժանանայ անոր մեծարանաց ու նոր թագ կապելով ուրախութեամբ կը վերադառնայ. իսկ Կաթողիկոսն ալ թէեւ կը հրաւիրուի կայսեր ներկայանալ, բայց ան եկեղեցական նկատումներով Դերջան կը մնայ ու չ'ուզեր երթալ Պոլիս։

Կաթողիկոսը Դերջան գտնուած միջոցին կ'այցելէ Մանեայ այրը՝ ուր Ս. Լուսաւորիչ բնակած է, տեսած է հոն դժուարամուտ գուներով քարաժայռի մը մէջ փորուած պատարագի սեղան մը. հոն կ'այցելէ Ս. Լուսաւորչի աղբիւրին, ուրկէ ափովը ջուր կը խմէ, ինչպէս երբեմն Ս. Գրիգոր Ս. Լուսաւորչի մարմինը պահուած դարակէն օրհնութեան հող կ'առնէ և տեղւոյն կուսակրօններուն եւ ուրիշ մենակեացներուն այցելութիւն տալէ վերջ կը մեկնի Թորդան, ուր թաղուած են Ս. Լուսաւորչի ոսկերոտիքը. հոն իր ուխտը կը կատարէ եւ ետ կը դառնայ ըսելով. «Հատի նչխար ի ծառոյ անտի հայցայ՝ զոր Սրբոյ Լուսաւորչին էր տնկեալ իւրովք ձեռամբ»։ Վանքին մէջ լինն ամիս մնալէ յետոյ կը մեկնի Հայաստան, ըստ հրաւիրման թագաւորներուն։ Կաթողիկոսին վերադարձը ազդեցութիւն մը չ'ունենար իշխանաց հաշտութեան համար, միայն Յուսուփի տեղ ոսոիկան կարգուած էր Նըսրըն որ խոստմնադրուժ կը գտնուի եւ կը սկսի իր հալածանքները, Բիւրականն ամրոցը՝ ուր կը բնակէր Կաթողիկոսը՝ գրաւելու համար ամէն անգթութիւն գործեց. Կաթողիկոսը իմանալով գալիք աղէտը հաղիւ կարողացած էր ապաստանիլ Բագարան Աշոտ Թագաւորին մօտ։ Նըսրն չարունակեց իր կեղեքումները ու յարձակելով Բիւրականի վրայ ապաննել տուաւ հոն ապաստանող բոլոր ժողովուրդը մեծ ու պզտիկ, այր եւ կին ու եկեղեցականները.

digitised by A.R.A.R.@

չատ սրտաճմլիկ կերպով կը նկարագրէ պատմաբանը Բիւրականի նոյն աղէտը։

Կաթողիկոսը, ինչպէս նահատակ Սբմբատ թագաւորին, նոյպէս Բիւրականի բոլոր նահատակներու համար մասնաւոր տօն կը հաստատէ ու տարուէ տարի կը յիշատակուի. բայց այժմ դադրած է, պատճառն ալ անծանօթ։ Բիւրականի դէպքերէն յետոյ կաթուղիկոսը վասպուրականի փոխադրեց Աթոռը, մերթ ընդ մերթ մնալով Դուգարք, Տերջան և Բագարան։ 929 ին ալ վախճանեցաւ վասպուրականի մէջ։

Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութիւնը՝ բայի առաջին մասէն, զոր յիշեցինք, իրեն ժամագրութիւնն է պարբերաբար գրուած. իր ականատես վկայութիւնները չահեկան են և նկարագրութիւններն սրտաճմլիկ. իր պատմութեան մէջ ընդելուզած յիշատակարան-նամակներու կարգին մէջբերած Սեւան Մաշտոց վանականէն առ Աբաս սպարապետ գրուած թուղթին հրատարակութեամբ, պարզուած կը նկատուի Դէոդոս Դաւնեցի կաթ.ին և Մաշտոցի միջև տեղի ունեցած դաւանական խնդիրը որ «ընդվզմանն պատասխանութեան» գրուածքին առիթ տուած էր։

Յովհաննէս պատմաբան, «Վարդանանց Հայոց Պատերազմի» նկատմամբ ունի նախերգանք մը, որ կը պակսի եղիշէին մէջ։ Պատմաբանը չի յիշեր Վարդանանց պատմագիրները և ոչ ալ պատերազմի մանրամասնութիւնները. բայց իր պատմութեան մէջ կը յիշէ պարագայ մը որ Վարդանի քաջագործութեան առաջին պատկերներէն կրնայ նկատուիլ և պատմական արժէք կը ներկայացնէ. նոյն պատմական պարագան հոս կը համառօտենք։

Ուրացող նախարարներէն Շաւասպ Արծրունի և Վնդոյ՝ Դուինի քաղաքէն, կը հրամայեն ատրուշան մը շինել և անոր քրմապետ կը կարգուի Վնդոյի որդին Շիրոյ որ սկսաւ մաղձական կրօնքը քարոզել Հայոց չար ուսումներով. երբ լսեց քաջն Վարդան ուրացողներուն այս արարքը ու տեսնելով եկեղեցիներուն բարեկարգութեան չիլումը և տարեկան տօներու խափանուելը, յանկարծակի գօրք գումարելով յարձակեցաւ Շաւասպի վրայ և սրբով սպաննեց զանիկա, Վնդոյ և Շիրոյ Դուինի ատրուշանին մէջ այրել տուաւ և բագինին տեղին վրայ կառուցանել տուաւ Ս. Գրիգորի հոյակապ եկեղեցին ուր Գիւտ կաթուղիկոս հաստատեց հայրապետական Աթոռը ևայլն։

Պատմաբանը իր գործին վերջը գրած է ողբ մը Ս. Գրոց կոչումներով։

Ըստ հոգելոյս Դաւրեան Սրբազանի, «Յովհաննէս կաթողիկոսի Պատմութեան ոճը զերծ չէ արուեստականութենէ և խրթնութիւններէ, և լեզուն ծայրէ ի ծայր կը պահէ նոյն ճիգն ու գնացքը. աւելի քերթողի քան թէ պատմիչի մը տպաւորութիւնը թողլով ընթերցողին վրայ։

Իր չարադրութեան աւելորդ ճոխաբանութիւնը և ուռուցիկ հանդամանքը խորհել տուած է ոմանց՝ թէ «ժամանակին տիրապետող արաբական լեզուի հետեւութիւնը եղած ըլլայ այն» (Պատմ. Հայ Մատ. էջ 159)։ Կանխենք սակայն ըսելու որ արաբերէնի յատկանշական մէկ երեւոյթը չօշափելն անհրաժեշտ չէ ինքնին, քանի որ շատ կանուխէն, զոր օր. Կորիւն, իր խմբագրած Ագաթանգեղոսի ինչ ինչ մասերով և Մակաբայեցւոց գիրքերու թարգմանութեամբ, այդօրինակ չարադրութիւն մը նախատիպ հանդիսացած է արդէն։ Արաբական գրականութեան մը ազդեցութեան ենթարկուելու համար հարկ էր որ հայ գրող մը այդ լեզուին տեղեակ ըլլար...» (տե՛ս անդ, էջ 56)։

Յովհաննէս Կաթողիկոսի Պատմութեան տպագրութիւնը Ս. Աթոռոյ մէջ.

1843ի առաջին տպագրութեան մէջ Ս. Աթոռոյ պատրիարք Զաքարիա Կոփեցի իր ստորագրութեան տակ մասնաւոր յայտարարութեամբ կը գրէ թէ ուսումնականներէն շատեր փափաք յայտնած են Յովհ. կաթ.ի այս պատմութիւնը տպագրելու, որպէսզի ասով քաջալերուին վարժարանաց քաջուշեղ աշակերտները, սորվելու մեր հայրենիքին ու ազգին պատմութիւնը։

Բ. տպագրութիւնը կատարուած է 1867ին, Տ. Եսայի պատրիարքի օրով. տպագրութիւնը մաքուր է և թուղթը տեղւոյն, և գեղեցիկ կազմով։ Սկիզբը կը կրէ ազդ մը՝ որմէ կը հասկցուի թէ այս տպագրութիւնը կատարուած է վեց գրչագիր օրինակներու վրայէն, որոնց երկուքը

digitised by A.R.A.R.@

համաձայն էին իրրև մէկ բնագրէ առնուած, իսկ միւս չորս օրինակները որոնց նախադաղափարները այլ և այլ էին, թէպէտեւ ամէնքն ալ նոյնագիր և ժամանակաւ ոչ հնագոյն, բայց ընտիր օրինակներէ պաղատփարուած. և այս տպագրութիւնը կատարուած է անոնց վրայէն, և տարբերութիւններն ալ նշանակուած են տողին լուսանցքներուն վրայ: Ասոնց երկու օրինակները միայն ունէին իրարմէ տարբեր գլուխներու բաժանում, իսկ մէկ օրինակն ունէր գլուխներու վերնագիրները, որ առնուած են այս տպագրութեան համար:

6. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴ. ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Ս. Գրիգոր Նարեկացի ծնած է 951ին, և որդին է Անձևացեաց Խոսրով եպիսկոպոսի. իր եղբայրներն են Յովհաննէս եւ Սահակ. իր ուսուցիչն է Անանիա Նարեկացի, գիտնական միտք մը, որուն քով Նարեկայ վանքին մէջ ի տղայ տիոց կ'աշակերտին Յովհաննէս և Գրիգոր. Յովհաննէս կ'ըլլայ «գիտնական» մը և «հանճարեղ իմաստասէր» մը, ինչպէս կը վկայէ իր եղբայրը Գրիգոր: Գրիգոր, ինչպէս իր յիշատակարանէն ալ կ'երեւի, յամառ ընթերցող մը եղած է և հմտացած ժամանակին բոլոր մատենագրական գրուածքներուն. ան որքան կ'աճէր հասակաւ, այնքան աւելի մէջ կը զօրանար Աստուծոյ սէրը եւ առ Քրիստոս ունեցած խանդաղատանքը. աչքը երկինքն էր. գիշերները միայն աստղերուն կը նայէր իր խցիկէն, ու ցերեկը արեգական նշոյլներուն. նիւթը չէր իր մտազբաղումը, այլ Աստուծոյ սէրը. անոր մշտամրմնջ աղօթքներն ու բոլորանուէր ներանձնութիւնը չինած էին զինքը «իրր հրեշտակ ի մարմնի». կեանքը իրեն համար երկնային էր, և կը փափաքէր հասնիլ այդ կատարելութեան և խտչալին. ամէնօրեայ սուրբ և մաքուր մտածումներով կը խոբաչափէր Քրիստոսի մարմնառութեան եւ փրկագործութեան նուիրական խորհուրդները. իր գիտական ու հմտական խորհրդածութիւններով կ'ուզէր խելամտիլ անոնց, իր առանձնական ղղումներուն և ներքին պայքարներուն մէջ՝ երբ իր միտքը կը լկուէր ու սիրտը կը ճմլուէր, հրեշտակներն էին որ Նարեկայ իր ճգնաբանին չուրջը, ինչպէս երբեմն Քրիստոս, կը քաջալերէին ու կը սրտապնդէին չափաւորելու հոգիէն փրթած իր հեկեկանքներն ու սրտի մորմոքումները: Տարիներ այսպէս իր բնական ճգնարանը վերածուած էր աղօթքի և լոյս զգացումներով տաճարի մը. օր մ'ալ իր մէկ մտերմանդութեան (extase) մէջ ան նոյն տաճարին իր ծովահայեաց պատուհանէն տեսաւ Տիրամայրը, Յիսուս մանուկը գրկած, Աւ Տէր կղզիին վրայ. լուսափայլ տեսիլքը ծովուն վրայ՝ երբ աչքերուն հանդիպեցան, ան իջաւ իր ճգնարանէն և ծովուն վրայ որպէս թէ ցամաքի վրայ քալելով՝ կը հասնի իր ցանկալիին մօտ. Տիրամայրը Յիսուս որդին կուտայ անոր գիրկը և կ'ըսէ. «Աւ զՏէր քո»: Սուրբը իր այս մտերմանդութեան տեսիլքը նկարագրած է «Աչքն ծով ի ծով» տաղին մէջ և իր Աղօթամատեանին էջերով (Բան ԺԲ. և ԻԷ): Առաքել վարդապետն ալ իր «Ներբողեան ի Ս. Գրիգոր Նարեկացին» քերթուածին մէջ կ'ըսէ. «Զարքայն երկնից աչօք տեսաւ»:

Անոր աղօթանուէր կեանքը արձագանգ գտած էր ժողովրդեան սրտին մէջ, և անոր անձին չուրջ ստեղծուեցան հրաշապատում զրոյցներ, որոնցմէ ոմանք կը պարզեն անոր խիստ ներանձնական կեանքը, այլք յաչագլուխներուն և հալածիչներուն պարտութիւնը, դաւանական խընդիրներու առթիւ տարապարտուց սուրբին վերագրուած անհեթեթ զրպարտութեանց հերքումը, զոր նոյն իսկ պաշտօնական թուղթով մը կը բացատրէ ալ, զրելով. «ասակս ազատութեան ի չար կարծեացն» (տե'ս Գիրք Թղթոց, էջ 498):

Հայ ժողովուրդին մէջ Նարեկացին հրմայք մը թողած է. ոչ մէկ կրօնաւոր կամ մատենագիր անոր չափ ազդած է ժողովրդեան զգացումներուն. այդ ազդեցութիւնը Նարեկացիին ո՛չ հմտութենէն, ո՛չ Աղօթամատեանէն և ո՛չ ալ իր գիրքէն է, այլ սուրբին առաքինութիւններն ու աղօթքները չինած են իր հմայքը, որ արդիւնք է անոր խորհրդականութեան, վասընզի չկայ մէկը որ անոր նման ըլլար խորհրդական և ժողովրդական. ժողովուրդն ալ լեզուաւ, այսինքն զրոյցներով բացատրեց իր սէրը, վասնզի գիտնալ պէտք է թէ գրական մատենագրութենէն դուրս կան ոամկական զրոյցները, որ երբեմն ալ

digitised by A.R.A.R.@

տաղաչափեալ կը գտնենք ժողովրդեան խաւերուն մէջ։ Ժողովուրդին համար Նարեկացին ոգի մ'է, որ հոս չ'ապրիր, այլ երկինքը. ան չի հասկնար անոր գրուածքները, բայց կը զգայ խորապէս. անոր նըման հրեշտակները միայն կրնան աղօթել ու փառաբանել զԱստուած։ Վաթսուն տարիներ ապրեցաւ սուրբը. դարձեալ ժողովուրդը անոր մահուան և յուղարկաւորութեան առթիւ հիւսեց հրաշապատում պատմուածքներ. այդ կենսունակ պատմուածքներն են որ դարերով կ'ապրեցնեն Նարեկացին ժողովրդեան հոգիին մէջ։ Անոր գերեզմանը կը գտնուի Նարեկայ վանքին մէջ Ս. Սանդուխտ եկեղեցիին մէկ պատին կողմը, մօտը՝ իր եղբօր Յովհաննէսի՝ իր գործակցին, և իր ուսուցչին՝ Անանիայի, եռամեծ վարդապետին և մեծ ջատագովին. տապանը վայր մը եղած է ամենազգի ուխտաւորաց բարեպաշտութեան. 1021ին երբ Սենեքերիմ թագաւորը ժողովուրդը փոխադրեց Սեբաստիա, Նարեկի վանականները իրենց գաղթականութեան ժամանակ հետերնին առին մաս մը սուրբին գերեզմանին աճիւններէն ու չինելով Նարեկ անուն գիւղ մը, Ակնայ մօտ, հոն գետնեցին նոյն աճիւնները. հոն ալ տիրական զարձան Նարեկացիին տապանին չուրջը կապմուած ժողովրդական զրոյցները։

Ս. Գրիգոր Նարեկացիի երկասիրութեան գլուխ գործոցն է Աղօթամատեանը, ժողովրդական անուամբ Նարեկը, զոր գրի առած է Նարեկայ վանքին մենակեացներուն խնդրանքովը, ինչպէս կը յիշէ ինքը, եւ աւարտած է 1002 թուականին։ Մեր ժողովուրդը նոյն գիրքը կը ճանչնայ համահաւասար Ս. Գիրքին. հայ հիւանդին վրայ Նարեկը Աւետարանի հետ կը կարդացուի, անոր իւրաքանչիւր գլուխին զատ զատ զօրութիւններ կ'ընծայուին. հայուն նուիրական գիրքն է. խրթնաբանութեամբ և դժուարիմաց բառերով ու իմաստով գիրք մը, սակայն գարերէ ի վեր կ'ապրի ու չի հիննար. մեղաւորի մը ներքին աշխարհէն բղխած պոռթկումներուն գիրքն է ան. անով է որ Նարեկի աղօթանուէր վանականը թարգմանը կը հանդիսանայ ոչ միայն իրեն այլ նաեւ մեղք տանջուող հոգիներուն հառաչը լսելի ընել Աստուծոյ Աթոռին եւ թափ տալ բարձրանալու դէպի կատարելութիւն եւ սրբութիւն. Նարեկացին իր ողբերգութեան մասնաւոր իր խորհուրդներուն եւ զգացումներուն հետ ընդելուզած է Ս. Գիրքի խօսքերով զոր փոխոխակի կ'արտայայտեն հին եւ նոր կտակարաններու մէջ յիշուած զղջման եւ ապաշխարութեան տիպարները։ Ամբողջ գիրքը 95 գլուխներ ունի, որ կ'ըսուին բան։ Այսպէս է իւրաքանչիւր բացատրութեան։ Առաջինը իրրեւ վերնագիր կը կրէ հետեւեալը. «Ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ»։ Յաջորդ գլուխներուն մէջ ասոր վրայ կ'աւելցնայ եւ հետեւեալը. «Վերստին յաւելուած կրկին հնծութեան ևորին հոկողի առ նոյն աղերս մարդասաց բանի, քանի մը գլուխներ այս վերնագիրը չունին։ Նարեկի վերջին գլուխները կը խօսին Կոչնակի եւ Ս. Միւռոնի վրայ եւ իրենց վերնագրութեանց մէջ կը կրեն «Ընդ կերպարանս թարգմանութեան», «Աղօթք թարգմանօրեայ» բացատրութիւնները։

Ամէն Նարեկ կարդացող կը զգայ թէ Նարեկի մէջ չափական տողերու չինուածքի մը գրուիլը կայ. հանրածանօթ Ընկալ խաղտրութեամբ աղօթքը մեծ մասին մէջ հայկական չափի չինուածքը ունի. գիրքին շատ էջերը ճոխ ու չռայլ բառերու, նախադասութեանց կշռաւոր խօսքերով լեցուն են եւ նմանայանգ հոլովներու վերջաւորութիւնները յաճախ բերած են տեսակ մը ընդհանուր գաշնակաւորութիւն, երգի գաշնակաւորութիւնը. կը դիտուի որ շատ էջեր ալ ինքը ոտանաւոր գրած է։ Կ'ըսուի թէ հին եկեղեցիին օտար հայրերէն մին Ս. Եփրեմ իր գործերուն, մանաւանդ իր բարոյախօսական գրուածքներուն մէջ գրած է տպաւորիչ չունչ մը, եռանդ մը, որուն համար ի հնումն, Ս. Եփրեմի գործերը շատ տարածուած են. հեղինակ մը կը գրէ Եփրեմի մասին. «Ան արեւելեան բանաստեղծ մը ըլլալով կը կրէր վառ, գունագեղ չափազանցօրէն շռայլ ոճի ճոխ երեւակայութիւն մը. անոր շարադրութիւնը արեւմտեան գրուածքներու տրամաբանական կանոնաւորութիւնը չունի, բայց ան կը համապատասխանէր ունկնդութեանց անոնց՝ որոնց կը յորմարէին ստոնքը։ Գարպ բաղդատութիւն մը կը բաւէ գիտնալ թէ մեր Նարեկացին իր ոճովը, իր բանաստեղծի թռիչքովը եւ որ ընթերցողին

digitised by A.R.A.R.@

մաքին տպաւորող իր սրտին յուզումներն ու հոգեւոր սլացքները անսահմանօրէն բարձր են եւ ուժեղ քան զԵփրեմ Խուրիինը. այդ տեսակէտով նաեւ բարձր է Նարեկացին Նպիանզացիէն եւ Օգոստինոսէն։ Ցօդուածագիր մը կը գրէ Նարեկացիին մասին «Արեւելեան քրիստոնեայ գրականութեան մէջ անեղբայր, Նարեկը տոհմային գրականութեան էն խոր գիրքն է թէեւ առջի բերան պարզագոյնը երեւի։ Անկէ հաւ առնելու համար, ինչպէս կ'ըսուի, ընթերցողը պիտի կարենայ այս իմաստներու բովին խորը փորել եւ գտնել աղամանդները՝ զոր հեղինակը բարդութեան մը ստուերին մէջ թաղեր է։ Նարեկացիին ունի իր մութ կէտերը, եւ ամէն էջի մէջ պայծառութիւն պահանջել մատենագրէն՝ որ իր ներսը կը բացատրէ եւ ոչ թէ արտաքինը, խիստ հարկապահանջութիւն մ'է... Դժուարին է Նարեկի վրայ ճիշդ գաղափար մը կազմել, լոկ անոր վրայ եղած ուսումնասիրութիւնքը կարդալով, պէտք է բուն իսկ գիրքը ընթեռնուլ եւ ուսումնասիրել»։

Նարեկի տպագրութիւնը Ս. Աթոռոյ տպարանին մէջ.

Ս. Գրիգոր Նարեկացիին Աղօթամատեանը քանիցս տպագրուած է Ս. Աթոռոյ տպարանին մէջ, 1868ին, 1875ին, 1886ին, որուն կցուած են ներբողեան առ Ս. Աստուածածինն, ներբող խաչի, Դանձեր, եւայլն, Մխիթար Գոշի համառօտ աղօթքը, Առաքել վրդ.ի ներբողեանը, բժշկութեան աւետարաններ, 1897ին փոքր կազմով եւ միայն բժշկութեան աւետարաններ։

1856ին Ս. Աթոռոյ տպարանէն հրատարակուած է նաեւ «Ճառք եւ Խոսոմխանութիւնք Հաւատոյ՝ արարեալ սրբոց հարց մերոց Գրիգորի Նարեկացւոյն եւ Վահրամայ վարդապետին» խորագրով գրքոյկը, Նարեկացւոյն «Բան Ուղիղ Հաւատոյ եւայլն» ճառին մասին տպագրիչը կ'ըսէ «Ճառաջաբանին մէջ, թէ կրկին տպագրութիւն կատարուած էր. բայց դիւրագին ընդլու համար երրորդ մը տպագրուած է, բաղդատելով ձեռագրաց հետ։ Գրքոյկին ճակատը գրուած է «Սրբոյ վարդապետի յոհաննէսի Մանդակունւոյ եւ սրբոյ հարցն Գրիգորի Նարեկացւոյ հանդուցեալ բան խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ եւ մաքուր վարուց առաքինութեան, ի խնդրոյ տեառն հարազատի վարդանայ դիւանապետի»։ Նարեկացին վարդան անուամբ եղբայր մը չունի. բայց ատոր, գրուածքին ոճը կը յայտնէ թէ այս ճառերը Նարեկացիին գրած ըլլալը կասկածելի է (տե'ս Պատմ. Հայ Մատենագր. էջ 172)։

Ս. Աթոռոյս արժանընտիր պատրիարք Ամեն. Տ. Թորգոմ Արքեպս. Գուշակեան, եգիպտոսի իր պաշտօնավարութեան, Նարեկը աշխարհաբարի թարգմանած էր գեղեցիկ և ընտիր հայերէնով, զրաբարին չափ քաղցր և ներդաշնակ։ Նոյնին Ս. տպագրութիւնը սպառած ըլլալով՝ 1931ին իւրոյս ընծայեց Ի. տպագրութեամբ Ս. Աթոռոյ սրբապարանէն։ Պէտք է ամէն հայ ծնողք սոյն Աղօթամատեանէն օրինակ մը տայ իր զաւակաց ձեռքը, հասկնալու համար աղօթքի պարտականութիւնն ու արժէքը։

7. Ս. ՆԵՐՍԷՍ ԿԱՔՈՂԻԿՈՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Մագիստրոսի քրոջ որդին Ապիրատ իշխանին զաւակն էր Ս. Ներսէս Շնորհալի և եղբայրը Գրիգորիս կաթողիկոս Պահլաւունիի։ Ապիրատի սպանութեամբ (1111) որբ մնացին այս երկուքը, որոնց հոգը և դաստիարակութիւնը ստանձնեց Գրիգոր Վկայասէր հայրապետը, որ նոյն ժամանակներն կը գտնուէր Գող Վասիլի սահմաններուն մէջ։ Վկայասէրին մահուամբ, այս որբերուն հովանաւորութիւնը իր վրայ առաւ Բարսեղ կաթողիկոս։ Վերջինս անակընկալ մահուամբ, Շնորհալիի եղբայրը Գրիգորիս, դեռ չատ երիտասարդ հասակին մէջ կաթողիկոս ընտրուեցաւ և մեծ հոգածութիւն ցոյց տուաւ իր եղբօր դաստիարակութեան։ Կաթողիկոսարանը Շուղր աւանապատէն փոխադրուեցաւ Ծովք դղեակը, և ի վերջոյ Հռոմկլայ։ Սեաւ լերան վանօրէից մէջ Ս. Ներսէս Շնորհալի ստացաւ իր դաստիարակութիւնը. կարողագոյն հայ վանականները կը մարզէին Ներսէսի միտքը, ջամբելով անոր Ս. կրօնքի սկզբունքները և հայ լեզուին տարերքը։ Ներսէս իր պատանեկութեան ժամանակ փոյթ ունեցաւ աղօթքով ու բարեպաշտութեամբ կրթել իր միտքն ու հոգին, և այդպէսով միայն կը սրէր իր հոգևոր և մտաւոր ասխորժակը. բայց անտարբեր չէր մնար քաղելու իմաստութեան մեղրն ու ծաղիկը։

digitised by A.R.A.R.@

Շնորհալին ուսմունքը եղած է հոգեխառն գիտութիւններ, ոչ թէ արտաքին։ Սորված էր Ս. Գիրքը, Ս. Հարց վարդապետութիւն և մեկնութիւն, եկեղեցիի և սրբոց պատմութիւն, կանոնաց եւ կարգաց հմտութիւն, եկեղեցական երաժշտութիւն և վայելուչ շարադրութիւն՝ արձակ և ոտանաւոր։ Ցաճախակի կատարած ընթերցումները իւրացնելու համար ընդօրինակութիւններ կ'ընէր իր վայելուչ և գեղեցիկ գրովը, ինչպէս կը գրէ իր կենսագիրը. չատ ուշ, ուսման մասին իր վիպասանութեան գործին մէջ կը հասկցնէ ուսման տեսակէտով իր զրկումը, գրելով.

ՑԱԹԻՆականըն քաղաքի՝
Չանձն իմաստիւք ոչ կրթեցի։

Ու կը յիշէ հին Յունաց գերազոյն հանճարները, և անոնց հետևելու նախանձը։ Շնորհալին իր ժամանակի կրօնական գիտութիւններուն և իմաստութեան հմտանալով, գերազանցեց իր ժամանակակիցները, վասնզի ան ունէր բնական և կրթական սրամտութիւն, և որ մեծագոյնն էր՝ Աստուծոյ շնորհքը։

Գրիգորիս կաթողիկոս չատ կանուխէն քահանայութեան կոչեց Շնորհալին, և յետոյ՝ եպիսկոպոսութեան, միևնոյն ժամանակ տալով անոր կաթողիկոսարանի գործերուն վերին հոգածութիւնը։ Ներսէս մեծ սատար մը հանդիսացաւ եղբօրը, իր բնական հաճարոյն ու իմաստութեամբը, եւ մանաւանդ իր քաղցր և հեզաբարոյ կենցաղովը։ Տէրը ընտրած էր Ներսէսը ըլլալու ճշմարիտ առաջնորդ մը և իր գործերուն ու յիշատակուին անմոռանալի փառք մը և պարծանք մը իր Ազգին ու Եկեղեցիին։ Գահկաւունաց այս նոր ընձիւղուած շառաւիղը պիտի վերանորոգէր իր նախահաւուն՝ Ս. Լուսաւորչի կրօնական ու բարոյական սուրբ գործը. ճոխ էր ան իր գրական ու ուսման պատրաստութեամբ, և պատրաստ էր ճոխանալ Աւետարանի քարոզչական գործերով. իր մատենագրական բեղուն կեանքը կատարած է նախ քան իր կաթողիկոսութիւնը։ Շնորհալիի գրուածքներուն մէջ ժողովրդական գործեր կը համարուին Բան Հաւատոյ, Թուղթ առ Գրիգոր Ապիրատ, Ճիտուս Որդի, Հաւատով Յոսեփանիմ, «24 տուն բան, 24 անգին ակունք գրաւոր և հոգևոր. անբաւ արժէքք իր չափաւորութեան մէջ, աւազանեծար գործ մ'ալ հեղինակին աւագ գործոց մէջ, և ամենայն քրիստոնէական աղօթից նախաշաւիղն դասակից»։ Այս աղօթքին իմաստներուն կազմութեամբ Շնորհալի կը հաւասարի Եփրեմ Յունիին։

Շնորհալի որքան գեղեցիկ և յստակագիր արձակագրան մ'էր նոյնքան ներչքնչնալ բանաստեղծ մ'էր իր կրօնաչունչ տաղերով ու հոգենորոգ քերթուածներով. չենք կրնար դասել զինքը նախագոյն դարերու քերթողներու մօտ և ոչ ալ հաւասար նկատել Նարեկացիին բանաստեղծական յանկարծական թռիչներուն. բայց արդար խոստովանութիւն մը ըրած պիտի ըլլանք երբ ըսենք թէ Շնորհալին ալ որքան չհասնէր բանաստեղծական վսեմութեան, բայց իր բազմաթիւ յանգաւոր քերթուածներով յայտնաբերած է նաև հայկական տաղաչափութիւնը՝ աւելի կանոնաւոր չափերով։ Շնորհալիին տաղերուն մէկ մասը և չարականը, ոչ միայն չափով են, այլ նաև անոնց երաժշտական եղանակները գիտէր, և կ'ըսուէր երգեցող. որ էր նաև երգահան մը, այնատեն պիտի ընդունինք անոր ձայնական կարողութիւնը եւ քաղցրութիւնը։

1166ին Գրիգոր Գահկաւունի կը լրացընէր իր կաթողիկոսութեան 52 տարին, ծերացած և ընկճուած ուզեց ձգել պաշտօնը և յանձնել Շնորհալիին որ առ խնարհութիւն յակամայս ընդունեց. Հռոմկլայի եկեղեցիին մէջ Մաղկազարդի օրը Գահկաւունի կատարեց ձեռնադրութիւնը չորս եպիսկոպոսներէ, որոնք այս նպատակաւ հաւաքուած ու հաւանութիւն յայտնած էին Ներսէսի կաթողիկոսացման։ Ձեռնադրութենէ վերջ, նորընտիր կաթողիկոսը արտասանեց գեղեցիկ բանախօսութիւն մը, ներբողելով իր եղբօրը կէս դարու արդիւնաւոր աթոռակալութիւնը։ Այս հանդիսական օրերէ վերջ չատ չ'ապրեցաւ ծերունի կաթողիկոսն՝ Փոքր Վկայասէր և և վախճանեցաւ 1166ին ամառը արդիւնաւոր գործունէութեամբ և հոգեկից կանքով։

Շնորհալի 64 տարեկան էր, երբ կաթողիկոս դարձաւ, թէև մարմնով տկար, բայց ան նոյն հոգւով և եռանդով կառա-

digitised by A.R.A.R.@

վարեց հայ եկեղեցին, ինչպէս երբեմն, երբ խորհրդական և գործակից էր իր եղբօրը։ Շնորհալին կ'ուզէր ամէն կողմ չրջիլ և քարոզել, բայց ժամանակի դառնութիւնը ու հայրապետական աթոռի վիճակը թոյլատու չէր, ինչ որ անձամբ չէր կարող կատարել ուզեց գէթ գրով կատարել, «ես մինչ, կըսէ, այս տօթագին քարանձաւին մէջ (Հռոմկլայ) արգիլուած՝ գրաւոր կերպով ձեզ հետ կը խօսինք»։ Շնորհալիի այս թուղթերուն ժողովածուն, որով ան ամբողջ հայ ժողովրդի հետ կը խօսի, կը կոչուի «Թուղթ Ընդհանրական առ համօրէն հայասեռ ազինս»։ Թուղթն ուղղուած է հայ ժողովրդի բոլոր խաւերուն՝ վանահայրերուն, առաջնորդներուն, քահանաներուն, իշխաններուն, զինուորներուն, քաղաքացիներուն, գիւղացիներուն և կանանց, որոնց կուտայ կրօնական և բարոյական պատշաճ խրատներ մատնացոյց ընելով այն թերութիւնները որ անոնց մէջ նկատած էր։

Շնորհալի ինը տարուան իր կաթողիկոսութեան միջոցին բացի Միութեան խընդիրէն, զրաղեցաւ նաև հայ եկեղեցիին կարեւոր գործերով ու գրական պարապումներով. ճոխացուց Հայոց ժամանակագրութիւնը բազմաթիւ նոր երգերով ու չարականներով, որոնք մինչեւ հիմակ կ'երգուին մեր եկեղեցիին մէջ։ Ան ժամագրքի նոր կարգաւորում ըրաւ՝ հիմնուելով Մաշտոցաց եւ Թեղենոյ ճգնակեաց վանքերու ժամակարգութեան վրայ։

Ցունաց Մանուէլ կայսեր ժամանակ (1143–1180) հետեւեալ կերպով սկսաւ հայ եւ յոյն եկեղեցեաց Միութեան խնդիրը։ Շնորհալի երբ դեռ կաթողիկոսին գործակից՝ իր պատգամաւորութիւնը բարեւքաջ կատարեցաւ Լամբրոնէն կը դառնար Մամիստիա, պատահեցաւ կայսեր փեսայ Ալէքս դուքսին, եւ խօսակցութիւն ունեցաւ հայ եւ յոյն եկեղեցիներու դաւանական եւ ծիսական տարբերութիւններուն վրայ, մի առ մի հերքելով այն բոլոր թիւր կարծիքները որ տարածուած էին հայ եկեղեցիին մասին՝ Ցունաց հետ։ Ալէքս տըրուած պատասխաններէն զոհ՝ խնդրեց Շնորհալիէն որ հայ եկեղեցիին դաւանութիւնը գրաւորապէս իրեն յայտնէ. Շնորհալի անոր խնդիրը կատարեց (1166ին) Ալէքս իշխան երբ Պոլիս դարձաւ, Մանուէլ կայսեր եւ պատրիարքին ներկայացուց Շնորհալիին տուած դաւանութեան թուղթը։

Մանուէլ կայսր հայ և յոյն եկեղեցեաց միութեամբ, կը կարծէր կիլիկեցի հայ կըտրիճները յաջողութեամբ վերջնականապէս հնազանդութեան բերել։ Կայսրը՝ Փրիգոր Կաթողիկոսին ուղղեալ նամակաւ մը կայսպատուիրակ Սմբատի ձեռքով Շնորհալին Պոլիս կը հրաւիրէր ներկայ ըլլալու 1168ի այն ժողովին որ Արեւելեան եւ Արեւմտեան եկեղեցեաց միութեան խնդրով պիտի զբաղէր. նոյն թղթին Շնորհալի կը պատասխանէ թէ չէ կարելի իրեն Պոլիս գալ Հայրապետական Աթոռը թողլով վտանգի մէջ. ուստի պայմաններ կ'առաջարկէ կայսեր ու կը ղրկէ նոյն պատգամաւորին ձեռքով, ու կայսեր կրկին կը ներկայացնէ հայ եկեղեցիին դաւանութիւնը։ Կայսրը 1170ին միայն կը պատասխանէ ու կը գրէ Շնորհալիին միութեան խնդրոյ մասին եւ նոյն նպատակին համար լուացօրներ կը ղրկէ Թէոդորիանոս մագիստրոսը եւ Յովհաննէս Ութման հայազգին, ասոնք Հռոմկլայ գալով մէկ ամսուայ չափ վիճաբանութիւններ կը կատարեն երկու եկեղեցեաց դաւանական եւ ծիսական տարբերութեանց վրայ։ 1170ի Շնորհալիի կայսեր գրած եւ Թէոդորիանոսի ձեռքով ղրկուած թուղթին իմաստը սխալ ըմբռնեցին յոյները. այս թուղթին մէջ չկայ բնաւ որեւէ քաղկեդոնական բացատրութիւն, այլ ընդհակառակն կըրկին եւ կրկին կը շեշտուի Հայոց եկեղեցիի մի բնութեան վարդապետութիւնը եւն. ի վերջոյ, նոյն թուղթին մէջ Շնորհալին կը յայտնէ թէ հաւատքի եւ եկեղեցական կարգերու մասին կատարեալ պատասխան միմիայն հայ եպիսկոպոսներու ժողովը կրնայ տալ եւ կը խոստանայ նոյնը շուտով գումարել։ Երկու տարի յետոյ կայսրը գրեց Շնորհալիին և առաջարկեց ինը կէտեր, պահանջելով որ հայերը բացայայտ և որոշ պատասխան տան։ Այս նամակ–պայմանները Հռոմկլայ բերին յոյն Թէոդորիանոս եւ Յովհ. Ութման։ Շնորհալին երբ կայսեր պայմանները ստացաւ, չհամարձակեցաւ Միջագետքի եկեղեցականներով միայն պատասխանել, այլ բարւոք համարից ազգային ժողով գումարել՝ մանաւանդ արե-

digitised by A.R.A.R.@

ւելեան եպիսկոպոսներով, որոնք ազգային եկեղեցիին հիմը կը կազմէին։ Թէոբիանոս չ'սպասեց ժողովին, ուստի բերած թուղթերուն պատասխանը ստանալով Պոլիս մնկնեցաւ. Շնորհալին կայսեր կը պատասխանէ թէ յունաց առաջարկութիւնները Հայ Ազգ. ժողովին առաջ կը դրուին և անոնցմէ հնարաւորները կ'ընդունուին, բայց ո՛չ այն տեսակէտով որ իբրև թէ մինչեւ այժմ հայերը մոլորուած էին և այժմ միայն հասկցան ճշմարտութիւնը. այլ մի միայն բարեկամութեան սիրով ստիպուած, այս տեսակէտով Շնորհալին կ'առաջարկէ որ յոյներն ալ իրենց եկեղեցիին մէջ եղած սխալներն ուղղեն, որ հայերը չգայթակղին։

1173ին Շնորհալին հրաւիրական թղթեր գրեց հայ եպիսկոպոսներուն և վարդապետներուն յունաց պատասխան տալու համար, բայց ան չկարողացաւ ժողով գումարել, որովհետև 1173 օգոս. 13ին վախճանեցաւ՝ մեծ սուգ պատճառելով հայ ժողովուրդին, որ զանիկա դասեց Սրբոց կարգը։

Հայ և յոյն եկեղեցիներուն միութեան այս հարցը փակելէ առաջ, պիտի աւելցընենք թէ կայսեր պատուիրակ Թէորիանոս Հայոց Հայրապետին հետ ունեցած բանակցութիւնները և վիճաբանութիւնները գրի առած և կայսեր ալ տեղեկագիր մը տուած է. և իրօք յունարէն այսպիսի գրուած մը կը գտնուի, և կղեմէս Կալանոս ժէ. դարու կիսուն հայերէնի վերածած է իր պատմութեան մէջ, և որ բոլորովին հակառակը կը ներկայացնէ յերիւրածոյ խօսքերով Շնորհալիի բացատրութիւնները՝ Հայ եկեղեցիի դաւանութեան մասին վարկաբեկելով երանաշնորհ հայրապետը. սակայն մեր ձեռքը եղող Շնորհալիի վարդապետական գրուածքները չատ վճիտ են և կը հաստատեն թէ երանելի Հայրապետը հայ դաւանութեան և աւանդութեանց հիման վրայ անշարժ վէմ մը եղած է։ Թէորիանոսի կեղծիքներուն վրայ բան մըն ալ Կալանոս կ'աւելցնէ և ներսէսի ու իրեններուն բերանը կը դնէ այլանդակ բացատրութիւններ, իր չար դիտումը յառաջ տանելու համար։

Ս. Ներսէս Շնորհալիի **Ընդհանրականին** տպագրութիւնը Ս. Աթոռոյ տպարանին մէջ.

Ս. Ներսէս Շնորհալիի առաքելաշունչ թուղթերուն համահաւաքումը, որ Ընդհանրական կը կոչուի. կ'ամփոփէ նաեւ Ցունաց կայսեր և պատրիարքին, Դրիգոր Տղայ կաթողիկոսին այլ եւ այլ ժամանակներու մէջ գրուած թուղթերը, որոնք հայերի և օտար լեզուներով ալ տպագրուած են, երբեմն ամբողջական եւ երբեմն ալ մասնական պարունակութեամբ։ Միաբանութեան միջոց երկու կողմանէ գրուած թուղթերն ու վիճաբանութիւնները իրենց միջնակեալ պատմութիւններն ունին, զոր գրած է Ներսէս Լամբրոնացի. սակայն կը թուի թէ իրմէ զատ ուրիշ գրողներ ալ եղած են այս հարցին վրայ, որուն համար կ'ըսէ Վարդան Պատմիչ, «Մնաց գործն անկատար, որպէս ցուցանեն ընդարձակ մատենագիրք» (Տե՛ս Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, էջ 409)։

Շնորհալի Հայրապետին թուղթերը սովորաբար կը բաժնուին երեք կարգի երեք յատուկ գլուխներով՝ որոնք են.—

ա. Թուղթ առ հանդերձ հայսառն ազինս։

բ. Թուղթ ի պատճառս խնդրոյ Միաբանութեան։

գ. Թուղթ գրեալ ի զանազան ժամանակս առ այլ եւ այլ անձինս։

Նկատի առնելով որ Ընդհանրական գրքին տպագրուած օրինակները սակաւաթիւ են և դժուարութեամբ ձեռք կը բերուին, Ս. Աթոռոյ տպարանի տեսչութիւնը 1871ին կը տպագրէ Շնորհալի հայրապետին Ընդհանրական այս գիրքը բաղդատութեամբ տպագիր և ուիթը գրչագիր օրինակներուն հետ, որոնց մէջ ընտրելագոյնն էր Կալկաթայի Յովհաննէս Ա. քհ. Աչիկեանի Ս. Աթոռոյ Թանգարանին նուէր ըրած Ընդհանրականը։ Ներոգ տպագրութեան մէջ տեղ տեղ նշանակուած են ձեռագրաց տարբերութիւնները, ինչպէս նաեւ որոշ մանր գրով տպագրուած են ուրիշներու կողմէն աւելցուած պատմական հատուածները, որոնցմով իրարու հետ կը կապուին այլ և այլ պաշտօնական անձերու թուղթերն ու պատասխանները հակիրճ ծանօթութիւններով եւ վերնագիրներով։ Այս տպագրութիւնը խիստ մաքուր է եւ թուղթերը տոկուն։

8. ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊՍ. ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ

Ներսէս Լամբրոնացի ծնած է 1154ին.

digitised by A.R.A.R.@

հայրն է Կիլիկիոյ Լամբրոնի տէր Օշին իշխան և մայրն՝ Շահանդուխտ՝ դուստր Շահանի՝ զօրավար կոչուած, որ էր եղբայր Ս. Ներսէս Շնորհալւոյ։ Լամբրոնացիին առաջին անուն էր Սմբատ. մօրը խնամքէն զատ, ան մանկութեան ժամանակ դաստիարակուեցաւ Լամբրոնի մօտ Սկեւռայ վանքին մէջ, սրբութեան վարքով եւ չարուեստնակ մենակեացութեամբ կը պատրաստէր զօթքի եւ բարեպաշտութեան. երբ բաւական տարիքն առաւ, մայրը՝ Շահանդուխտ փոքր պատանին Հռոմկլա տարաւ, մօտը Շնորհալիի, որուն քով զբաղեցաւ հոգեւոր կրթութեամբ եւ երբ Հայրապետը պատանիին վրայ կը տեսնէր աստուածային շնորհքը՝ Քահանայութեան կոչից զանիկա, անուանելով Ներսէս. ժամանակ մը Սեւ լերան վանքը յաճախեց և Ստեփանոս Մանուկի ուսուցչութեան տակ եւս առաւել փայլեցաւ սրբութեամբ եւ իմաստութեամբ։ Իր քահանայութեան մէջոցին պարապեցաւ քարոզչութեան գործով Լամբրոնի եկեղեցիին մէջ եւ ներանձնական կեանքը շարունակեց Սկեւռայ վանքին մէջ։ 1176 ին Գրիգոր Տղայ կաթողիկոս տեսնելով Ներսէսի առաքինութիւնները ու գործունեայ կեանքը, եպիսկոպոս ձեռնադրեց զանիկա, երբ ան քսան և երիք տարեկան էր. և յանձն առաւ Սկեւռայ վանքին հովուութիւնը, եւ քիչ վերջ վարեց Տարսոնի Առաջնորդութիւնը. իր քարոզութեան եռանդովը վաստկեցաւ մերազն ժողովուրդէն եւ օտարներէն երկրորդ Պօղոս Առաքեալ Տարսոնի անունը։ Սկեւռայ վանքին մէջ նոր կիւրակէի օրը կատարեց նաւակատիքը ա՛յն եկեղեցիին զոր վերնամ էր իր հայրը կամ եղբայրը։

Լամբրոնացին իր հմտութեամբ ու գործունեայ կեանքովը դարուն ամէնէն կարկառուն եկեղեցականներէն մէկը դարձաւ. եկեղեցիներու միութեան խնդրոյն եռանդուն կերպով յարելով ներկայ գտնուեցաւ ինչպէս Հռոմկլայի, նոյնպէս Տարսոնի ժողովներուն. բայց որոշումներուն մէջ խիզախօրէն կ'ուզէր ընթանալ՝ առանց նկատի առնելու վտանգը, որ կը սպառնար Հայ եկեղեցիին անկախութեան՝ որուն հետեւէն կը հսկէին Հայոց Արեւելեան վարդապետները. Լամբրոնացին արքունական պալատին մէջ ալ գործակցութիւն ունէր և իշխանը Լեւոն՝ որ յետոյ Հայոց թագին պիտի տիրանար, կը գնէր անոր խորհուրդներուն։ Միութեան խնդրոյն մէջ՝ թագին սիրոյն համար Լեւոն պատրաստ էր զիջողութեանց՝ բայց կ'ուզէր չահիլ հայ եպիսկոպոսութիւնն ալ կիլիկեցի ըլլար կամ Արեւելքի. բայց Լամբրոնացին յախուռն էր իր հինաւուրց փափաքը իրագործելու համար. Հաղբատեցի եւ Սանահնեցի ու այդ կողման վարդապետք Հայ եկեղեցւոյ կենսական շահերուն ի պաշտպանութիւն բողոքելն Լեւոնի՝ Լամբրոնացիին դէմ, որ եկեղեցիին մէջ նորութիւններ մտցնելու համարձակած է. Լեւոն սուլթանեցաւ անոր եղբօրը Հեթումի միջոցաւ ազդարարել որպէսզի իր տարապայման նախանձախնդրութիւնը չափաւորէ Հայ եկեղեցիին մէջ պատակտում յառաջ չբերելու համար. այս ազդարարութեան վրայ բուռն գրչով ան թուղթ մը գրեց Լեւոնին, որուն մէջ կ'ըսէ թէ «ես գիրք մը բովանդակ եմ գրեալ զգհայոց ազգիս անկարգութիւնս, որ յետոյ մտեալ են»։ Ամբողջ թուղթին վերլուծումն ընել երկար կ'ըլլայ, բայց միայն ըսենք թէ Լամբրոնացին Հայ եկեղեցիին ուղղափառ դաւանութեան հաւատացեալ մը ըլլալով հանդերձ, եկեղեցիին մէջ անկարգութիւններ կը տեսնէր և կ'ուզէր որ վերնան անոնք. եւ ինքն ալ Տարսոնի եկեղեցիին մէջ ինքն իրեն բաւական նորութիւններ ներմուծեց, ինչպէս կը հասկցուի Լեւոնի գրած նոյն թուղթէն. նորոգած է պատարագի զգեստ հագնելու սովորութիւնը, որ արդէն հինէն կար. դարձեցուցեր է պատարագի ատեն դուռ փակելու եւ վարագոյր քաշելու սովորութիւնը. ներքին ձաշուներր ի միասին կը կատարուէին, բայց ինքը զատ զատ ըսել տալ սկսած է. խաղաղականի աղօթքը որ եկեղեցիներուն մէջ պակսած էր՝ ինքը վերահաստատեր է. կ'երեւի թէ Աստուածայայտնութեան օր, փոխանակ Յունուար 6 ի, սկսած է կատարել տալ Դեկտ. 25 ին, կրօնաւորական օրհնութեան եւ ներոյ պակսի վերաբերեալ նորութիւններ ալ կատարած է, անտարակոյս ուրիշ նորութիւններ ալ ունէր. այդ ուղղութիւնները ոմանք պէտք է կատարուէին Հայրապետական իշխանութեան վճռով, իսկ միւս կէտերէն մեծ մասն ալ եկեղեցիին հնօրեայ կանոններ են, զորս երբեք ներ-

digitised by A.R.A.R.@

հալ չէր Լամբրոնացիին ոտնակոխ ընել եւ Արեւելեցի վարդապետները իրաւունք ունէին խնդրել Լեւոնէ որ արգիլէ անոր՝ նոր ութիւններ մուծանել։ Բայց ասոնք, ներելի չէր նաեւ Լամբրոնացիին անարգական եւ ծայրայեղօրէն կծու լեզու գործածել Արեւելեան վարդապետաց դէմ. այդ ասոնց խստութիւն կը վնասէր եկեղեցիին։

Թէ՛ լատիններէ և թէ յոյներու կողմէ Լեւոնի եղած քաղաքական առաջարկներուն հետ յարակից էին դաւանական և ծիսական համաձայնութեան պայմանները, ինչ որ գործը կը դժուարացնէր. նոյն համաձայնութեան հակառակ էին Արեւելեցիք և կիլիկեցիք ալ ամբողջութեամբ համամիտ չէին։ Որովհետև Լեւոնի թագին առաքումը յոյներու կողմէ կանխուած էր, անոնց հետ միութենական բանակցութիւնը պիտի կանխուէր, և պատգամաւորութիւն մը մեկնեցաւ Սիսէ կ. Պոլիս 1197ին սկիզբները, գլխաւորութեամբ Լամբրոնացիին, որ խընդամտօրէն կ'երթար Պոլիս իր ամէնէն փայփայած մէկ գաղափարին՝ եկեղեցւոց միաբանութեան խնդրոյն իրականացման համար։ Լեւոն և կաթողիկոսը համաձայնած էին զիջողութիւններու եւ Լամբրոնացին մնծապէս կը յուսար ձեռք բերել յաջողութեան պսակը։

Լամբրոնացին յունաց հետ վիճաբանութեան համար իբր իր մախաղին պարաստիկներ՝ մէկտեղ առած էր Երեմիայի, Յեսուհանոսի, Փոտի, Աբրահամի եւ Մանիոյ, վաւերագիրները, ինչպէս նաև Շնորհալիի և Տղայի թուղթերը. մեր պատմիչները կը բարձրացնեն Լամբրոնացիին արժանիքները և կը գրեն թէ յունաց իմաստունները հիացան անոր իմաստութեան և հմտութեան և ան յաջողած է լռեցնել ամէնքը, ինչպէս կը գրէ Սմբատ պատմիչն ալ հաւանեցոյց զնոսա խելօքն իւրովք։ Բայց իրականին մէջ Լամբրոնացին ցաւօք և յուսահատութեամբ մեկնած է Պոլսէն, ինչպէս ինքն ալ կը խոստովանի թէ՝ «զսաք զնոսա անծանօթ ի նոցանէ». այսինքն իր ներկայացուցած գրութիւններէն. «քանզիզաբարբարոսս եւ հրեական կամօք ընդ հիւսս կապեալ, որք ոչ ախորժեն ծառայել Աստուծոյ՝ նորոգութեամբ հոգւոյն, այլ հնութեամբ գրոյն՝ եւ ըստրջացեալ ի հոգեւոր կամս մեր՝ դարձաք յիմաստնախորհ յուսոյ նոցա անօթով» (Հայոց պատմ., էջ 425)։ Այս տողերը շատ բան կը սորվեցնեն։ Այդ պահերուն Լամբրոնացին յիշեց թէ Արեւելեան վարդապետք իրաւունք ունին եղեր զգուշաւոր ըլլալու և իր հապճեպ զիջողութիւնները մեղադրելու։

Լամբրոնացի իր երիտասարդական տարիքին մէջ գրեց բազմաթիւ գիրքեր, որոնք իրենց խոհական, հմուտ և ընտիր պարունակութեամբ կը բարձրացնին անոր արժանիքը, և լիապէս կ'արդարացնեն իրեն համար եղած բացառութիւնը։ Մեր նպատակէն դուրս կը մնան անոր բոլոր գրական ու մեկնողական երկասիրութեանց վերլուծումը ընել. կը չատանանք միայն նկատի առնել իր Մեկնութիւն Ս. Պատարագի գիրքը, բայց նախ քան զայդ, հարկ է հայ Պատարագամատոյցներու ծագման մասին երկու խօսք ըսել։

Մեր ամէնէն հին Պատարագամատոյցը Ս. Բարսեղինն է, որ Ս. Լուսաւորչի անունով ճանչցուած է. հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է Ե. դարու սկիզբը. Բարսղի սոյն պատարագէն կտորներ ունին Ագաթանգեղոս և Փաւստոս։ Հայք այս խորհրդամատոյցին վրայ աւելցուցած են իրենց ընտանի ասորերէն մասեր, ինչպէս «Սուրբ, սուրբ, սուրբ» և «Պատարագ Քրիստոս մատչի գառն Աստուծոյ, ևայլն»։ Բարսղի պատարագը միշտ տիրող եղած չէ Հայոց մէջ։ Ե. դարու վերջերը ի գործածութեան էին Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, Ս. Սահակ Պարթևի, Աբրահամայ Աղիսմանիորու հայրապետի, Գրիգոր Աստուածաբանի պատարագները. այս չորս խորհրդամատոյցները որքան որ վերի չորս անուններն կը կրեն, բացի մէկէն՝ իրական չեն. ասոնք իրարմէ անջատ չեն, վասնզի հետազօտութիւնք ցոյց կուտան թէ միևնոյն թարգմանութեան լեզուն է, և գրիչ մը զանոնք ներքնապէս կը միաւորէ և թարգմանիչը խորհրդամատուցից մատեան մը կազմած է, եթէ յունարէնն արդէն անանկ չէր։ Բոլորը պատարագաց փունջ մըն է և միևնոյն հեղինակն ունի. ասոնք առանձին առանձին պատարագներ չէին, այլ կը կազմէին ամբողջութիւն մը, վասնզի մէկը ունեցողը բնական է որ ուրիշներն ալ կ'ունենայ, որովհետև անբաժան էին ասոնք, մէկ ձեռքէ ելած, մէկ սրբազան նուիրագործի մը

digitised by A.R.A.R.@

գործը։ Պատարագամատոյցի Հայոց գիրքին բազմահմուտ հեղինակին հետազօտութեանց համաձայն, վերև յիշուած պատարագները հաւաքումն են Գրիգոր Աստուածաբանին։ Անոնց բնագիրները կորսուած են, բայց հայերէնները կան. իսկ հայ թարգմանիչն է Ծովհաննէս Մանդակունին, որ կը յիշուի Մխիթար Այրիվանեցիի մօտ իբր Պատարագամատոյցի հեղինակ, մինչդեռ անոր թարգմանիչն է. Աթանասի անուամբ կոչուած «Տէր Աստուած զօրութեամբ» աղօթքին թարգմանչին լեզուն բոլորովին մանդակունեան է։ Հայոց մէջ միշտ տիրող եղած է «Աթանասի» պատարագը. միւսները խափանուած են, չգիտենք ինչ պատճառաւ։ Ասորով Անձեւացնաց եպիսկոպոսին Պատարագի Մեկնութիւնը կատարուած է անխառն կերպով Աթանասի պատարագին վրայ. ժ. դարէն առաջ Աթանասի անունը չկայ. Ասողիկ միայն ունի հետեւեալ խօսքը. «Ծովհան Մանդակունի... կատարեաց... եւ գլխովիմբ զՊատարագամատոյցն զոր Աբանասի ասեն դիմել». հին աւանդութեան մը արձագանգն է Ասողիկի այս խօսքը, որով կը հասկցուի թէ չէ կարդացած Աթանասի պատարագ կոչուիլը, միայն լսածը կը գրէ. Ուխտանէս պատմիչն ալ ունի հետեւեալ խօսքը. «... Զի յորժամ անցեալ գնացեալ ի միասին, և նստէաք յեղբ գետոյն՝որ կոչի Ախուրեան եւ ասէաք զՊատարագամատոյցն Տեառն զորութեանց, զոր ասեն Աբանասի, եւ էր յաւուրս ամարանոյն յամսեանն Տրէ, որ օր մեռաւսան էր ամսոյն, յաւուր կիւրակէի, յիննևերորդ ժամուս»։ Թ–ժ դարերուն Հայոց մէջ թարգմանուած են Բարսղի բիւզանդական պատարագը, Նախորդին կրկին ծաւալով. թարգմանութիւնը կատարուած է բաւական յաջող կերպով, բայց ոչ ազատ յունաբանութենէ։ Մագիստրոս Ասորւոց կաթողիկոսին գրած թուղթին մէջ Յակոբայ և Կիւրղի ընթերցուածին հետ կը յիշէ նաև Բարսղի այս պատարագը. Լամբրոնացին ալ ծանօթ է այս պատարագի թարգմանութեան, ինչպէս նաեւ Ոսկեբերանինը։ Ուրիշ պատարագամատոյցներ ալ հայերէնի թարգմանուած են, իբրև մատենագրութիւն միայն։

Լամբրոնացին գրած է պատարագի մեկնութեան գիրք մը, ըստ իր յիշատակարանին, 1177ին գրի առած է զայն, քսան և չորս տարեկանին, Տաւրոսի լերանց միայնութեան մէջ. ուզած է որ ուրիշներ ալ օգտուին այս գիրքէն, և ցոյց տուած է եպիսկոպոսներուն և իշխաններուն, որոնք չեն կարդացած անգամ. Նոյն թուականին ներսուսաղէմ Իսլամներէն գրաւուած ըլլալով, քրիստոնեաները գիրի կը տարուէին. այս լուրը լսուած ըլլալով Արեւմուտք, Խաչակիրները բազմութեամբ ծովէն կը լեցուին Պաղտմայիս։ Լեւոն իշխան պաշտօն կուտայ Լամբրոնացիին երթալ Հռոմկլայ և իրագէկ ընել Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսը տեղի ունեցած իրադարձութեան։ Ձանձապարհին, Պենտէկոստէի օրը, յայնկոյս Մարաշի, Թուրքերը իրեն ընկերացող քսանի չափ կրօնաւորները կը սպաննեն ու կը կողոպտեն իրենց ունեցածը, ինչպէս պատարագամեկնիչի ձեռագիրը, որուն հաւասարը չունէր իր մօտը. գողցուած այս ձեռագիրը 1192ին կը գտնուի Ջահննայ գաւառին մէջ, տեղւոյն Ներսէս եպիսկոպոսին և վարդան կրօնաւորին միջոցաւ. գողցուածը կրկին իրեն կը ղրկուի, որուն համար մեծապէս կ'ուրախանայ։

Յայտնի է թէ Լամբրոնացին իր «Մեկնութիւն պատարագին» կատարած է Աթանասի պատարագին վրայ. իր կենսագիրը Խաչատուր վրդ. իր գիմառնական տաղաչափեալ «Ողբ»ին մէջ կը գրէ.

Եկ Անապատ յաղոյս ձայնակից,
Բանիս ի ն և պատարագի։

Բայց երբեք չի յիշեր իրմէն առաջ Աթանասի պատարագը Ասորով Անձեւացնաց եպիսկոպոսին կողմէն մեկնաբանուած ըլլալը։ Պատարագամեկնիչը շատ սրտառուչ կերպով կը բացատրէ ահեղ խորհուրդին իւրաքանչիւր դրուագները. բարձր է հոգեւոր զգացումը. սուրբգրական գեղեցիկ իմաստներով գրքին մէն մի էջը զարդարած է և հոգւով կը բարձրացնէ հաւատացեալը Տիրոջը Յիսուսին որ խաչին վրայ պատարագեց իր սուրբ արիւնին հեղումով ու եղաւ այն անմահական պատարագը, որ քահանայապետը եղաւ մարդոց մեղքերուն։ Լամբրոնացին այս գործերուն բազմաթիւ էջերուն մէջ հոգեկիրթ դարձած է. բանիլք չունինք անոր արտադրութեանց հոգեւոր իմաստասիրութեան մասին։ Լամբրոնացին որ այս գոր-

digitised by A.R.A.R.@

ձին պատրաստութեան ժամանակ իր առջև ունեցած է Ոսկերերանին պատարագի մեկնութեան հայերէն թարգմանութիւնը, որմէ իր պատարագամատոյցին համար քաղած է «Տէր Աստուած մեր որ զերկնաւոր հայր», «Տէր Աստուած մեր որոյ կարողութիւն անքննելի է», «Աստուած սուրբ և ի սուրբս հանգուցեալ ես» եւ «Դոհանամք զքէն» աղօթքները, «զոհութիւն և փառաբանութիւն մատուցանեմք» մաղթանքը, ինչպէս նաև Ս. Գրիգոր Նարեկացիին առ Ս. Հոգին ուղղեալ «Ամենակալ բարերար» և «Աղաչեմք և աղերսեմք» երկու աղօթքները զոր մեկնաբանած է մաս առ մաս։ Իր մեկնութեանց մէջ ընդարձակօրէն և գովեստով կը բացատրէ կարգ մը հոռոմ եւ լատին պատարագներու սովորութիւնները, մասնաւորապէս կը պարզաբանէ Ոսկերերանի եփեսացւոց թուղթին մեկնութենէ առնուած Ս. Հաղորդութեան համար խրատականը և փափաքած է ուրիշ նորութիւններ ալ ներմուծել իր պատարագամեկնիչին մէջ, բայց զգուշացած է տկարամիտ մարդերէն, ինչպէս կը գրէ տեղ մը «Այլ իմ երկուցեալ ի տկարամիտ մադկանէ ոչ եղի զնոյն ի սահման օրինացս, յորժամ այս հաստատի, հաւաստամբ՝ այլ ոմեք զալ յետ մեր հրդռագուռի, եւ զրուսն բերութեանս չնուչ»։ Ինչ համարձակութեամբ որ հայ եկեղեցիին ծէսերուն եւ արարողութեանց մէջ նորութիւններ ներմուծելու ձեռնարկ ըրաւ, նոյնպէս փորձեց պատարագամատոյցին մէջ նորութիւններ դնել և մասամբ միայն յաջողեցաւ տկարամիտ մարդոց երկիւղին։ Լամբրոնացին որքան սրտով մաքուր, մտքով բարձր ու գրական և հմտական պատրաստութեամբ զօրաւոր էր, այնքան ալ բնաւորութեամբ խիզախ և անզգոյշ էր ապագայի տեսակէտով։

Պատարագամատոյցին ծագումը գլխաւորելու համար քանի մը խօսք ալ պէտք է ըսել մեր սովորական խորհրդատետրին կազմութեան մասին, Լամբրոնացիին նախակացիէն եւ Ոսկերերանէն առած աղօթքները, առաւել կամ նուազ ուրիշ փոփոխութիւնները աւելցան մեր սովորական խորհրդատետրին մէջ, բայց ան ե՛րբ առած է իր վերջին ձեւը. բաւական դժուար է ըսել, ԺԱ. դարէն կը սկսի իր ծագումը և ԺԲ-ԺԴ դարուց ձեռագիրներէն յայտնի պիտի ըլլայ իր չափաւոր կերպով կազմութիւնը, բայց նոյն ձեռագիրները մինչեւ ժէ. դար տակաւին կատարեալ միօրինակութիւն չունին, բոլորն ալ իրարմէ կը տարբերին. տպագրութեամբ միայն միօրինակ ձեւ մը առին ժէ. դարէ ետք։

Ներսէս Լամբրոնացիին Պատարագի Մեկնութեան տպագրութիւնը Ս. Աթոռոյ տպարանին մէջ.

Սոյն գիրքը 1842 ին տպագրուած է Ս. Աթոռոյ տպարանին մէջ, Զաքարիա Պատրիարք Կոփեցիի պատրիարքութեան օրով. ծախքը վճարած է Միսրան Այնթապցի Աշճեան Յովսէփ Սարկաւագ «ի յիշատակ պանծալի անուան վարդապետին իւրոյ ի Քրիստոս հանգուցեալ Աւագ Լուսարար Մկրտիչ արքեպիսկոպոսին»։ Զաքարիա Պատրիարք ուսեալ եւ բանիբուն եկեղեցական մ'էր. աշակերտած էր ի Ս. Էջմիածին և Վենետիկ. նախանձախնդրութեամբ մը պատրիարքութենէն ինն տարի առաջ, 1833 ին Ս. Աթոռոյ տպարանը հիմնած էր և ջերմապէս հետամուտ էր նախնեաց գործերը տպագրելու, յօգուտ մերազնէից. ինչպէս կը յայտարարէ պատարագի մեկնութեան «Ցառաջաբանութեան» մէջ. ուստի իր պատրիարքութեան տպագրել տուաւ Մխրտութեան կանոնակաց Մաշտոցը ձեռագրի մը վրայէն, Յովհաննէս կաթողիկոսի Պատմութիւնը եւ Ներսէս Լամբրոնացիի Պատարագի մեկնութիւնը. այս հրատարակութեանց վերաբերեալ պատահած դէպքերու պատմութիւնը տեսնել Օրմանեան Սրբազանի Ազգապատումի մէջ (Գ. էջ 3883)։ Նոյն յառաջաբանութենէն կը հասկցուի որ Լամբրոնացիին սոյն Պատարագի մեկնութենէն առաջ տպագրել յարմար դատուած է Անձեւացեաց Եպոսրով եպիսկոպոսի Պատարագի մեկնութիւնը, բայց անոր ամբողջը վանքին մէջ չգտնուելովը՝ կը յանձնարարուի մերազնէից նոյն մեկնութենէն ընտիր օրինակներ ղրկել տպագրութեան համար։ Լամբրոնացիին պատարագի մեկնութեան այս հրատարակութեան կցուած են նոյն հեղինակին ժառանգաւորաց յատուկ խրատականը երեք ճառերը, ինչպէս նաև Անտիոքի Ոսկան յոյն ճգնաւորի թուղթին պատասխանը։

Լամբրոնացիին պատարագի մեկնութեան այս գիրքին Բ. էջին վրայ «Տեղե-

digitised by A.R.A.R.@

ՍԻՈՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ (1866-1877)

Հայ լրագրութեան պատմութեան մէջ Սիօն ամսագիրը իր մասնաւոր տեղը եւ դերը ունի, մանաւանդ կրօնաբարոյական մարգին մէջ։ Հայ պարբերականներու անդրանիկներէն չէ ան, իր հրատարակութենէն աւելի քան երեսնամեակ մ'առաջ (1832) Գոլսոյ մէջ Լրոյ գիր անունով լրագիր մը կը հրատարակուէր, և մինչև 1866 թուականը բաւական թերթեր հրատարակուած են։ Անդրանիկ հայերէն լրագիրը, սակայն, լոյս տեսած է օտար միջավայրի մէջ, Մատրաս, 1794ին, Ազդարար անունով, Յարութիւն Ջհն. Շմաւոնեանի խմբագրութեամբ։ Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութիւնը 1843ին սկսաւ հրատարակել իր պաշտօնաթերթը՝ Բազմավէպ, որ անընդհատ մինչև այժմ լոյս կը տեսնէ. ամէնէն երկար կեանք ունեցող թերթն է մեր մէջ։ Կովկասահայութեան մէջ՝ 1846ին սկսած է հրատարակուիլ Կովկաս թերթը, Թիֆլիս. Եւրոպայի մէջ՝ 1855ին, Աբեւելք անունով, Բարիզ, Մեսրոպ Ոսկանեանի խմբագրութեամբ։ Իսկ Եգիպտոսի մէջ՝ հաղիւ 1865ին, Սիօնէն մէկ տարի առաջ՝ Արմաւենի, ի Դահիրէ, Ա. Մուրատեանի խմբագրութեամբ, որ միայն մէկ տարուան կեանք ունեցած է։

Ազգի մը կամ ժողովուրդի մը մտաւոր յառաջդիմութեան երբեակ ազդակներն են Դպրոց, Տպարան եւ Հրապարակագրութիւն։ Դպրոցը կը դաստիարակէ եւ կը կրթէ մատաղ սերունդը, տպարանը անոր մտաւոր կեանքի արտադրութիւնն է, իսկ հրապարակագրութիւնը ժողովուրդի զարգացման մեծազոյն ազդակն է։ Առանց հետ պէտք է դասել նաեւ Մատենադարանը, անոր մտաւոր գանձերուն չտեմարանը, հանրային կրթութեան վայրը։

Մեր մէջ վաղուց անտի քաջ ըմբռնուած է այս ճշմարտութիւնը, և դպրոցներն ու տպարանները իրենց կարեւոր եւ արժանի տեղը գրաւած են հայ ազգային կեանքին մէջ. իսկ հրապարակագրութիւնը միայն ԺԹ դարու վերջերը սկսած է եւ ԺԹ դարու առաջին կէսին տարածուած։

Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը, սակայն, օտար միջավայրի մէջ, մասնաւոր պարագաներու տակ, եւ տարբեր պարտականութեան ու ծառայութեան նուիրուած՝ Ս. Երկրի մէջ կոչուած էր պահապան ըլլալ նուիրական սրբավայրերուն, որոնք գրեթէ իր ամբողջ ուժը կը սպառէին ու կը սպառէն մինչև այսօր եւ առիթ չէին տար իրեն լիովին աշխատելու մտաւորական և ուսումնական մարգերուն մէջ. բայց պէտք է խոստովանիլ՝ թէ չատ հինէն սկսեալ արժէքաւոր ձեռագիրներ ընդօրինակուած են այս սրբավայրերու մութ խուցերուն Դրչագիր Օրինակաց» վերնագրով կը յիշուին պատարագի մեկնութեան երեք գրչագիր օրինակներ, որոնք են՝ 1°. 1177ին Կիլիկիոյ Տաւրոսի Ս. Գէորգ անապատին մէջ գրուածը, և որ միայն ունի Ներսէս Լամբրոնացիին յիշատակարանը։ 2°. 1293ին գրուած, եգիպտոս գերի տարուած Ստեփանոս կաթողիկոսի և Լեւոնի որդւոյն Հեթումի թագաւորութեան օրով։ 3°. 1317ին ընդօրինակուած է Կիպրոսի Մաղուսա քաղաքին կանչուող կոչուած վանքի Ս. Աստուածածնի տաճարին մէջ։ Դիւրութեան համար գիրքին վերջը դրուած է գլխաւոր խօսքերուն այբուբենական ցանկը։ Տպագրութիւնը գրեթէ վրիպակ չունի, յայտնի է որ մասնաւոր խնամք տարուած է, եւ թուղթն ալ լաւագոյն (*)։

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԻՆՈՒՆԻ

(*) Երագրած էինք գրել նաեւ ի մասին նախնի այն հեղինակաց՝ Մատթէոս Ուռհայեցի, Վահրամ Վարդապետ, Մխիթար Սկեւռացի, Վարդան Վարդապետ Արեւելցի, որոնց ո՛եւէ մէկ գործը տպագրուած է Ս. Աթոռոյս տպարանին մէջ, բայց սոյն յօդուածը արդէն երկարած ըլլալով՝ ուրիշ առիթի մը յիշատակելիք անոնց վրայ գրել։ Ր. Ց.

digitised by A.R.A.R.@

ցիներուն մէջ. եւ վարդապետներ՝ փոքրաւորական դրութեամբ՝ իրենց յաջորդներ հասցուցած են, անոնց սորվեցնելով բաւականաչափ ուսում եւ կրօնական գիտելիքներ։

Ժ֊ի դարու առաջին կէսին, Ս. Ցակոբի տպարանն ու դպրոցը կը հաստատուին, (Ա.ը 1833ին, եւ Բ.ը 1843–5ին), եւ անշուշտ մատենադարանն ալ բաւական ձեռագիր և տպագիր գրքեր ունէր։

Այսօր մտաւորական այդ երեք կեդրոնները քով քովի բարձրացած են Ս. Ցակոբի շրջանակին մէջ, Սիոնի բարձունքին վրայ. Տպարան, Մատենադարան (կիւլպէնկեան) եւ Ընծայարան ու ժառանգաւորաց վարժարան։ Եւ Միաբանութեան մուննետիկը Սիոն ամէն ամիս լսելի կ'ընէ իր ձայնը։

* * *

Կանոնաւոր եւ բովանդակալից ամսաթերթ մը հրատարակել դիւրին գործ չէ, մանաւանդ ասկէ աւելի քան 60 տարիներ առաջ։ Եսայի՝ երբ 1865ին Երուսաղէմի Պատրիարք ընտրուեցաւ, հրիտասարդ տարիքի մէջ, Գոլսոյ Ազգային Վարչութեան խոստում տուաւ հոգ տանիլ ուսումնական գործին, վերաբանալ դպրոցն ու տպարանը եւ ամսագիր մը հրատարակել։ Միաբանութեան մէջ տակաւին ամսաթերթ մը հրատարակելու ձեռնհաս անձեր չգտնելով՝ Տիգրան Սաւալաննանց — որ Ցովհաննէս Պատրիարքի կողմէ հետ ղրկուած էր, խնայողութեան պատճառաւ, ու դպրոցը գոցուած էր — դարձեալ երուսաղէմ կը հրաւիրէ եւ դպրոցի տեսչութիւնն ու թերթին խմբագրութիւնը անոր կը յանձնէ։

Սաւալաննանց զարգացումի տէր ուսուցիչ մըն էր, յաջողութեամբ կը խմբագրէ Սիոնը երկու տարի առանձին, անկէ վերջ Միաբանութեան կը յանձնուի իր պաշտօնաթերթը, եւ 10 տարի եւս կը շարունակուի, որով 12 տարեւան կեանք կ'ունենայ Սիոնի հին շրջանը։

Այժմ, ամէն տարի առանձին առանձին նկատի պիտի առնենք։ Նախ Սաւալաննանցի խմբագրած երկու տարիները։

«ՍԻՈՆ» Ա. ԵՒ Բ. ՏԱՐԻ (1866–1867)

Սիոնի առաջին երկու տարիները, իբրեւ սկզբնաւորութիւն, բաւական յաջողած են, ժամանակին հետ կ'ընթանայ ան, լեզուն բաւականաչափ մաքուր աշխարհաբար է, թէեւ Սաւալաննանց իր «Երուսաղէմի Պատմութիւն»ը գրաբար կը գրէր, եւ շատեր տակաւին գրաբար կը շարադրէին իրենց գրութիւնները։

Տիգրան Հ. Թ. Սաւալաննանց ծնած է Իզմիր 1821ին. տեղւոյն Մխոբոպեան վարժարանին մէջ կը ստանայ իր ուսումը, եւ երիտասարդ տարիքին (18 տարեկան) ուսուցիչ կը կարգուի։ Երբ, 1847ին կիւրակոս եպիսկոպոս Երուսաղէմի Պատրիարք կ'ընտրուի՝ Սաւալաննանց սիրուն նամակով մը զինքը կը շնորհաւորէ, իբրեւ իր հօր բարեկամը. պատրիարքը շատ գոհ կը մնայ, եւ տեղեկանալով անոր նիւթական դժբախտ վիճակին՝ զինքը Երուսաղէմ կը հրաւիրէ, ճամբու ծախսը ղրկելով, և դպրոցի ուսուցիչ կը կարգէ, եւ յետոյ Տպարանին տեսչութիւնն ալ անոր կը յանձնէ։ Յաջորդ պատրիարքը Ցովհաննէս (1850ին) զայն իր պաշտօններուն վրայ կը պահէ, պատրիարքարանի քարտուղարի պաշտօնն ալ վստահելով անոր։ Սակայն, վերջէն խնայողութեան համար, դպրոցը կը գոցէ և Սաւալաննանց կը հեռանայ Երուսաղէմէն, մինչեւ որ Եսայի պատրիարք ընտրուելով՝ զայն ետ կը հրաւիրէ։ (Ցովհաննէս պատրիարք իր միտքը տուած էր չինարարութեան, մեր պատրիարքարանն ու ճեմարանի չէնքը և ուրիշ չէնքեր իրեն կը պարտինք)։ Սաւալաննանց գրեթէ 20 տարի կ'աշխատի Ս. Ցակոբի մէջ, դպրոցական եւ մտաւորական գործին մէջ եւ Սիոնը կը խմբագրէ։ Թէեւ ան բարձրագոյն ուսում չէր ստացած, սակայն իր ուշիմութեամբն ու ինքնաշխատութեամբը՝ հմտութիւն ու զարգացում ամբարած էր, քալ ֆրանսերէն գիտէր, եւ ժամանակին օգտակար եղած է Ս. Աթոռին։ Իր յիշատակը միշտ գովեստով կը յիշուի Ս. Ցակոբի Միաբանութեան մէջ։

1. ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Սիոնը կը սկսի 1866 Յունուարին, 16 երկսիւնակ միջակ էջերով (17×24 սմ.)

digitised by A.R.A.R.@

թուղթն ու տպագրութիւնը բաւական մա-
քուր են, Ա. տարուան թուղթը քիչ մը
հաստ է, իսկ Բ. տարուանը՝ աւելի բարակ։

Թերթի սկիզբը գրուած է Սիօն ամ-
սագիր, Ազգային, Բանասիրական, Գիտա-
կան եւ Գաղափարական, սակայն ամէն թիւի
ճակտին վրայ առաջին երեքը միայն գըր-
ուած են։ Բ. տարիէն սկսեալ թերթին
ճակատը կը զարդարէ Ս. Յակոբի պատ-
կերը, որ սակայն համագրութիւն մըն է,
ետեւը կ'երեւի Աբիսողոմի գերեզմանը,
Սողոմոնի Տաճարը, Դաւթի Բերդը եւն։
Առաջին թիւին առջեւը գրուած է չնորհա-
կալութեան գիր մը, երուսաղէմի կառա-
վարիչ Իզզէթ փաշային ուղղուած, որուն
միջնորդութեամբ ստացուած է հրատարա-
կութեան արտօնագիրը։ Անկէ յետոյ 4
էջնոց «Յայտարարութիւն» մը գետեղուած
է, բացատրելու համար թերթին ուղղու-
թիւնն ու նպատակը, որ հետեւեալ բառե-
րով կը սկսի. «Հասաւ մեզ ուրեմն այն եր-
ջանիկ օրը, կամ լաւ ևս է ըսել բարեպա-
տեհ առիթը, յորում ամենայն վստահու-
թեամբ կ'ընծայեցընեմք զմեզ ուսումնական
հանդիսարանին մէջ, ուրտեղ փափաքելի
էր մեզ կանուխ ժամանակաւ երեւիլ, եւ
ազգասիրաց իրաւացի իղձն ու փափաքը
լեցընել». և կը հարցնէ թէ «ունէի՞նք ար-
դեօք այս պարտաւորութիւնս կատարելու
չարժառիթ մի, և ի՞նչ էր այն որ ցարդ
արգել եղև մեզ զայն ի գործ դնելու։ Եր-
կրորդս յայտնի է, որոց ուշն ի գլուխն
է, առաջինին վրայ միայն կ'ուզեմք հոս
խօսիլ, յորում և զմեր նպատակը յայտ-
նել»։ Եւ կ'ըսէ թէ ամէն գործ պատճառ
մը կը ծնի, թէ թերթերու հրատարակու-
թեան պատճառն է ազատութիւն խորհելու
եւ խօսելու։ Եւ կը հարցնէ թէ «հա՞րկ է որ
մեր Սիօնի նշաններն ևս ասոնք ըլլան, և
թէ մեր ներկայ խմբագրութիւնս ևս պատ-
ճառ կանոնք ընելու ըլլանք իրաւունք
կ'ունենա՞մք արդեօք», ու պատասխանելէ
առաջ՝ կը քննէ խորհելու և խօսելու ազա-
տութիւնը, և կ'եզրակացնէ թէ՝ մենք ալ
կը վայելենք և կը դաւանինք մտքի ազա-
տութիւնը, ինչպէս ամէն բանական uսեղ-
ծուած, սակայն չենք ուզեր բնաւ մեր խըմ-
բագրութեան նշան ընել նաև խօսելու ա-
զատութիւնը, քանի որ կ'ըսէ, «մարդիկ
ասով կը գեղծանին չարաչար գործածու-
թեամբ, և այնչափ բարոյական աշխարհիս
խանգարման պատճառ կը լինին»։

Վերջին մասը անհրաժեշտ կը նկատեմ
բառական մէջբերել.— «Սիօնը իւր ըն-
դունած օրինաց համեմատ և իբրև աղբիւր՝
յորմէ ամենայն օրէնք կ'ելլանեն, սիրոյ և
խաղաղութեան դրօշակաւ կ'ընծայէ զինքը
ընդհանուր Ազգին. կը փութայ անոր բազ-
մամեայ ակնկալութիւնները ըստ կարի լե-
ցընել ներկայիս մէջ, ապագային թողլով
կատարելութիւնը. ինքն ալ փոխարէն կը
յուսայ ընդունել քաղցր և ուրախական
ժպիտ մի իրեն դէմ, որ պիտի ըլլայ մի
միայն յորդոր և քաջալերք իւր յարատե-
ւութեան մէջ. միանգամայն և ներողա-
մտութիւն մի իւր սխալելի Ազգին կողմանէ
բոլոր ա՛յն թերութեանց, որ անբաժան յա-
րակից են որ և է նոր հաստատութեան մի։

«Իսկ Սիօնի մէջ պարունակելիք նիւ-
թին գալով, այսչափ կ'ըսեմք թէ, բաց ի
ապօրինաւոր վիճաբանութիւններէ ու նա-
խայարձակ բանակոուութենէ, որոնցմէ
խստապէս պիտի զգուշանայ, պիտի խօսի ան-
խիար ամեն տեսակ նիւթերու վրայ, որ թէ
կրթիչ են եւ թէ զուարճալի։ Ասոնցմէ ի զատ
բարեխնամ Տէրութիւնը մեծագոյն վստա-
հութեամբ արտօնութիւն կը չնորհէ մեզ
քաղաքական լուրեր ևս հաղորդել մեր ըն-
թերցողաց. այսու ամենայնիւ առ այժմ
չպիտի արտորամբ սոյն նիւթիս վրայ խօ-
սելու, թողլով ուրիշ յարմար ժամանա-
կին, և անոր տեղ աւելի յարմար ու օգ-
տակար համարեցինք տեղական լուրեր հա-
ղորդել ժամանակագրութիւն վերնագրով,
որոնք աւելի պիտանի և հետաքրքրական
կրնան ըլլալ»։

Ինչպէս կը տեսնուի վերի Յայտարա-
րութենէն, որոշ ուղղութիւն մը և նպա-
տակ մը չէ ընտրուած, այլ «պիտի խօսի
անխտիր ամէն տեսակ նիւթերու վրայ»։
Ձակատը դրուած վերտառութիւններէն՝
Ազգայինը ընդհանուր մակդիր մըն է, ան-
շուշտ ազգային պիտի ըլլայ. ամէն հայ
թերթ ազգային է, վասնզի ազգին համար,
և անոր մասին կը հրատարակուի։ Բանա-
սիրականը իր մասնաւոր տեղը ունի. Գրա-
գիտական ըսելով եթէ Գրականութիւն ըսել
կ'ուզէ, ճիշդ չէ, որովհետև գրականու-
թիւն չկայ հոն, այլ անոր և կամ գրական
դէմքերու մասին ուսումնասիրութիւններ,

digitised by A.R.A.R.@

զոր օր. Ա. Տարեան թիւերուն մէջ այդ գլուխին տակ կը կարդանք. «Նայէլ վրդ. Նչեցի»ի (էջ 6, 26), «Եփրեմ Կաթողիկոս Սանցոյ» (65) մասին ուսումնասիրութիւններ։

Իսկ Կրօնական պիտակը թէև չէ դրոշմած ճակտին վրայ, սակայն, կրօնական քանի մը յօդուածներ կան «Հոգւոյ անմահութեան մասին» (48, 81), և Ա. Տարեան վերջին թիւին «Ազգարարութեան» մէջ կ'ըսուի՝ թէ աւելի զարկ պիտի տանք Կրօնականին, վասնզի կրօնական Միաբանութեան մը պաշտօնաթերթը անշուշտ առաջին և ամենակարեւոր տեղը անոր պիտի նուիրէ։

Ուրեմն «Սիօն»ը Կրօնական, Բառոյական և Բանասիրական նկարագիր ունի, ինչպէս կը տեսնուի հետեւեալ Ազդարարութիւնէն. «Սիօն Հանդէսս առաջին միամիտ չրջանը լրանալուն՝ կը փութամք մեր խորին շնորհակալութիւնը մատուցանել բարեսէր և բարեպաշտ բաժանորդաց, փոխարէն իրենց համակրութեանը, զոր ցոյց տուին մեզ մեր ակնկալութենէն աւելի։

«Սիօն՝ իբրև նորածին թերթ, որ չը կրնար երբէք ազատ լինել թերութիւններէ, եթէ չկրցաւ ըստ ամենայն մասին գոհ ընել զիրենք, այսու ամենայնիւ վստահ լինելով որ իրենց համակրութիւնը պիտի չաբունակեն ապագային մէջն ալ ցոյց տալու, պիտի աշխատի երկրորդ չրջանին մէջ աւելի ընդարձակել իւր նիւթոց սահմանը. պահելով միշտ նոյն սկզբունքը, որոյ ծագումն է աւետարանի վարդապետութենէն և անոր սորվեցուցած բարոյականէն։ Թողլով ազատ ասպարէզ մեր սկզբունքին ուժը չխմացողներուն առջև, մենք երկիւղածութեամբ յարգելով սուրբ առաքելոյն խօսքը, պիտի աշխատիմք դարձնել իրրև կրօնական բերք՝ «Մի՛ ինչ առաւել խորհել քան զարժանն խորհելոյ, այլ խորհել ի զգաստանալ» (Հռովմ. ԺԲ. 3)...

«Երկրորդ չրջանս առանց գլխաւոր փոփոխութիւն ու այժմ ընդունելոյ, պիտի չարունակէ ազգային տեղեկութիւններ հաղորդել որոյ մէջ կը պարունակի մասնաւորապէս «Նչխարք Ազգային Պատմութեան» ըսուած մասը։

«Նաեւ Գրագիտական մասը, որով պիտի հրատարակեմք ուսումնականաց համար անձանօթ հեղինակաց վարք և աշխատութիւնները...։

«Ասոնցմէ ի զատ առաւելագոյն փոյթ պիտի տարուի կրօնական յօդուածները աւելցընել, և ի մասնաւորի պիտի հրատարակեմք Մաղրըպեի Բապպի հրէի մը դարձն ու անոր ընտիր աշխատասիրութիւնը, զոր գրած է յապացոյց Քրիստոսի Ճշմարիտ որդի Աստուծոյ ըլլալուն, որով քրիստոնեայ աստուածաբաններն իսկ զարմացուցած է...։

«1867 տարւոյ ամսաթիւերները իւրաքանչիւր ամսոյն վերջերը պիտի հրատարակուին։...»

Ինքնագրական չունի, այլ ուղղակի յօդուածները կը սկսին, եթէ պաշտօնական յայտարարութիւն մը և կամ ազդարարութիւն մը չունի, ինչ որ դովելի է, վասնզի, ա՛յն թերթերը որոնք միշտ խմբագրականով մը կը սկսին՝ շատ անգամ անկարեւոր խնդիրներով կը զբաղեցնեն իրենց ընթերցողները, մեծատառ վերնագիրներով եւ ճոռոմաբանութեամբ զբաւելով թերթին ամենէն կարեւոր մասը, առաջին էջերը։

Սիօն(*) կը կոչուի մերթ Ամսատետր

(*) Սիօն անունը միշտ Ⓞով գրուած է թերթին վրայ, ատոր համար մենք ուղեցինք ուղղագրութիւնը պահել, քանի որ իր անունն է, սակայն, պէտք է դիտել թէ հիմդ չէ այդ ուղղագրութիւնը. անիկա ժողովրդային արտասանութեան եւ կամ գրչագրական սխալն է, թէև 1874 տարւան 4րդ թիւին մէջ (էջ 90) խմբագրութիւնը կը պաշտպանէ զայն Ջամուրճեան Տեղեացնց պատուելիին դէմ, և քանի մը՝ վկայութիւններ մէջ կը բերէ Խորենացիէն և Թագաւորաց գիրքերէն, ցուցնելու համար՝ թէ քերականական օրէնք մը չկայ այդ մասին, և թէ մեր նախնիք օտար լեզուէ առնուած այսօրինակ բառերը երբ Ⓞով չեն գրած, ովով գրած են, զոր օր. Սիօն, Սիմօն, Հռօմ (Բ. Թագ. ե. 7, Գ. Թագ. Ը. 1 և այլն)։ Սակայն մասնաւորեալ տեղերը և թէ նայիք՝ պիտի տեսնէք որ ովով և կամ պարզ ոով գրուած են (Սիոն, կամ Սիովն) և բնա՛ւ Ⓞով, վասնզի նախ և առաջ նախնիք Ⓞ չունէին, այլ աւ. երկրորդ և ամենակարեւորը՝ Սիոն յունարէն գրուած է օմէգայով (ω), որ իր համազօրը չունի ուրիշ լեզուներու մէջ, և մեր նախնիք միշտ ովով տառադարձած են զայն, յատուկ թէ հասարակ անուններու մէջ, զոր օր. Σιων (=Սիովն), Ηρωδης (=Հերովդէս), Ιερεμιας (=Երեմիա) և այլն։ Սիոն անունը Եւրոպացիները Ⓞով կը գրեն, որ համազօր է մեր սին. ֆրանսերէն Sion, անգլ. Zion։

digitised by A.R.A.R.@

(Դ. Տարի, էջ 109), Մերթ Ամսաթերք (Ե. 108) և Երբեմն Օրագիր (Դ. 141). իսկ ճաշատին վրայ միշտ պիտակուած է Ամսագիր։

2. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ա. Տարուան նիւթերու ցանկը 12 գլուխներու բաժնուած է. Ազգային, Այբուբէն, Առակ, Բանասիրական, Բանաստեղծական, Բառոյական, Դիտական, Դրագիտական, Ժամանակագրական, Կրօնական, Պատմական և Ուսումնական։ Իսկ Բ. Տարուան ցանկին մէջէն դիտուած են Առակ և Ուսումնական։ Արդարեւ թերթին ուղղութիւնը որոշ չէ, և ամէն նիւթի մասին գրած է, ինչպէս լսուած է սկիզբի «Յայտարարութեան» մէջ, սակայն, աւելի բանասիրական, բառոյական, կրօնական եւ պատմական նիւթերու մասին կը խօսի։

Մաւալեանեանց Ազգային գլուխն տակ դրած է Ազգային–պատմական, ուսումնական–դպրոցական, «Նշխարք Ազգային Պատմութեան», եկեղեցական, երաժշտական, ուղեորական, Մ. Տեղաց խնդիր, և ուրիշ նիւթեր.

Կ'ուզեմ Ա. թիւը հոս առանձինն ներկայացնել. — առաջին յօդուածը բանասիրական է, ժամանակի մասին, անկէ յետոյ գնահատուած է ազգարարութիւն մը և ժառանգաւորաց վարժարանին աշակերտ ընդունելու պայմանները. յետոյ՝ Դրագիտական գլուխն տակ կը խօսի Եսայի վրդ. Նշեցի մասին. ապա Ազատ Բարոյականութեան մասին, զոր ցանկին մէջ Բանասիրական գլուխն տակ դրած է. որմէ վերջ՝ ժամանակագրականք, ուր կը յիշէ երուսաղէմի նշանաւոր հայ ուխտաւորներն ու այցելուները, և լուրեր կը հաղորդէ։ «Մեսիայի Երդաստանը» յօդուածը լուրերէն վերջ դրուած է, փոխանակ անկէ առաջ գնահատելու։ Եւ ամէնէն վերջը՝ հետաքրքրական լուր մը՝ թէ Դերմանացի գիտուն մը համրած է մարդուս գլխուն մազերը և գտած է 436, 561 մազ։

Յաջորդ թիւն ալ գրեթէ նոյնպէս է, Ազատ Բարոյականութիւն եւ Եսայի վրդ. Նշեցի կը շարունակուին, և իրրև նոր յօդուած, սկիզբը բանասիրական մը գրուած է՝ «Ալիքներու կամացը ձգուած նաւը»։

Այս յօդուածները ամէնքն ալ անստորագիր են, վասնզի Մաւալեանեանց առանձինն կը խմբագրէր «Սիօնի» առաջին երկու տարիները և հպիւ քանի մը աշակերտի և ուրիշներու առորագրութիւնները կը տեսնենք։ Իսկ Մաւալեանեանցի անունը միայն Ազդի մը տակը դրուած է (Բ. Տարի էջ 120)։

Ա. տարուան Դրդ թիւէն սկսեալ մինչեւ տարուան վերջը «Սիօն» կը հրատարակէ իր բաժանորդներու անունները, որոնք նախ 200, ապա մինչեւ 400ի կը հասնին, ինչ որ բաւական թիւ մըն է։

Այժմ առանձին առանձին խօսինք նիւթերու գլուխներու մասին և թուինք կարևորները, որչափ կարելի է համառօտ։

Ա. Բանասիրական. — Ինչպէս տեսնուեցաւ առաջին երկու թիւերէն, այս ճիւղին բաւական չատ տեղ տրուած է, Մաւալեանեանցի միտումը աւելի պատմական, ուսումնական, և ազգային բանասիրական է, թէեւ ցանկին մէջ մեծ բան մը չենք տեսներ այդ գլուխն տակ։ Ա. տարուան վերոյիշեալ 3 յօդուածներէն զատ — որոնք երկար են — կայ նաև «Ցառաջդիմութեան Սահմանը» անունով յօդուած մը (89), իսկ Բ. տարին, «Մեռեալք» (202), եւ «Վան Տաէլի Անուրջքը» (85)։

Բ. Դրագիտական. — Այս գլուխը, ինչպէս ըսինք, գրականութիւն չի բովանդակեր, այլ գրական դէմքերու մասին ուսումնասիրութիւն և ձեռագրներու հրատարակութիւն, ինչ որ չատ աւելի կարեւոր է, և դժբախտաբար Սիօն չատ քիչ օգտուած է անոնցմէ, կը հրատարակէ Եփրեմ Կաթողիկոսի (Մասլ) Յովհաննու Մեկնութեան Ցառաջաբանը (Ա. 65), Անանիա Շիրակացիի «Հարցմունք Թուաբանականք»ը (78, 94 եւայլն), զոր ուսումնական բաժնին մէջ դրած է, Ղեթայկրի «Ուղղութիւն»ը (123), տող մը, որ Ն. Շնորհալիին կը վերագրուի (Բ. 14), ուրիշ մը երկտողեան (Բ. 10) և «Գովեստ յԱմենասուրբ Կոյսն Աստուածածին» (Բ. 45)։

Գ. Կրօնական. — Ա. տարուան Թիւերուն մէջ չատ քիչ կրօնական յօդուած կայ. «Անգլիկան եւ Հոյս Եկեղեցիներու միութեան խնդիրը» (52), «Հոգևոր իշխանութեան արդի վիճակը» (172), և «Հոգւոյ անմահութիւն» (49)։ Սակայն Բ. տարուան ընթացքին Սիօն կը հրատարակէ Մա-

digitised by A.R.A.R.@

մուէլ Ռաբբիի գիրքին հայերէն թարգմանութիւնը (9 թիւերով), բացի վերջին 3 գլուխներէն։ Սամուէլ հրեայ ռաբբի մըն էր ԺԱ. դարուն, որ ուրիշ ռաբբիի մը կը գրէ թէ Յիսուս հրէից խոստացեալ Մեսիան էր, եւ Ս. Գրքի (Հ. Կ.) մարգարէներու փաստերով կ'ապացուցանէ։ Այս գիրքը երկար դար կորսուած կը մնայ, եւ ԺԴ դարուն վերստին կը գտնուի. անմիջապէս լատիներէնի եւ յունարէնի կը թարգմանուի։ Հայերէն թարգմանութիւնը կը կատարուի 1774–ին Տիր. Մելքիսեդեկի ձեռքով, Սիոնի մէջ հրատարակուած տարին (1867) առանձին գիրքով ալ լոյս կը տեսնէ Ս. Աթոռոս տպարանէն, «Գործք Ոսկեդինիկ Սամուէլ Ռաբբի Հրէի» անունով պզտիկ գրքոյկ մը, փոքրագիր 158 էջ։

Իսկ եկեղեցա–պատմական նիւթերը Ազգային գլխուն տակ դրուած են. զոր օր. «Դաւանութիւն հայոց եկեղեցւոյ» (69 եւ 110).— 1828ին հայ եւ կաթոլիկ հայոց վէճի առթիւ չարագրուած Հաւատամքը։ «Հոգեւոր եւ մարմնաւոր իշխանութեանց պարտաւորութիւնք եւ իրարու հետ ունեցած սերտ յարաբերութիւնք» (157, 173), Ն. Շնորհալի (Բ. 13) եւն.

Դ. Բարոյական.— Այս գլխուն տակ հրատարակուած է «Առաքինի և քաղաքակիրթ պատանի», (Ա. 164, և Բ. տարի..., որ հազիւ 1869ին աւարտած է. ընդօրինակողն է կամ բազմավէպէն համառօտողը՝ Յովհ. Ս. Քիւրքճեանով, Հալէպէն։ Եւ բաւական թիւերու ետեւ բարոյական ածաններ ու առակներ վետեղուած են։

Ե. Պատմական.— Պատմական ամէնէն կարեւոր յօդուածները (Նշխարք ազգային պատմութեան» անուան տակ գրուածներն են (145, 167. Բ. 5. 106, 114), որոնք սակայն Ազգային գլխուն տակ նշանակուած են։

Սաւալանեանցէն — որ քաջատեղեակ էր երուսաղէմի պատմութեան, և զոր երկու ստուար հատորներու մէջ ամփոփած է գրաբար — սիրուն աշխարհաբարի վերածուած Մեսրոպ Եպիսկոպոս Նշանեանի կողմէ — կը սպասուէր որ երուսաղէմի պատմութեան մասին ունելի բան գրէր թերթին մէջ։ Իրրև պատմական յօդուած յիշուած են «Հնդկաստանի ճերմակ փիղը — փղապաշտութիւն» (73, 86), և ի միջի այլոց Դր. Շղթայակիրի ուղեւորութիւնը յերուսաղէմէ ի Կ. Պոլիս, գրաբար, (122 եւն)։ Բ. տարուան ցանկին մէջ միայն «Յովհաննէս Հուսը» դրուած է (161) իրրեւ պատմական յօդուած։

Զ. Գիտական.— Ա. տարուան թիւերուն մէջ բաւական գիտական յօդուածներ կան, զոր օր. «Երկրիս չափը» (60), «Աստեղագիտութիւն» Ֆրանսերէն բնագրով եւ հայերէն թարգմանութեամբ (103). Նոր վաւօթ, պատմ. մտմ, եւն։ Իսկ Բ. տարին այդ գլուխը չպատուած է։

Է. Բանաստեղծական.— Ա. տարին միայն երկու քերթուած դրուած է Սիոնի մէջ. առաջինը՝ անանուն հեղինակի մը գրչէն եւլած՝ «Տեսիլ կուսի միոյ վանեցւոյ ի ժամ մահուան իւրոյ» վերնագրով (46), որ 11 տողեան 3 տուներէ կը բաղկանայ, եւ մօր ու դստեր միջեւ սրտառուչ պզտիկ տրամախօսութիւն մըն է։ Իսկ Բ.ը Երիմեան Հայրիկի աշակերտներէն եւ Վարագայ ուխտէն եղիչէ վարդապետը գրած է երուսաղէմի մասին, ուխտի եկած ատեն. «Իղձ ոգւոյ առ Սուրբ Սաղիմ» վերտառութեամբ (140)։ Որով երկուքն ալ դուրսէն են եւ գրաբար, ինչպէս նաև յաջորդ տարիներու ոտանաւորները, կարծես տակաւին, այն ատեն, ոտանաւորի լեզուն գրաբարը կը սեպուէր, թէև արձակները աշխարհաբար կը չարագրէին, սակայն քերթուածները դասական հայերէնով կը յօրինեին։ Անշուշտ երկու ոտանաւորով — որոնք սակայն, բաւական յաջող և սիրուն են — կարելի չէ ըսել թէ բանաստեղծական բաժին ունի Ա. տարուան Սիոնը։

Բ. տարին սակայն, 7–8 բանաստեղծական կտորներ կը տեսնուին Սիոնի էջերուն վրայ, որոնցմէ ոմանք արուեստով եւ ներշնչումով գրուած են, թէև ամէնքն ալ նոր արտադրութիւններ չեն, այլ ոմանք հին ձեռագիրներէ եւ տաղերէ առնուած, զոր օր. «Գովեստ յամենասուրբ կոյսն Աստուածածնին» (45), որ Գրիգոր Նարեկացիի հոգեչունչ գրիչը կը մատնէ, թէև անանուն է։ «Տաղ Ներսիսի հայրապետի, ի կոստանդնէ Սսեցւոյ Սրիկ կոչեցելոյ»։ Իսկ «Բողոք Գրիգորն կոչեցեալ բանաստեղծի՝ ընդդէմ բախտին» (200), որ Ազգային բաժնին մէջ դրուած է, հետաքրքրական է եւ միակը որ ոամկօրէն գրուած է։ Գէորգ Դ.

digitised by A.R.A.R.@

կաթողիկոսի գահակալութեան տասիւ ուսանաւոր մը գրած է ժառանգաւորներէն մին, Ալէքսան Սրապեան Կէյվէյի (Կիւրեղ վրդ. ապա եպս.)։ Երկու ոտանաւոր ալ Կ. Յ. Ե. (Կարապետ Յ. Եպլճեան) ստորագրութեամբ. «Մաղթանք» և «Պանդուխտ մննաւոր ի գիշեր ամպամած», որոնք աւելի տաղաչափական ոտանաւորներ են։

Ը. Ուսուվճեան-Դպրոցական.— Այս գլուխին տակ մանաւորաբար ժառանգաւորաց Վարժարանի մասին խօսուած է, աշակերտութեան քննութեանց, հանդէսներու, եւ անոնց խօսած ճառերը տպուած են։ «Ս. Աթոռոյս ժառանգաւորաց և նախկին դպրոցի աշակերտաց տարեկան քննութիւնը ըստ սովորութեան՝ Սրբոց Վարդանանց տօնին նախընթաց չորեքշաբթի կ'ըլլայ», (փետրուար–Ա. 30), եւ ամավերջի հանդէսը Վարդանանց յիշատակին նուիրուած կ'ըլլար, որուն ներկայ կ'ըլլային ոչ միայն պատրիարք սրբազանը ու ամբողջ Միաբանութիւնը, այլ նաև երուսաղէմի թուրք կառավարիչը եւ հիւպատոսներէն ոմանք, եւ ազգայիններ։ Ամէն տարի Սիոն լայն տեղ կը տրամադրէ դպրոցի քննութիւններուն եւ հանդէսներուն. կը հրատարակէ խօսուած ճառերէն մէկ երկուքը, եւ քննութեան եւ տարեկան աշխատութեանց արդիւնքը նիշերու ցուցակով մը կը տպէ։ Աշակերտութեան թիւը Ա. տարին 22 է, իսկ Բ. տարին 30ի կը բարձրանայ։ Դպրոցը բաւական յաջող շրջանի մը մէջ էր. աւելի քան քսան տարի անցած էր բացուելէն ի վեր (1843ին բացուած ի Ռէմլէ, եւ 1845ին երուսաղէմ փոխադրուած, Զաքարիա պատրիարքի օրով)։ Ցաջորդ տարիներուն մինչեւ 40ի կը հասնի աշակերտներու թիւը։ 1866ին 9 սարկաւագ, 2 ուբարակիր, 4 դպիր եւ 7 ժառանգաւոր աշակերտ ունի նոր դպրոցը։

Սաւալանեանց նոր գարկ տուած էր դպրոցին, որ Ս. Աթոռի սիրասուն բուբաստանն է եղած միշտ, ուստի իրաւունք ունի Սիոն, անոնցմով աւելի զբաղելու։ Ա. տարուան Մարտի (Դ.) թիւին գրեթէ ամբողջութիւնը գրաւած է դպրոցը։ Ցաջորդ տարուան քննութեանց ցանկին մէջ քննիչները նշանակուած են, որոնց գլուխն է Եսայի պատրիարքը, յետոյ կուգան լուսարար(ապետ) Կարապետ եպս., Յովհէն վրդ. Մխիթարեան, Եսայի վրդ. Դաւթեանց, և Յովհէն վրդ. Շահնազարեան։

Աշակերտներու ճառերը առանձինն գրքոյկով ալ տպուած են։ Ժամանակին ոճովը գրուած՝ ընդհանրապէս կրկնութիւններ են և քիչ մը տափակ, թէև բաւական յաջող հայերէնով մը չարադրուած.— «Առաւօտեանս գեղաճիծաղ արփին, որ մեր նախնեաց դիւցազնական ոգւոյն յիշատակներու աւետեաց կ'ողջունէ զմեզ...» եւայլն։ Բ. տարուան ճառերէն միայն մէկ հատը կ'որոշէ տպել Սիոնին մէջ՝ Ուսումնական խորհուրդը։ Իսկ Ս. Գայլեանեանց աղջկանց վարժարանի տեսչուհութեանց վիճակահանութեան հանդէսը տեղի կ'ունենայ Ս. Գայլեանէի տօնին օրը։ Ցունելին ալ քննութիւն նշանակուած է։

Ուսումնական գլխուն տակ գրուած է միայն Ա. Շիրակացիի «Հարցմունք քերականականք»ը, զոր յիշեցինք ձեռագիրներու կարգին։

Թ. Ալիեայիֆ.— Ազգային գլխուն տակ գրուած բաւական կարեւոր յօդուածներ կան՝ որոնք պատմական արժէք ունին, նիւթերու տրտհումը որոշ չէ եղած։ Կ'արժէ որ անոնցմէ ոմանք յիշենք։ «Նշխարք ազգային պատմութեան» վերնագրով 5 յօդուածներն գրած է Սաւալանեանց։ «Սկիզբն բնակութեան Հայոց ի Թէքիրտաղ» (Ա. 145–167). «Ողբագանձ իշխանաց հայոց», (Բ. 5)։ «Մահտեսի Ամիրազիզ Բազիշեցի» (Բ. 106) եւայլն։

Իրրեւ Ս. Տեղեաց կարեւոր խնդիր, 1866 ին տեղի ունեցած է Լատինաց ոտնձգութիւնը Սիոնի մեր ազգային գերեզմանատան մէջ (62, 96), որմէ կ'ուզէին մաս մը իրենցինին միացնել։ Ցատակագիծը գրուած է (Ա. տարին բնաւ պատկեր չկայ)։ Եւ 1867 ին Ս. Յակոբի սեպհականութեան խնդիրը կը չարուցանէ լատիններուն (որու մասին 1871 ին երկար դատավարութիւն տեղի կ'ունենայ, ինչպէս պիտի տեսնենք). Երուսաղէմի Դաղղիոյ Թղթատան տեսուչը Գարլօ Կուրմանիի ուսումնասիրութիւնը կը հրատարակէ ֆրանսերէն բնագրով և հայերէն թարգմանութեամբ՝ 4 թիւերով, որուն եզրակացութիւնն է՝ թէ Ս. Յակոբ հայոց սեպհականութիւնն էր 1318 էն առաջ. ինչպէս դիտել կուտայ Սաւալանեանց, եթէ հայերէն գիտնար՝ պէտք պիտի

digitised by A.R.A.R.@

չունենար ատոր, վասնզի այդ թուականէն չատ առաջ հայեր պատմական վաւերագրեր ունին հայկական սեպհականութեան մասին։

Պէտք է յիշել նաև «ազգային երաժշտութեան» մասին եղիա Տնտեսեանի յօդուածաշարքը (Բ. 98, 107 եայլն). եւ Իսահակ եպս.ի ու Տիմոթէոս վրդ.ի ուղեորութիւնը ի Հապէշիստան, և անոնց թղթակցութիւնները, որ գրեթէ Բ. տարուան ամէն թիւի մէջ կայ։ Եւ յետոյ, գիրքով ալ տպուած է՝ հայերէն և ֆրանսերէն թարգմանութեամբ։ Եսայի պատրիարքի նամակները՝ ուղղուած եթովպիոյ թագաւորին՝ ֆրանսերէն ալ գրուած է։

* * *

Կարծեմ կարելի եղաւ համառօտ գաղափար մը կազմել Սաւալանեանցի խմբագրած Սիոնի 2 տարուան բովանդակութեան մասին։ Թէև ինքը առանձինն խմբագրած է զայն, և սակայն, քանի մը ստորագրութիւններ և աշակերտներու անուններ ևս կ'երևին Սիոնի էջերուն վրայ։ Բայց պէտք է ըսել՝ թէ յօդուածները ամէնքն ալ ինքնագիր չեն, այլ ոմանք թարգմանութիւն, և ուրիշներ ձեռագիր, և արդէն մեծ ծաւալ մըն ալ չունէր Սիոն, 16 միջակ էջեր։

Անհրաժեշտ կը նկատեմ Սաւալանեանցի կարծիքը հոս մէջ բերել՝ իր խմբագրած թերթի մասին։ «Եսայի (պտրք.) դպրանոցը կամ ճեմարանը կարգի դնելէ և տպարանին գործառնութիւնները աշխատութիւնները չատցնելէ ետք, փափաքելով պահել ազգին ակնկալութիւնը, առիթին անգամ ըլլալով ճեռնարկել համաթերթի մը հրատարակութեան ու անոր խմբագրութիւնը յանձնել դարձեալ իր քարտուղարին։ Վերջինս այս բեռն ալ վրան առաւ, ու յանուն Միաբանութեան աշխատելով փառաւորեց անոր պատիւը ազգին առջև։ Ամբողջ երկու տարի (1866 և 1867) խմբագրեց ան Սիոնը — այս էր այդ գրական(?) հանդէսին անունը —, ու ապա յանձնեց Միաբանութեան, որուն մէջ հասած էին արդէն զայն վարելու կարող անձեր։ Բայց խոհեմ ձեռքերու չյանձնուեցաւ դժբախտաբար խմբագրութիւնը թերթին, որ փոխանակ Ս. Աթոռին պատիւը բարձրացնելու՝ անլուր անարգանքներու և անմարսելի թշնամանքներու նշանակ ըրաւ անոր պահակը, ու մեծ վիհ մը բացաւ Ս. Աթոռին ու եգիպտոսի թեմին միջև, բարոյական և նիւթական վնասներ հասցնելով Միաբանութեան։ Ոչ միայն այսքան՝ այլ նաև գժտութիւն ու հակառակութիւն ձգեց էջմիածնի ու երուսաղէմի աթոռներուն միջև։ Այս ամէնուն վնասակար գործիք մը եղաւ Սիոն, հակառակ իր նշանակութեան և սկզբունքին, որ էր խաղաղութեան հրեշտակ ըլլալ ազգին մէջ, չտեսնարան ըլլալ կարևոր գիտելիքներու, ինչպէս նաև՝ կրթարան բարուց և վարդապետ բարոյականութեան» (Պատմ. Երուսաղէմի Բ. հատոր, էջ 1139)։

Պէտք է խոստովանիլ, սակայն, թէ Սաւալանեանց անաչառ չէ իր դատաստանին մէջ՝ իրմէ վերջ եկող խմբագիրներն ու Սիոնը մեղադրելու փութկոտութեամբը, ճիշդ է որ Սիոն վիճաբանութեան բռնուած է եգիպտոսի Աթոռապատկան կալուածներու խնդրոյն համար, ուրիշ թերթերու հետ, որոնք չատ աւելի անզուսպ և անլուրթ էին, եւ էջմիածնի մասին բաներ մը գրած է, սակայն, աներկբայ կարելի է ըսել՝ թէ յաջորդ տարիները աւելի լեցունկ է Սիոնը կրօնական և բարոյական յօդուածներով. ծաւալն ալ ընդարձակած է (24 էջի) քան Ա. և Բ. տարիները։ Սաւալանեանցի սրտի ցաւը Գարեգին Մուրատեանցի (Մելքիսեդեկ վրդ.) իրմէ դերադասուիլն էր, որուն յանձնուած էր Ժառանգաւորաց վարժարանի ուսուցչութիւնն ու Ամսագրի խմբագրութիւնը, և որ զարգացած երիտասարդ մըն էր, և բնական է որ Սաւալանեանցի ուղղութեանը չհետևէր։ Ահա՛ թէ ինչ կը գրէ Մ. Աբգեպակ. Օրմանեան՝ այս մասին իր Ազգապատումի վերջին հատորին մէջ. «Սիոնը նմանօրինակ հանդեսներէն աւելի բարձր բան մը չէ եղած, եւ որ եւան է յայտնի չէ թէ ո՛ր շրջանակի եւ ո՛ր դասակարգի սահմանուած է, զի իմաստասիրականն և կրօնական ուսումնասիրութեանց հետ աշակերտական շարադրութիւններ կը յաճախեն։ Նշխարք Ազգային Պատմութեան մակագիրին ներքև երուսաղէմի գրչագիրները չատ աւելի նիւթ կրնային մատակարարել, քան որչափ ինչ օգտուած է

digitised by A.R.A.R.@

Սաւալանեան. իսկ իւր յաջորդները զայն բնաւ իսկ զանց ըրած են, որ պատմական ուսումնասիրութեանց համար չատ պիտանի գլուխ մըն է: Երուսաղէմի Աթոռին պատմական յիշատակներուն և ժամանակակից դիպուածներուն ալ մեծ ուշադրութիւն դարձուցած չէ, բայց այս դիտողութիւններով մէկտեղ առաւելագոյն օգուտին տեսակէտը պէտք չէ մղէ մինչեւ եղածը ուրանալու: Ո՞ւր էր թէ երուսաղէմ այսօր ալ ուննար իւր Սիոն ամսագիրը, գոնէ պարագայք ներէին Նոր Սիոն մը հրատարակել: Սաւալանեան, միչտ անձին պաչտպանութեան ձգտումով ոգևորուած, դարձեալ իրեն յաջորդներուն վրայ կը թողու Սիոնի գաղարման մեղադրանքը. . . » (Գ. էջ 4206):

Գ—ԺԲ ՏԱՐԻ (1868–1878)

Գ. տարիէն սկսեալ բաւական մեծ փոփոխութիւններ կը տեսնուին Սիոնի մէջ, նախ ծաւալը 14 էջէն կ'ընդարձակի 24ի, կէս պրակի յաւելումով, թուղթը և տպագրութիւնը նոյնն են: Աւելի զարկ կը տրուի կրօնաբարոյական ճիւղին, յօդուածագիրներու ստորագրութիւնները կը չատնան, մանաւանդ ժառանգաւորներու: Խմբագրութիւնը կը յանձնուի երիտասարդ ուսուցիչ Գարեգին Մուրատեանցի, որ Դարապաղէն եկած էր 1867 ին կուսակրօնութեան աքեմ հագնելու, և ժառանգաւորաց վարժարանի մէջ ուսուցիչ կարգուած էր: Մուրատեանց 1869 Յունիս 22 ին վարդապետ կը ձեռնադրուի Մելքիսեդեկ անուանակոչութեամբ, Գէորգ Գրիգորեանի հետ — որ կը կոչուի Մակար — և վերատեսուչ կը նշանակուի վարժարանին:

Արդարև, կարծես թէ Սիոն քիչ մը կ'իյնայ, աշակերտական չարագրութիւններու չատ տեղ կը տրուի: Գ. թիւի առաջնորդող յօդուածը՝ «Ցառաջդիմութիւն», ստորագրած է ժառանգաւոր մը, Ցակոբ Ա. Գալսեցի (= Գաբրիէլ վրդ. Անոյչեան), (49–54), որ բաւական երկայն է, 5 էջ: Արդէն ասկէ վերջ տեղ կը տրուի երկար յօդուածներու:

Դժուար է ճշդել՝ թէ Մելքիսեդեկ վրդ.ի խմբագրութեան չրջանը մինչև ո՞ր թուականը տևած է, վասնզի թերթին մէջ չէ գրուած խմբագիրներու անունները, եւ նոյնիսկ յօդուածներէն չատեր անստորագիր են, ու ո՛չ մէկ ծանօթութիւն կը գտնենք խմբագրութեան մասին, աւելի առաջնորդող յօդուածներէն կը հետևցնենք, սակայն անոնք խմբագրական չեն, այլ որ եւ է յօդուած կը գրուի առաջին էջին վրայ: Մելքիսեդեկ վրդ. (ապա եպս.) մինչեւ վերջընթեր տարին, 1876, կը գրէ թերթին մէջ, ուր կարեւոր տեղ մը կը գրաւեն իր «Կրթարան Աւետարանական բանից» յօդուածները, զորս ֆրանսերէնէ համառօտելով հայացուցած է, եւ որոնք առանձին տետրակներով ալ տպուած են 1871էն սկսեալ, 8 տետրակ:

1869–71 Կիւրեղ վրդ. Սրապեան տպարանի տեսուչ եղած է, և կ'ենթադրուի թէ Սիոնի ալ խմբագիր եղած է, թէև ո՛չ մէկ տեղեկութիւն կը գտնենք այդ մասին, իր ստորագրութիւնն ալ գրեթէ չատ քիչ կը տեսնենք թերթին էջերուն մէջ:

1873 էն սկսեալ չատ կը հանդիպինք Գ. Ս. Խ. (= Գաբրիէլ սրկ. Խապայեան, այժմու, Կիլիկիոյ վեհաչնորհ և ալեզարդ Սահակ հայրապետը) և Մամբրէ վրդ. Մարկոսեան ստորագրութիւններուն, որոնց յօդուածները թերթին կարևոր էջերը կը գրաւեն: Գաբրիէլ սրկ.ի առաջին ճառը՝ խօսուած Ս. Վարդանանց տօնին, կը տպուի Սիոնի մէջ 1872ին (Բ. թիւ), երբ Մելքիսեդեկ վրդ. խմբագրապետն էր Սիոնի:

1873 Յունիսին, Մելքիսեդեկ վրդ. այցելու կը նշանակուի Ռումէլիի, Ռումանիոյ, եւ Աւստրիոյ-Հունգարիոյ հայերուն. ուստի կը հեռանայ Ս. Աթոռէն մինչև 1874 ապրիլ, 9 ամիս, երբ կը վերադառնայ եւ իր տեղեկագիրն ալ կը հրատարակէ Սիոնի մէջ (1874. Թիւ 5): Իր բացակայութեան ընթացքին՝ հաւանաբար Գաբրիէլ սրկ. վարած ըլլայ թերթին խմբագրութիւնը, քանի որ առաջնորդող յօդուածներէն ոմանք Գ. Ս. Խ. ստորագրութիւնը կը կրեն: Մելքիսեդեկ վրդ. վերադարձին անչուշտ դարձեալ խմբագրութիւնը ձեռք կ'առնէ, մինչեւ վերջին տարիները երբ Զմիւռնիոյ առաջնորդ կ'ընտրուի: Իսկ վերջին 2–3 տարիները Գաբրիէլ սրկ. կը խմբագրէ թերթը: 1877, Յուլիս 13 ին վարդապետ կը ձեռնադրուի

digitised by A.R.A.R.@

ան(*), Թերթին խմբագրութիւնը այս մասին շատ քիչ տեղեկութիւն կը հաղորդէ մեզի։

1. ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Գ. տաբուան Ա. Թիւի առաջնորդող յօդուածը նոր տարուան մասին խորհրդածութիւններ կը բովանդակէ, որուն վերջին մասին մէջ կ'ըսուի թէ «24 երեսէ բաղկացեալ ամսատետր պիտի առաքուի Սիոնի մեծապատիւ բաժանորդները փոխանակ 16ի, առանց գնոյն վրայ յաւելուած մ'ընելու, որ էր երկու արծաթ մէկիտ, ճանապարհի ծախսով, կանխիկ վճարելի» եւ կ'աւելցնէ «Իսկ Սիոնի ներքին պարունակութեան մասին այժմ բանիւ մեծամեծ խոստումներ չենք ըներ, այլ կը յուսանք ի ժամանակին գործով պահել ընթերցող հասարակութեան յոյսը»։

Ուրեմն Թերթի ուղղութեան մասին նոր բան մը չեն ըսեր, սակայն, բովանդակութեան նայելով՝ կը տեսնենք որ բաւական կարեւոր փոփոխութիւններ եղած են. նախ, շատ քիչ տեղ տրուած է պատմական–բանասիրական եւ գիտական նիւթերու, և ընդհակառակն, լայն տեղ տրամադրուած է կրօնական եւ բարոյական յօդուածներուն, որոնք առաջին երկու տարիներու մէջ նուազ էին։ Նիւթերու բաժանում գրեթէ չկայ, քիչ մը խառն է, աններդաշնակ և անհամաչափ, զանազան նիւթերու մասին կը խօսի, մերթ շատ երկար յօդուածներ կ'ներեին, եւ աշակերտական գրութիւնները կը բովանդակեն։ Նիւթերու ցանկն ալ կանոնաւոր չէ, ամէն ամիս իրարու տակ դրուած են ցանկին մէջը, միայն երբեմն, կրօնական, բարոյական, ժամանակագրական եւ մերթ բանաստիրական ստորաբաժանումներով, որոնք կը կազմեն Թերթին կարեւոր նիւթերը։ Ե. տարուան ցանկը խառն է, իրարու ետեւէ չարուած են յօդուածները. Զ. տարուան ցանկը կը պակսի կազմուած Սիոնի ետեւը, կ'երեւի թէ ինկած է։ Խառն է նաեւ Ի. և Ը. տարին. Թ. տարին նորէն ամսական նիւթերու ցանկ մը դրուած է, իսկ ժ — ԺԲ տարուան կը պակսին։

Սիոնի ուղղութեան մասին աւելի յարմար կը նկատեմ Թերթին յայտարարութեան «Քանի մի խօսք»էն մէջ բերել այն մասը, որ կը բացատրէ զայն. «Սիոնը, ինչպէս անշուշտ գիտած են բանիմաց ընթերցողք, առաւել բանասիրական յօդուածներ հրատարակեց իւր նախորդ չրջանին մէջ, քան թէ ազգային խնդրոց վրայ խօսեցաւ։ Կարող ենք ասել, որ քանի մի խնդրոց նկատմամբ բոլորովին լռութիւն պահպանեց։ Սակայն հրապարակաւ կը խոստովանիմք, որ այս լռութեան պատճառը ո՛չ թէ Սիոնի անտարբերութիւնն էր կամ անձնանհասութիւնը, այլ լոկ արտաքին պարագաներ։ Սիոնը կը յուսայ ներկայ չրջանին մէջ ազգային խնդրոց վրայ աւելի խօսիլ եւ խորհրդածել, միշտ չարգելով իւր սկզբունքը, որ է իւրաքանչիւր խնդիր ընդհանուր առմամբ քննել և պարզել, քան թէ մասնաւորաց վերածել...»։

«Սիոնը կը յուսայ նոյնպէս ներկայ չրջանին մէջ գրաքննական յօդուածներ եւս հրատարակել, ըստ ամենայնի պատկառ կալով անկողմնասիրութեան։ Իսկ աշակերտաց ճառերու, թափանութեանց եւ տաղաչափութեանց տպագրութեան մասին՝ ապահով ենք արդէն որ ներողամիտ կը լինին մեր ընթերցողները, որովհետեւ մեր նպատակն է առաւել քաջալերել աշակերտաց ջանասիրութիւնը, քան թէ իբր մեծիմաստ չարադրածներ հրատարակել։

«Այս նորամուտ չրջանին մէջ պարտք կը համարինք նոյնպէս հրապարակաւ չընորհակալութիւն մատուցանել, թէ մեծարգոյ բաժանորդներուն իրենց համակրութեան եւ քաջալերութեան համար, եւ թէ այն անաչառ քանագէտներուն, որոնք նամակաւ զանազան դիտողութիւններ ըրած են մեզ եւ խոստացած են գրելու։ Այս տեսակ անձինքը Սիոնի ճշմարիտ բարեկամներն են, և այս մեր անկեղծ խոստովանութիւնն է, զոր կը յայտնենք հրապարակաւ։» (1869. էջ 3–4)։

Իսկ 1876ին, 172 էջին վրայ «Աստղագիտական» յօդուածին սկիզբը կը գրէ. «Գուցէ թէ ընթերցողք զարմանան մի այսպիսի վերնագրով յօդուած տեսնելով Սիոնի մէջ, որովհետեւ Սիոնն իբրեւ կրօնական

(*) «Մաւրատեանի մեկնելէն յետոյ Սիոնը մինչ ի մահ չարչարելու պարտաւորութիւնն ալ մեզ վիճակեցաւ», Սահակ Կաթողիկոսի կատակի խօսքն է (Սիոն, նոր չրջան 1927, էջ 78)։

digitised by A.R.A.R.@

խմբագրութիւն իւր առաջին օրէն սկսեալ ըստ կարելւոյն ջանացած է կրօնական ինքնագիր եւ թարգմանական յօդուածներով ընթերցող ազգայնոց միտքը լուսաւորել։ Միայն այս վեմ նպատակաւ մինչեւ ցարդ տքնած ու գրած է. ուստի այնչափ չէ հետաքրքրած կրօնականին հետ նաեւ ուսումնական նիւթեր մատակարարել հասարակութեան։ Սակայն այս միակողմանի ուղղութեամբ հասա՞ծ է Սիոնը իւր նպատակին, այսինքն կրօնական տուեալ թերթերով կարողացա՞ծ է արդեօք ըստ իւր նպատակին, լուսաւորել, կրթել և բարձրացընել, չեմք կարող այս մասին որոշ պատասխանել. որովհետեւ այս այնպիսի մեծ հարց է, որոյ պատասխանը իւրաքանչիւր ընթերցող իւր կեանքով միայն կարող է տալ. որովհետեւ ո՛րչափ ընթերցող, այնչափ տարբեր ճաշակ եւ զգացումներ կան»։

Եւ կը թուէ մարդոց տեսակները, ոմանք կը կարդան կրօնական յօդուածներ և կ'օգտուին, ուրիշներ կ'զգան թէ ճշմարիտ են սակայն չուտով կը մոռնան, ևայլն, եւ կ'ըսէ թէ նոր միտքերը հեռացուցած են նոր սերունդը կրօնական ա՛յն ոգիէն, որ նախնեաց քով ազգութիւնը պահպանելու ամէնէն հզօր ազգակն էր. և կ'աւելցնէ. «այս մասին ընդարձակ գրելը կը թողումք, ջանալով առ այժմ միայն ընթերցող ազգայնոց ճաշակաց համեմատ բազմակողմանի գործել Սիոնի պարունակութիւնը, հրատարակելով կրօնականին հետ նաև ուսումնական, պատմական, բարոյական եւ այլ կարևոր և օգտակար յօդուածներ թէ՛ ինքնագիր, և թէ՛ թարգմանական աշխատասիրութեամբ։ Ուստի զոհունակութեամբ պիտի ընդունուին այն ամէն գրուածներն, որք նպէտ իրենց պարունակութեամբ օգտաւէտ դատուին հասարակութեանն»։

Հաւանաբար Գաբրիէլ Ս. Խապայենցն է խմբագրապետը եւ այս տողերուն հեղինակը, որ կ'ուզէ Սիոնը աւելի ճոխացընել կրօնականէն զատ նաև պատմական, ուսումնական և բանասիրական, կամ գիտական յօդուածներով։

Այժմ անցնինք բովանդակութեան, Գ. եւ Դ. տարիները միասին պիտի առնենք իսկ մնացեալ տարիները իւրաքանչիւրը առանձինն։

2. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Գ. ԵՒ Դ. ՏԱՐԻ, 1868–1869

Ա. Կրօնական. — Գ. տարին կրօնական յօդուածները տակաւին չափաւոր են, բարոյական բաժինը աւելի հարուստ է։ Կրօնական յօդուածներէն իրրեւ կարեւոր կարելի է յիշել. «Երգումն Դեր. Հասունի, եւ . . .» (էջ 54), 7 էջերու մէջ կը խօսի Հասունի երգումի մասին, զոր սկիզբը դրած է։ «Տարբերութիւն կրօնական միութեան եւ միակերպութեան (97). «Հերքումն», ուր կը խօսի Երուսաղէմի Հայ և Յոյն եկեղեցիներու տարբերութեան և համերաշխութեան վրայ (193–216)։ «Լուծումն 666 թուոյն Յովհաննու Յայտնութեան» (145). «Մեծն Ներսէս» (265). «Էջմիածին և Արարատ» (121)։

Դ. տարի. — Յիսուսի Քրիստոսի կեանքի մասին ազատ թարգմանութիւն մը (45). «Ինդիր կաթողիկոսական». առաջնորդող յօդուածը կաթողիկոսական աթոռներու մասին կը խօսի (121–6), յաջորդ թիւին մէջ՝ «Ինդիր Առաջնորդական», աւելի երկար յօդուած մը, 8 էջ (145–152), հետաքրքրական է «Մրցումն — Հրեա հայր և Քրիստոնեայ որդի» մակագիրով յօդուածը, որու մէջ կ'ըսուի թէ Ս. Աթոռոյս տպարանին մէջ աշխատող հրեա ծագումով երիտասարդ մը քրիստոնեայ մկրտուած է Հայ Եկեղեցւոյ Ս. Աւազանին մէջ, և իր հօր նամակին, որ զինքը ետ կը կանչէ, կը պատասխանէ՝ թէ ինքը հաւատացած է որ Յիսուս հրէից խոստացեալ մեսիան էր, և քրիստոնեայ եղած է, ու իր հաւատքին վրայ հաստատ է (159)։ «Արգելք ընթերցման Ս. Գրոց» (178), և «Բարեկամութիւն Ս. Բարսղի և Ս. Գրիգորի» (180), ևայլն։

Բ. Բարոյական. — Գ. տարի. — բարոյական յօդուածներով, քրիստոնէական չինուչ գաղափարներով ճոխ են Սիոնի այս և յաջորդ տարիներու թիւերը. — «Ճշմարտութիւն և Ստութիւն» (4), «Առաքինի և քաղաքակիրթ պատանի» յօդուածաշարքը, որ սկսած էր 1867ին, կը շարունակուի (25) և յաջորդ տարին կ'աւարտի ամէն թիւի մէջ գրուելով։ «Նախախնամութիւն» (159) «Իրաւունք եւ պարտք անհականութեան» (165 ևայլն), «Մորհրդա-

digitised by A.R.A.R.@

ծութիւն Միաբանութեան վրայ». (269–76), երկար յօդուած մը, ժառանգաւոր մըն է ստորագրողը, Մկրտիչ սրկ. Տէր Ստեփանեան (= Մաղաքիա եպս.)։

Դ. տարի. — «Ազնուականութիւն», կարճ յօդուած մը (252), որուն նպատակը բարոյական ոտանաւոր մը դրուած է, «Անապարծ ազնուական մը» վերնագիրով, Մարկոս վրդ. Կէօմրիւքճեանի կողմէ։ — Անշուշտ կարելի չէ բոլոր յօդուածները միատեղ յիշել, մենք կարևորները միայն յիշեցինք և պիտի յիշենք գաղափար մը տալու համար Սիօնի բովանդակութեան մասին։

Դ. Ուսումնական–դպրոցական. — Կրթական ճիւղին ալ բաւական կարևորութիւն տրուած է, որուն գլխաւոր առարկան Ս. Աթոռի ժառանգաւորաց վարժարանն է, որ ա՛յնքան սիրելի եղած է միշտ անոր պահակներուն և Միաբանութեան, վասն զի ան է որ Ս. Աթոռին արժանաւոր ժառանգաւորներ պիտի պատրաստէ։ Սիօն գաստիարակութեան մասին քանի մը յօդուածներ կը հրատարակէ, զոր օր. «Գաստիարակութիւն» վերտառութեամբ երկար յօդուած մը ստորագրած է Ցակոբ Ցուվակիմ Անոյշեանց (73–80), «Ժողովրդային կրթութեան» մասին ալ յօդուածաշարք մը կայ (217), որ կը շարունակուի յաջորդ տարին ալ (49 և 73)։

Եսայի պատրիարք երբ Գահիրէէն կը վերադառնայ, ուր դացած էր Ս. Աթոռի կալուածական գործերը կարգադրելու համար, աշակերտները ուղերձներ կ'արտասանեն, որոնք կը տպուին Սիօնի մէջ, (12–17), կարապետ Տ. Ստեփանեան, ոտանաւոր ուղերձ մը, Ցակոբ Ց. Ա. Գ. (Անոյշեանց) արձակ, ինչպէս նաև Ս. Գայիանեանց աշակերտուհիք։

Ամավերջի քննութեան հանդէսը սկսած է Ցունուար 23ին, Բ. Թիւին մէջ կը հրատարակուի քննութեանց արդիւնքը և Գաբրիէլեան Մուրատեանի (ուսուցիչ) երկար ճառը, ինչպէս նաև աշակերտներու ցուցակը։ Մուրատեան իր ստորագրութեամբ ուրիշ յօդուածներ ալ ունի այս տարուան Սիօնի մէջ։ 141 էջի վրայ կ'ըսուի թէ Ս. Աթոռը նախապէս որոշած է որ 40է աւելի աշակերտ չ'ընդունուիր, ինչ որ բաւարար թիւ մըն է։ Ջ. Թիւը գրեթէ ամբողջութեամբ Գ. Մուրատեան և ժառանգաւորներ լեցուցած են, որոնցմէ կ'արժէ յիշել «Յորդածութիւն մը գաստիարակութեան վրայ» յօդուածը, Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի տօնին առթիւ գրուած։

Դ. Տարի. — Ամանորի առթիւ ժառանգաւորի մը խօսած ճառը (էջ 4), եւ ոտանաւոր մը՝ ուրիշ աշակերտէ մը։ Փետր. 10ին Ս. Վարդանանց տօնին ամավերջի հանդէս և պարզևաբաշխութիւն։ Ճառերէն մին տպուած է նաև Ֆրանսերէն թարգմանութեամբ, երուսաղէմի կառավարիչին խնդրանքին վրայ՝ որ Ֆրանսերէն և տաճկերէն տպուին այդ ճառերը։ Թուրքերէն մըն ալ տպուած է (35–9), և նմանապէս քննութեանց և նիշերու ցուցակը, (առանց թուանշաններու, այլ՝ քաջալաւ, լաւ, պոյն, լաւ և տկար որակութիւններով)։

Աղջկանց գաստիարակութեան ալ հոգ կը տանի Սիօն, վասնզի Ս. Աթոռը իր հովանիին տակ կը պահէր — եւ կը պահէ մինչեւ ցայսօր — Գայլիանեանց աղջկանց վարժարանը, քաղաքացի հայոց համար. եւ ազգային դրուագներով ու բարոյական օրինակներով տրամախօսութիւններ կը հրատարակէ աղջիկներու համար, «Զրուցատրութիւն աշակերտուհւոց մէջ» (137), և «Բանախօսութիւն քանի մի օրիորդաց մէջ» (164 և 186)։

Դ. Բանաստեղծական գլուխը կը պակսի, սակայն, բաւական ոտանաւորներ կ'երևին այս երկու տարուան թիւերուն մէջ, Ցարութիւն Սրկ. Կէօմրիւքճեան (Մովսէս վրդ.) ոտանաւորներ ունի երկու տարուան թիւերուն մէջ ալ.— «Առակ մուրիկ եւ Ջարասիրտ» (Գ. 9.), ուրիշ մը «Առակ իշխանութեան հասած հովուի մը» (44) աշխարհաբար, «Ի Ս. խաչն» (63), և «Թառաչ առ պանդուխտս» (227), իսկ «Իղձք ոգւոյ առ սուրբն Սաղիմ» (179), ստորագրած է Համազասպ Ս. Էլլի Տիրհմմանց, կարնեցի։

Դ. տարին (1869) արդէն վրդ. է Կէօմրիւքճեան, և կը ստորագրէ «Աղուէս կուզ և աքաղաղ» (204), աշխարհաբար. «Մաղթանք առ Ս. Երրորդութիւն» (224)։ Գ. տարի, Կ. Յ. Եաղըճեան ալ ստորագրած է ոտանաւոր մը «Առ հայրենիս հառաչանք», ուրիշ մը ստորագրած է Կ. Բարունակեան։ Իսկ Դ. տարին անստորագիր կայ «Տարբերութիւն բանաստեղծութեան

digitised by A.R.A.R.@

և տաղաչափութեան» վերնագիրով (193)։

Ե. Այվազյէ.— կ'արժէ յիշել քանի մը ուրիշ յօդուածներ ալ, գոր օր.— «Նախապաշարմունք», ռամկապետութեան մասին, որ կը խօսի ալագիւնիկի, փերիի, խոռրլախի, եւ ալի վրայ (Դ. 276).— «Ճանապարհորդութիւն յԱսորիս», (160 եւն.) ստորագրած է Աստուածատուր վրդ. Տ. Յովհաննէսեան։ Գ. Գևոնդեանի յօդուածը Հ. Ա. Այտընեանի Քննական Քերականութեան մասին, գլաբար (78).— Կալկաթայի Մարգասիրական Ճեմարանէն երբեմն թարգմանութիւններ և թղթակցութիւններ կը ղրկուին Սիօնի։ Դ. տարուան Ա. թիւէն սկսեալ ամէն թիւի վերջ «Ջուարճալիք» կը դնէ։ Թարգմանութիւնները քիչ են։ Երբեմն ժամանակագրութիւնը ֆրանսերէն ալ կը դնէ, (Դ. 166), վասնզի կ'ըսէ թէ բաւական օտար բաժանորդներ ունի.— Երուսաղէմի հիւպատոսներէն ոմանք։ Յիշենք նաև «Բանասիրական». (էջ 274–82), գլաբար գրուած. «Կիւնսպրուքիւն Բասգալի», թարգմանութիւն (Դ. Տարի). և «Եղիշէի» մասին պզտիկ ուսումնասիրութիւն մը (Դ. 32)։

Յաջորդ տարիները շատ աւելի համառօտ պիտի անդրադառնանք, թուելով միայն կարեւոր յօդուածները։

Ե. ՏԱՐԻ, 1870

Այլևս Սիօնը իր որոշ ուղղութիւնը ստացած է, որ է հրեաբարոյական ազգային հանդէս մը ըլլալ։

Ա. Հրեական յօդուածներէն յիշենք.— «Հերհուման. հիմնական տարբերութեանց կաթուղիկէ եւ էջմիածնական դաւանութեանց» գրքին (25. համար 5 յօդուած) յօդուածաշարքը. Մխիթարեաններէն Յովսէփ վրդ. Գաթըրճեանի հեղինակութիւնն է վերոյիշեալ գիրքը, որ ժամանակին մեծ յուզում յառաջ բերած է մեր մէջ, անոր սխալները կը հերքէ.— հետաքրքրական է «Դատաստան ընդդէմ Քրիստոսի» կարճ տրամախօսութիւնը (90).— «Անմահութիւն հոգւոյ» (84)։

Բ. Բարոյական յօդուածներէն.— «Առակ բարոյական» ոտանաւորը (11), «Մոլութեան պատիժը նոյն իսկ իր մէջն է» (62), և «Ազգի ազատութիւն» յօդուածաշարքը (223 համար)։

Գ. Կրթական յօդուածներէն.— «Դաստիարակութեան» մասին 7 յօդուածներ, թարգմանուած դերմանիերէնէ (30 եւ այլն), իսկ ժառանգաւորաց վարժարանի հանդէսներու և քննութիւններու մասին միշտ կը գրուի Սիօնի մէջ (6, 67, 73, 112, համար). Սիօն միշտ կը խօստովանի թէ աշակերտներուն գրութիւնները թերի են, եւ կը տպէ զանոնք քաջալերելու համար, եւ զգուշացում տալու համար ուրիշներու փափաքին, որոնք կ'ուզեն տեսնել անոնց ճառերը և յօդուածները։

Դ. Բանասիրական 4 յօդուած տպուած է 1870ի թիւերուն մէջ (97, 145, համար).— Յիշատակենք նաև «Արկածք Արիսթոնօիւսին» (15 եւ այլն), թարգմանութիւն պազդիերէնէ, եւ կատարի «Յաղագս բարւոք կենցաղավարելոյ» յօդուածաշարքը (210, 234, համար). Թարգմանուած լատիներէնէ, գլաբար, Յակոբ դպիր Ճամճիպատէի կողմէ, 1723ին, ոտանաւոր։

Ս. Տեղեաց խնդիրը (42 ..), լատիններէն կ'արգիլուին Ս. Յակոբի մէջ պատարագել (154–7), (տես նաեւ ֆրանսերէն նամակը), եւայլ պատրիարքը կ'արգիլէ զանոնք՝ ըսելով թէ Պապին անսխալականութիւն հռչակելով՝ ան դմեզ իրմէ — լատին եկեղեցիէն — կ'անջատէ, որով մեզի հետ եւ մեր եկեղեցիին մէջ գործ չունին կաթոլիկները, մեծ խնդիր կ'ըլլայ, հիւպատոսներ կը միջամտեն՝ օգուտ չ'ըներ, եւ եւայլ պատրիարք կը յաջողի խափանել Ս. Յակոբը այդ տաղտուկէն։

1870–71, Սիօնի էջերուն մեծ մասը կը գրաւէ Ս. Տեղեաց խնդիրը, եւայլ պատրիարք կորովի կերպով կը պաշտպանէ ազգային իրաւունքները։ Է. Թիւը (Յուլիս) 6 էջնոց յաւելուած մ'ունի, վերջէն տըպուած, «Ազգային» վերնագրով, որ կը բացատրէ Ս. Տեղեաց խնդիրը, և կը ջրէ հայ թերթերու սխալ տարաձայնութիւնները։

Այս տարի ոտանաւորներ նուազ են.— «Առակ բարոյական» (11). Կարապետ Միւրճաննեան, «Արուսեակ հայոց բախտին» (145) Թաթուլ. «Նահատակութիւն վարդանանց» (65), «Ի նկարագիր պատերազմին Գագկայ ընդդէմ Սկիւթաց» (153) Կ. Տ. Մ. (Կարապետ Տէր Մինասեան), «Առ Հայաստան» (285) նոյնը, եւայլն։

digitised by A.R.A.R.@

Զ. ՏԱՐԻ, 1871

Ա. Կրօնական.— Մ. Վ. Մուրատեանցի «Կրթական Աւետարանական Բանից» յօդուածաշարքը կը սկսի «Սիմոն Պետրոս» և «Առաքեալներ» (25, 49, 73, 121), որոնք միշտ սկիզբը կը դրուին, առանձին տետրակներով ալ հրատարակուած են միևնոյն տարին։— Ս. Տեղեաց խնդիրը կը գրաւէ թերթին էջերէն կարևոր մաս մը. երդ. թիւը գրեթէ ամբողջութեամբ նուիրուած է ազգային իրաւանց պաշտպանութեան՝ Ցուներ և Լատիններ դէմ.— «Ս. Փրկչի սեպհականութեան խնդիր» (133, 153 եւն)։— Ս. Թարգմանչաց ի յիշատակ առանձնաւոր տրամախօսութիւն մը, (276)։ — Կարևոր է յիշատակել «Հայկական պատասխանի յունական մոլեկրօն հրատարակութեան մը դէմ» յօդուածը. (97, 107), որուն մէջ կը հերքէ Աթէնքի Միւնթիոս արքեպս. եկեղեցական պատմութեան Թ. գլխուն—¾ «Հայք եւ իրենց հերետիկոսութիւնը»— սխալները։ Այդ պատմութեան համառօտութեան արաբերէն թարգմանութիւնը տըպուած է Երուսաղէմ, 1867ին, յունաց Քրիզոս պատրիարքի հրամանով։ Իրաւ որ այդ գլուխը, որ երկու մասի կը բաժնուի՝ «Հին եւ նոր հայոց հերետիկոսութիւնք» (Ա. մասը 19 յօդուած է, իսկ Բ.ը 18), անունով, ծայրէ ի ծայր ստութիւն է եւ զրպարտութիւն, զոր օր. 1. յօդուածը կ'ըսէ «Թէ Աստուած կը ստէ»։

— Բարոյական քանի մը յօդուածներ ալ կան զորս անհրաժեշտ չենք նկատեր յիշել։

— Ժառանգաւորաց վարժարանի ամավերջի հանդէսն ու ճառերը, ըստ սովորականին, Մարտ 18ին (68)։ Կարապետ Մարկոսեան ալ (Մամբրէ վրդ.) ճառ մ'ունի (121)։

Բ. Այլ եւ այլք.— «Բանասիրականք» (193) Ա. Ց. Այվազեան ստորագրութեամբ։ — Աչքգեան կտակ, (241)։

Սիոն մերթ վիճաբանութեան կը բռնուի ժամանակի ազգային թերթերու հետ, ինչպէս Աբջալոյսի հետ, եգիպտոսի Աթոռապատկան կալուածներու խնդրին համար։ — Յօդուածները չատ երկար են, երբեմն միայն 3—4 յօդուածով կը լեցուին թերթին 24 էջերը։ Ժամանակագրականիվ կը չարունակուի միչտ։ Թարգմանութիւնները քիչ են.— Երեմեաներէնէ թարգմանած է «Հին եւ նոր Երուսաղէմ» Ց. Ա. (89...) իսկ իրրեւ գիրք՝ կը հրատարակէ «Կարգադրութիւն առողջութեան առողջապահական երկը, զոր Հնդկաստանէն գրկած է Գէորգ Աւետեան Զաքարեանց, և որ դիւրին գրաբարով չարադրուած է. (4րդ թիւէն կը սկսի, էջ 81 եւ կը չարունակուի յաջորդ տարին ալ)։

Է. ՏԱՐԻ, 1872

Ա.— Է. տարեւան կրօնական և բարոյական յօդուածներուն մեծ մասը ստորագրած են Մամբրէ վրդ. Մարկոսեան և Գաբրիէլ սրկ. Յապայեան։ — Ցիշենք ոմանք.— Քիւոսի Միտրապոլիտ Գրիգորիոսի «Ցաղագս միութեան հայկական եւ յունական եկեղեցեաց», գրքի մասին Մասիս թերթէն քաղելով՝ Սիոնի խմբագրութիւնը կը ներկայացնէ անոր առաջաբերկը, որ է յանձնաժողով մը կազմել երկու եկեղեցիներու գործացած եկեղեցականներէն՝ եւ քննել միութեան խնդիրը։ Խմբագրութիւնը կ'եզրակացնէ թէ պարապ աշխատանք մըն է. (20). հայ թերթերէն ոմանք կը քննադատեն Սիոնը այս մասին, որոնց կը պատասխանէ (40)։ — Եգիպտոսի առաջնորդական եւ կալուածական խնդիրներու մասին Կ. Պոլսոյ ազգային վարչութեան միջամտութիւնը եւ հրահանգը (25), «Պասքալայ աղօթք եւ խնդրուածք» (121). Մամբրէ վրդ.ի «Երկու խօսք եկեղեցւոյ պաշտօնէից ուղղուած» յօդուածաշարքը (177 եւ չարունակութիւն) որ գիրքով ալ տպուած է, և յաջորդ տարին կը չարունակուի. կարեւոր է Գ. Ս. Խ.ի «Մրագիր Մեսիական պաշտօնի Յիսուսի Քրիստոսի» երկար յօդուածը (169)։

Բ.— Բարոյական յօդուածներէն յիշատակենք Գաբրիէլ սրկ.ի «Բարոյական կրթութիւն» յօդուածաշարքը, միշտ սկիզբը դրուած է, որ ենթադրել կուտայ թէ խըմբագրութեան մէջ կարեւոր տեղ ունի։— Մամբրէ վրդ. եւ Գաբրիէլ սրկ. այս եւ յաջորդ տարիներու կարեւոր դէմքերն են Սիոնի մէջ։

— Քարոզի մասին քնաւ տեղեկութիւն չի տար Սիոն, եւ ո՛չ ալ քարոզներ

digitised by A.R.A.R.@

կը հրատարակէ, թէեւ Ս. Աթոռի մէջ լաւ քարոզիչներ կային այդ շրջանին. — Մելքիսեդեկ վրդ. Մամբրէ վրդ. Մարկոս վրդ. եւ ուրիշներ։

— Ձեռագիրներ դրեթէ չեն հրատարակուիր. միայն Գաբրիէլ պատրիարքի նամակը ուղղուած Յովհաննէս Կաբզեցի Կաթողիկոսին՝ տպուած է (64), որ գըրուած է 1839ին Համբարձման տեղւոյն յուշագ բռնաբարութեան մասին։

Մամբրէ վրդ. աշխարհաբար ծանօթագրութիւններ ալ կը դրէ։ (213-5)

Պ. Բանասիրական քանի մը յօդուածներ կան այս տարուան թիւերուն մէջ Ս. Ց. Այվազեանէն, (101, 112 եւն) զանազան նիւթերու շուրջ։ Ուրիշ մը «Բանասիրական» վերտառութեամբ տրամախօսութիւն մըն է քննադատութեան մասին (152)։

Սիօն ամէն նիւթի մասին կը գրէ, թըուչուններու, բոյսերու, մեծ դէմքերու, (Նաբոլէոնի) եւայլնի մասին։ Անգլիոյ Թագուհիին նամակը ուղղուած Եսայի պատրիարքին՝ անպղիերէն բնագրով եւ հայերէն թարգմանութեամբ (165)։

Դ. Դպրոցական հանդէս ուխտաւորներու ներկայութեան, որոնց կողմէն կը պատասխանէ Մեսրոպ վրդ. Մոկացին, վարագայ ուխտէն (83)։ Հետաքրքրական եւ կարեւոր է «Մրցագիր ուսմանց ժառանգաւորաց վարժարանի, եւ պայմանները աշակերտներու ընդունելութեան»։ Ուսմանց եւ գիտութեանց գլխաւոր առարկաներ են՝ կ'ըսէ, «Աստուած, Մարդ եւ Բնութիւն» եւ դպրոցին նպատակն է զանոնք մանկան ճշմարտապէս ճանչցընել։ Ա. գլխուն տակ դրուած են. — 1. Մտեղծագործութիւն, 2. Քրիստոնէական, 3. Բարոյագիտութիւն, 4. Եկեղեցական պատմութիւն, և 5. Աստուածաբանութիւն։ Այս ծրագիրը հրատարակած է Ս. Աթոռի Ուսումնական Խորհուրդը, իրրեւ ատենապետ՝ ստորագրած է Մելքիսեդեկ վրդ., իսկ իրրեւ ատենադպիր՝ Գաբրիէլ սրկ. Խապայեան։ — Այս տարուան քննութիւններու ցանկը տե՛ս էջ 168։

Ը. ՏԱՐԻ, 1873

Ա. Կրօնական. — Գաբրիէլ սրկ. համաձակ կը գրէ հրեսփ. ժողովի եւ կաթողիկոսի մասին (Դէորգ Դ.), (էջ 8), պատասխանելով թերթերու քննադատութեանց, կ'ըսէ թէ միշտ ալ Ս. Աթոռի Մխաբանութիւնը պաշտպանած է էջմիածինը։ «Որպիք Աստուծոյ», յօդուածաշարքը (28, 49...). «Կրթարան Աւետարանական բանիւ» շարքին Դ.ը կը տպուի։ — Մելքիսեդեկ վրդ. զանոնք պատրիարքէն թարգմանաբար գրած է —։ «երկու խօսք եկեղեցւոյ պաշտօնէից ուղղուած», կ'աւարտի Մամբրէ վրդ. Մարկոսեան ուրիշ յօդուածներ ալ ունի, ան այս եւ յաջորդ տարիներու Ս. Աթոռի մտաւորական եւ ուսումնական նշանաւոր դէմքերէն է։ Անոնց նշանաւոր է նաեւ իր լուսանկարներ սրբազան պատկերներով, որոնք բաւական առատութեամբ մինչեւ ցայսօր պահուած են, անշուշտ արուեստի կատարեալ գործեր չեն անոնք։ Ցիշենք նաեւ. — «գԴեղեցկութենէ Ս. Գրոց» (31), «Հրաշալի հատատութիւն կրօնի» (187), «Առանց քրիստոնէութեան քրիստոնեայ» (195), «Քրիստոսի ճշմարիտ աշակերտը» (226), «Հերքումն քննադատութեան եկեղեցական պատմութեան Հ. Մ. Վ. Մուրատեանցի» (217), երկար պատասխան մը, 9 էջ։

Բ. Բարոյական յօդուածներէն. — «Անկեղծ խոստովանութիւն իրրեւ միջոց քաւութեան եւ սրտի խաղաղութեան» (130) Մամբրէ վրդ.ի աշխարհաբար ծանօթագրը, բարոյալից սրամտախօսութիւնը «Բան ի նահատակութիւն Վարդանանց» (38), «Մարդ կատարեալ» (209)։

— Ուխտաւորներու համար մանաւանդ քարոզ եւ դասախօսութիւն տեղի կ'ունենայ՝ ու Ս. տեղեաց եւ բարեպաշտութեան մասին կը խօսուի իրենց։ «եկեղեցական երգեցողութիւն» (79)։

— Ծանօթագրներ չատ քիչ են այս տարի։

Պ. Կրթական յօդուածներէն յիշենք, «Դաստիարակութիւն կանանց», երկար յօդուածաշարքը, 8 յօդուածներ (88 եւն) Ա. Պ. Վ. ստորագրութեամբ։

Ժառանգաւորաց գպրոցական հանդէսներն ու ամավերջի քննութիւնը ըստ սովորականին (1, 126) Ս. Սահակ և Մեսրոպ... Սիօն կը գանգատի թէ չատ աշակերտ կը ղրկուի դուբսէն, Ժառանգաւորաց Վարժարան, (23).

digitised by A.R.A.R.@

— Յիշենք նաեւ «Առողջական» երկար յօդուածաշարքը, Մամբրէ Վարդապետ Մարկոսեանի, որ յաջորդ տարին ութ յօդուածներով կ'աւարտի։ «Մարդուս հոգեկան ներդաշնակ կրթութիւնը» Յ. Շուխտ. թարգմանութիւն գերմաներէնէ, 2-ի կողմէ (145)։

— Աբեղեան թերթը կ'ըսէ թէ երուսաղէմ եւ կ. Պոլիս աշխարհաբար գրելու ազգավնաս սովորութիւնը ունին, եւ գրաբարը կը մեռցնեն, որուն Սիոն կը պատասխանէ՝ թէ երուսաղէմ երկուքին ալ հոգ կը տանի եւ թէ Աբեղեանը անգէտ է մեր դասական լեզուի գեղեցկութեան։

Թ. ՏԱՐԻ, 1874

Ա. Կրօնական. — Աստուածաբանական եւ կրօնական ուսման մեծ հոգ կը տարուի ժառանգաւորաց վարժարանի մէջ, ատոր համար Սիոնի էջերը կը զարդարուին Մելքիսեդեկ վրդ-ի իմաստալից յօդուածներով. — «Հովուական Աստուածաբանութիւն» (12), «Ի՞նչ պիտի լինէր ընկերական կեանքին վեճակը եթէ քրիստոնէութիւնը չլինէր աշխարհի վրայ» (9, 96...) յօդուածաշարքը, 4 յօդուածներէ բաղկացած, զոր Շաթօպրիանէ թարգմաներ է Գ. Տ. Յ. Իսմայէլեացի (=Գէորգ Տէր Յարութիւնեան, ապա Գէորգ եպս. Երէցեան), «Ուսումն քրիստոնէութեան» (49), «Աստուած (Նախկին փիլիսոփայութեան քաղուածոյք» (117, 137), նոյնպէս գաղիերէնէ թարգմանուած Գ. Տ. Յ. Իսմայէլեացիի կողմէ, «Մարգարէական յարակցութիւն ընդ մէջ Հին և Նոր Կտակարանաց» (234...), «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ և յերկիր...» (149), «Հաւատք և Ցոյս» (246)։ «Մարդկային ազգի կրօնքը» (273), «Ի Յունուն Քրիստոսի» (283), «Կրթարան աւետարանական բանից» յօդուածաշարքէն երկու յօդուածք (208, 217)։ Ինչպէս կը տեսնուի, կրօնական, Ս. Գրական եւ եկեղեցագիտական յօդուածներով ճոխ է այս տարի Սիոնը։

Բ. Բառդալան յօդուածներէն յիշատակութեան արժանի են. — «Կարեւոր է ուսանիլ զմարդն» (169), որ անհրաժեշտ է բարոյական դաստիարակութեան համար։ «Սիրտ մարդոյ» (225), «Մտախօսութիւն» (94) եւայլն։

Գ. Դպրոցի մասին, ըստ սովորութեան, կը գրէ ամէն տարի ամավերջի քննութեան, հանդէսի և ուրիշ հանդէսներու մասին, և կը տպէ ճառերէն ոմանք. — Ամանորի առթիւ (18), Վեցամսեայ քննութիւն և վարդանանց հանդէս (32), Ամավերջի հանդէս (159)։ Այս տարի 47 աշակերտ ունի ժառանգաւորաց վարժարան, որոնցմէ 13ը Նախակրթարանի մաս կը կազմեն։ Ուսումնական գլխուն տակ դրուած է ժառանգաւորի մը (Ն. Ս. Մէնէմէնցի) յօդուածը «Թուագիտութեան կարեւորութիւնը» մակագիրով (162)։

Դ. Ջանասէր յօդուածներէն յիշենք քանի մը կարեւորները. — բանասիրական՝ «Հնդկաստանի կառապաշտներու սովորութիւնները» (248, 278), հետաքրքրական է «Գովութիւն ի վերայ հերիսայի» երգիծական ոտանաւորը (132), որուն հեղինակն է Եղեսիացի Մինաս դպիր, որ լեհաստանէն կը գրէ։ «Ասորի կաթողիկոսի խնդիր» (199), երուսաղէմի ասորիներ կը դիմեն մեր պատրիարքին (նայել) ըսելով՝ թէ իրենք հայոց հպատակ են և կը խնդրեն որ զիրենք պաշտպանէ, և իրենց սիրելի եպիսկոպոսը պահէ իր աթոռին վրայ, ուրկէ կ'ուզէր հեռացնել զայն իրենց նոր կաթողիկոսը, զոր չեն ուզեր ճանչնալ։ Տէրոյենց Զամուրճեան պատուելիի հետ վիճաբանութիւն, է. Տիեզերական ժողովի մասին, զոր մեր եկեղեցին չ'ընդունիր (201)։

1873-ին Մելքիսեդեկ վրդ. հովուական այցելութեան գացած էր Եւրոպա, 1874-ին կը վերադառնայ և իր տեղեկագիրը կը հրատարակէ Սիոնի մէջ (96), իր բացակայութեան, հաւանաբար խմբագրութիւնը կը վարէր Գաբրիէլ սրկ. որ այս տարուան առաջնորդող յօդուածներէն չատերը կը տպագրէ։

Մասիս թերթէն կ'արտատպէ Սիոն, Մերենցի «Ներկայիս վրայ խորհրդածութիւն» անունով յօդուածը (114, 121)։

— Ս. Աթոռի Միաբանական Ընդհանուր ժողովի 1874-ի առաջին նիստը Յունուար 10-ին (7)։ Առաջին անգամն է որ Սիոնի մէջ կը հանդիպինք այս յիշատակութեան։ Նոյեմբերին ալ կը գումարուի (263)։

Յիշենք նաև «Երգ Հայաստանի յինական խնճոյից» (257), գինիի մասին աշխարհաբար երկար և զուարթ ոտանաւոր մը։

digitised by A.R.A.R.@

Ժ. ՏԱՐԻ, 1875

Սիօնի մէջ նիւթերու բաժանումը կանոնաւոր չէ, ինչպէս ակէ առաջ ըսինք, յօդուածները խառն են։ Մերթ չատ հասմանման, նոյնիսկ յօդուածներով կը կը լեցուին թերթին էջերը։

Աւելի կրօնական ու բարոյական նիւթերով ճոխ է, թէեւ հանդէսին ճակտին վրայ կը մնայ միշտ «ազգային, բանասիրական և գրագիտական» պիտակը, որ ճըշգրիտ որակում մը չէ թերթի բովանդակութեան և ուղղութեան։

Ա. Կրօնական նիւթերու շուրջ թարգմանութիւններ կ'ընէ Զաքար Մ. Համբարձումեան, էմմէ Մարթէնէ։ Ուխտաւոր մըն է ան, անցնալ և այս տարիներու մէջ ուխտաւորներէն ուրիշներ ալ թարգմանութիւններ ունին։

«Ամուսնութիւն և ամուրիութիւն եկեղեցականաց» (212)։ Մերթ դուրսէն կարեւոր խնդիրներու մասին կը գրէ, զոր օր. Ռուս թերթէ մը (Գոլոս = Ձայն) կ'արտատպէ «Քննութիւն աստուածաբանութեան վարդապետի աստիճան ստանալու համար» (110), զոր ռուս մը գրած է Հայ եկեղեցւոյ մասին, ուսումնասիրելով Ն. Շնորհալիի Պատանաբանութիւնը։ Երկար յօդուած մըն է «Յորհուրդ և միութեան գործ» վերնագիր կրողը, զոր ստորագրած է Յովհ. վրդ. Մխիթարեան, որ այս տարի բաւական յօդուածներ ունի Սիօնի մէջ։

Բ. Այս տարի իբրև նորութիւն կը դնէ «Մաղկաքաղ ամերիկական» մակագիրին տակ՝ կրօնական և բարոյական սիրուն կտորներ և ոտանաւորներ. — «Ցափշտակուած ղէնքեր» (145), «Հաւատքով ապրիլ» (177), և երկու ոտանաւորներ՝ «Քրիստոս առ քրիստոնեայն» (180) ու «Մանուկն և Քերովբէն» (181)։ Ինչպէս նաև «Մաղկաքաղ Բրիտանական», քանի մը կրօնական ոտանաւորներ (153), զորս կը թարգմանէ Ցովս. Թ. Տամկաճեան։

Սիօն կը տպէ Թէոդորոս պատրիարքի կոնդակը (32), որ երուսաղէմ չկայ, եւ Ալիի հրովարտակը (37)։ Հետաքրքրական է «Ինթզնէմի հայոց ծագումն ու թիւը» (= 100է աւելի է) (62)։

Ցունաց վանքի և պատրիարքի ընտրութեան մասին յաճախ կը գրէ և լուրեր կը հաղորդէ։ Մասնէն առնելով՝ կը հրատարակէ կայսերական հրովարտակը (274)։

Դ. Ժառանգաւորաց Վարժարանը Մեծ Պահքի վերջին օրերը ուխտաւորներուն յատուկ հանդէս կը սարքէ ամէն տարի, և ուխտաւորներէն մին չնորհակալութեան ճառով մը կը պատասխանէ (25, 78)։ Կարեւոր է «Ժողովրդային կրթութիւն ի Զուիցերիա» յօդուածաշարքը (Թիւ 3, 4, 5)։

Դ. Ոտանաւոր քանի մը տրամախօսութիւններ կան այս տարուան Սիօնի թիւերուն մէջ. — «Հակադրութիւն բարոյ նարար. — Անտօն եւ Աչխարհ» (90, 96)։ «Միրզայ առ Մասիս և Մասիս առ Միրզայ» (106). Ո. Դ. Բ. ստորագրութեամբ։ Եւ «Բարեաւնութիւն. — Տրամախօսութիւն, Քաջ Թագաւոր և Վատ Թագաւոր» (236)։

Մամբրէ վրդ. Մարկոսեան, Մուրատեան Հասգալի Մուրատ դպրին մահուան առթիւ «Եղերգ» մը կը գրէ (203), (Եղերգ սխալէ, պէտք է գրել Եղեռերգ, ինչ որ ճիշդ գրուած է 1877 ի 6րդ. էջին վրայ)։

— Մ. վրդ. Մուրատեանց կը հրատարակէ «Տիփտիկոն կամ յիշատակագիրք եկեղեցւոյ» յօդուածը, զոր գրած է Գաբրիէլ գպիր Փոթիչանցի (226)։

Միաբ. Ընդհ. ժողով ապրիլի մէջ (87)։

Սիօն գրեթէ մատենախօսական չունի, միայն Գրոց ու Բոցի մասին գրած է (22)։

ԺԱ. ՏԱՐԻ, 1876

Այս տարուան Սիօնի մէջ քանի մը նոր ստորագրութիւններ կը տեսնենք. — Դ. Ս. Շահանեան (Դէորգ սրկ.) գրեթէ ամէն թիւի մէջ բարոյական և կրօնական յօդուածներ ունի։ Աչակերտներէն Աւետիս Կարապետեան, ամէն թիւի մէջ, առանց բացառութեան, ոտանաւոր մ'ունի, երբեմն չատ երկար և գրաբար, իսկ Մ. Ս. Յակոբեան (= Մելքոն սրկ. յետոյ Վահան վրդ.) ֆրանսերէնէ կը թարգմանէ Պլէֆոնի, Մալիէրի, և Շիլլերի կենսագրութիւնները, եւ Ց. Տամկաճեան, որ անցեալ տարուընէ սկսեալ թարգմանութիւններ (անգղիերէնէ) և ինքնագիր յօդուածներ ունի։

digitised by A.R.A.R.@

Ա. Կոճնակեան. — Մելքիսեդեկ վրդ. ի «Կրթարան աւետարանական բանից» կը շարունակուի և կ'աւարտի, «Տաճարի քահանան» (7) և «Հերմաս և Ննեսիմ», տրամախօսութիւն (36, 73), որ վերջին և Ըրդ. դասն է և Տեարակը։ Գ. Ս. Շահանեանի առաջնորդող կրօնական յօդուածներ գրեթէ ամէն թիւի մէջ — «Ճշմարտութիւնը անմահ է», «Միտուս Յատենի հրէից», «Անձնափորձութիւն» եայլն։ Գէորգ սրկ. Խամայէլեանի ալ կը շարունակէ յաճախ գրել և թարգմանել. — «Յորհուրդ փրկագործութեան» (134, 150, ...) թարգմանութիւն գաղիերէնէ, «Երեմիա մարգարէ» (83), թարգմանութիւն անգղիերէնէ Յ. Տամկաճեանի կողմէ։

Բ. Բանասիրական գլխուն տակ գրուած է «Մարդը» ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը, վերջին երեք թիւերուն մէջ, որ յաջորդ տարուան առաջին 6 թիւերուն մէջ կը շարունակուի և կ'աւարտի, ստորագրած է Գ. Ս. Խամայէլեան։

Գ. Աստղագիտական բաժանումին տակ գրուած են Արեւի և Երկրի մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ, վերջին 5 թիւերուն մէջ, որ կը շարունակուի մինչև յաջորդ տարուան կէսը։

Դ. Պատմական մակագրին տակ զետեղուած է Աստուածատուր վրդ. (ապա եպս.) Տէր Յովհաննէսեանի թարգմանած յօդուածաշարքը, Յունաստանի և Եգիպտոսի ապստամբութեան ու Թուսց պատերազմի և Բ. Դրան մասին Ըիֆաթ փաշայի գրի առած խնդիրներն ու դէպքերը, որ նոյնպէս շարունակելի է։

Ե. Կենսագրական. — Մ. Սրկ. Յակոբեան ֆրանսերէնէ կը թարգմանէ Պիւֆոնի (153, 181), Մոլիէռի (205, 232) և Շիլլէրի (257, 280 և ԺԲ. Տարի 18, 38) կենսագրութիւնները։

Զ. Ժառանգաւորաց Վարժարանի բաժինը ճոխ է, վարդանանց հանդէսի ճառը, զոր խօսած է Գ. Ս. Խ. կը տպուի Սիօնի մէջ (25)։ Իսկ ժառանգաւորներէն Աւետիս Կարապետեան, որ առանց բացառութեան Սիօնի այս տարուան ամէն թիւի մէջ ոտանաւոր մ'ունի, կը գրէ «Երթ Վարդանանց յԱւարայր» (33)։ Դպրոցի տարեկան քննութիւնը տեղի կ'ունենայ Մարտ 8–19ին (49)։ «Ժողովրդութիւն ազգի ներկայ վիճակին վրայ», (50) Ժառանգաւորաց կողմէ կը ներկայացուի, աշակերտներու յօդուածները կը չատնան։ Աւետիս Կարապետեանի ոտանաւորներէն ոմանք բաւական սիրուն են և ներշնչումով գրուած. լաւ հայկաբան է, սահուն գրաբարով կը յօրինէ իր քերթուածները։ 1876ի և 1877ի Սիօնի բանաստեղծն է ան։ Երբեմն ոտանաւոր թարգմանութիւններ ալ կ'ընէ (էջ 79)։ Մերթ երկար ոտանաւորներ ալ կը ստորագրէ։ — Եայլ պատրիարքի անուան տօնախմբութեան առթիւ (15 Յունուար) ոտանաւոր ուղերձ մը կը գրէ, «Որ ընդ այգս այգուն զմութն ընդ լուսոյն քողաթիւ . . .» բառերով կը սկսի, զոր կ'ընդունակաւորէ Գէորգ Գ. Գէորգեան, հայկական ձայնագրութեամբ տպուած Սիօնի մէջ (148–159)։

Է. — Հետաքրքրական է «Կոնկլաւէ» (պապը ընտրող կարտինալներու ժողովի) մասին գրուած յօդուածը (44), և «Ոնանց լուսոյ հանդէսը աւստրիական արքունիքին մէջ» (105). — Կայսրը և կայսրուհին քրիստոնէական խոնարհութեան սկզբունքով — թէև քիչ մը ցուցամոլ ձեւականութեամբ — կը լուան 12 ծերունիներու և 12 պառաւներու ոտքերը։

— Սիօնի վերջին երկու տարիները աւելի ճոխ կ'երեւին, բաղդատելով միւս տարիներուն հետ, մանաւանդ առաջին տարիներուն հետ, երբ Տ. Սաւալանեանց կը խմբագրէր զայն։ Թէև դասաւորումը դարձեալ կանոնաւոր չէ։ Մերթ կը տեսնենք, իր ուղղութենէն դուրս յօդուածներ ալ կը տպէ. զոր օր. «Լայբցիկի և վաճառականութեան» մասին (15)։

Ազգային խնդիրներով ևս կը զբաղի, և մերթ կը գրէ այդ մասին. — Մեղուէն կ'արտատպէ «Ազգայնութեան» վրայ գրուած երկար յօդուածը, Ս. Մանդինեանի։ կը հրատարակէ Փարձ Թերթի «Ցայտարարութիւն»ը։

Շատ քիչ գիրքերու մասին միայն կը մատնանշուի, և այն ալ հազիւ քանի մը խօսք (մանաւորաբար Ս. Աթոռի տպարանէն լոյս տեսած գիրքերու մասին), և Ցառաջաբանը կ'արտատպէ։

digitised by A.R.A.R.@

ԺԲ. ՏԱՐԻ, 1877

Ամսագրի ճակտին վրայ, վերջին տարին, աւելցեր է նաեւ ուսումնական որակումը, ինչ որ ճիշդ էր քանի որ կրթականն եւ դպրոցական նիւթերով եւ խնդիրներով բաւական չատ կը զբաղի։

ԺԱ. տարուան վերջին եւ ԺԲ. տարուան առաջին թիւերուն յօդուածները միշտ հետեւեալ կարգով են.— կրօնական–բարոյական մը, Գ. Ս. Շահաննանէ, ոսկեայ մը՝ Աւետիս Կարապետեանէ, Աստեղագիտական մը, բանասիրական մը (մարգը), կենսագրական մը (Շիլլէրի)՝ Մ. Ս. Յակոբեանէ, պատմական մը, Աստուածատուր եպիսկոպոսէ եւ ժամանակագրականը։

Ա. Կրօնական յօդուածներէն կ'արժէ յիշել.— «Կարեւորութիւն ուսման Ս. Գրոց» Գ. սրկ. Շահաննանի գրչէն, (Թիւ 5, 6, 7, 8) նոյն գրչէն «Սամարացի կինը». (Թիւ 9, 10 11 12)։

Բ. Բանասիրական բաժնին մէջ դրուած է «Աբրահամ Գ. Կաթողիկոսը» (Թիւ 3, 4) ինչպէս նաեւ «Բնագիտութեան եւ տիեզերագրութեան վրայ պարզ խօսակցութիւն»ը, մանկավարժական դրութեամբ՝ պզտիկներուն սորվեցնելու համար բնագիտութեան եւ տիեզերագրութեան դասերը. Ֆրանսերէնէ թարգմանած է Մ. Ս. Յակոբեան (Դ. Թիւէն սկսեալ՝ ամէն Թիւի մէջ կայ). «Մարդկային կեանքը» (Թիւ 3, 4)։ «Ուղեգրական» անունին տակ գետեղուած է «Ուղեւորութիւն ի Ս. Էջմիածին». (գրեթէ ամէն Թիւի մէջ)։ Աստուածատուր վրդ. Էջմիածին կ'երթայ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի, եւ վերադառնալով գրի կ'առնէ իր ուղեւորութիւնը։— (Այս տարի Գաբրիէլ սրկն. ալ որ 8 տարիէ ի վեր սարկաւագութիւն կ'ընէր, իբրեւ ուսուցիչ, տեսուչ դպրոցի, խմբագիր Սիօնի, վարդապետ կը ձեռնադրուի Ցուլիս 3ին, Սահակ անուանակոչութեամբ, 4 ընկերներով, որոնցմէ են Յակոբ վրդ. Մանասարեան՝ վանցի, և նշանաւոր Ղեւոնդ վրդ. Մաքսուտեան։

Գ. Ուսումնական.— Ժառանգաւորաց վարժարանի նոր տարուան հանդէս եւ ճառեր (4). տարեկան քննութիւնք եւ պարգեւաբաշխութիւնք, եւ ամավերջի հանդէս (30).— Աւետիս Կարապետեան 5 ոտանաւորներ ունի այս տարուան Սիօնի էջերուն մէջ, (6 հատ էն), — Ցունուար 20ին կը գրէ իր աւարտական քննութեան քերթուածը, որուն նիւթը քննիչները նշանակած են, իբրեւ փորձ իր հայկաբանութեան. նիւթն է «Ցի՞րը կաս ի քուն Տէր մեր Տէր» (29), գրաբար, զանազան չափերով տուներու բաժնուած։ Քննութիւնները մեծ յաջողութեամբ անցուցած է. Ոտանաւորներէն երկու քը թարգմանութիւն են, մին վ. Հիւկոյէն, «Մովսէս ի վերայ Նիլեայ», (= Նեղոսի), եւ միւսը՝ Լամարթինէն «Հաչելութիւն» (149)։

Դ.— Անցնալ տարուան յօդուածաչարքերէն ոմանք կը շարունակուին, զոր օր. Պատմականը, Կենսագրականը, (Շիլլէր), Բանասիրականը, (մարգը) եւ Աստեղագիտականը։ Բանասիրականին մէջ զետեղուած է մարդկային կմախք մը, իբրեւ օժանդակ օրինակ, թէև պատկերազարդ չէ Սիօն, բացի ճակտի պատկերէն, որ մինչեւ վերջին տարին կը դրուի։

— Թարգմանութիւնները չատցած են վերջին տարիները։

— Ամէն տարի, այսպէս 288 էջնոց ստուար հատոր մը կը կազմէ Սիօնի հաւաքածոն։

Այս տարուան Սիօնի գլխաւոր յօդուածագիրներն են, Գ. սրկ. Շահաննան, Մելքոն սրկ. Յակոբեան (ապա Վահան վրդ.) (Թարգմանութիւններ), Աստուածատուր եպս, եւ Աւետիս Կարապետեան։

ՍԻՕՆԻ ՄԷՋ ՏՊՈՒԱԾ ԳԻՐՔԵՐ

Վերջացնելէ առաջ, կարեւոր կը նկատեմ հոս նշանակել ա՛յն գիրքերը, որոնք Սիօնի էջերուն մէջ ալ լոյս տեսած են. նաև ա՛յն յօդուածաչարքերը եւ գիրքերը՝ որոնք առանձին գիրքով չեն տպուած։

Ա. ԳԻՐՔՈՎ ՏՊՈՒԱԾՆԵՐ

1.— *1866–7ին. Սամուէլ Ռաբբիի «Դարձ Ոսկեղենիկ». տպուած՝ 1867ին։*

2.— *1867ին «Ճառք դպրոցականք» եւ «Ճառք»։*

3.— *1869ին. «Կենսագրութիւն Բասպալայ» թրգմ.։*

digitised by A.R.A.R.@

4. — *1871ին. «Երկամեայ պանդխտութիւն ի Հապէշիստան». Սիօնի մէջ ամբողջ լոյս չէ տեսած, այլ մասեր եւ թղթակցութիւններ։*

5. — *1871ին. «Ս. Յակոբի սեպհականութեան խնդիր»։*

6. — *1871–6ին. Մ. Վ. Մուրատեանի «Կրթարան Աւետարանական Բանից» 8 տետրակ։*

7. — *1871ին. «Կարգադրութիւն առողջութեան»։*

8. — *1872ին. «Երկու խօսք ակնդետ պաշտօնէից ուղղուած». (Մամբրէ վրդ. Մարկոսեան)*

Բ. ԱՌԱՆՁԻՆ ՁՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾՆԵՐ

1. — *1866ին. Ա. Շիրակացիի «Հաբեմունք թուաբանականք»։*

2. — *1866–69. «Առաքինի եւ քաղաքակիրթ պատանի»։*

3. — *1866–1870. «Ստորագրութիւն հայկական եւ Ոստան Գաւառաց։*

4. — *1870ին. կատոնի «Ցաղագս բարուք կենցաղավարելոյ»։*

5. — *1873ին. «Դաստիարակութիւն կանանց»։ Ա. Պ. Վ.*

6. — *1873ին. «Առողջական» Մամբրէ վրդ. Մարկոսեան։*

7. — *1876–7ին. «Մարդը». (Թրգմ. Գէորգ սրկ. Իսմայէլեանի)*

8. — *1876–7ին «Աստեղագիտական»*

9. — *1876ին. «Պատմական». Թրգմ. Աստուածատուր վրդ. Տէր Յովհաննէսեան։*

10. — *1877ին. «Բնագիտութեան եւ տիեզերագրութեան վրայ պարզ խօսակցութիւն». (Թրգմ. Ֆրանսերէնէ, Մելքոն սրկ. Յակոբեան)։*

11. — *1877ին. «Ուղեւորութիւն ի Ս. Էջմիածին», Աստուածատուր եպիս. Տէր Յովհաննէսեան։*

ՍԻՕՆԻ ԽՄԲԱԳԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐԸ

Հոս կը դնենք Սիօնի գլխաւոր խմբագիրներու եւ աշխատակիցներու ցանկը, որոնց մեծագոյն եւ կարեւորագոյն մասը Մխիթարեանները էն։

Ա. ՎԱՆՔԻՆ

1. — Տիգրան Հ. Թ. Սաւալանեանց. խմբագիր. *1866–1867։*

2. — Ալեքսան Սրապեան Կէվկեցի. (Կիւրեղեան.) աշխատած է *1867–1871ին։*

3. — Գարեգին Մուրատեանց (Մելխիսեդեկ եպիս.) խմբագիր. 1868–1875?

4. — Աստուածատուր վրդ. Տէր Յովհաննէսեան (ապա եպիս.) *1868–77. աշխատակցած է պատմական եւ ուղեգրական յօդուածներով։*

5. — Յովէն վրդ. Մխիթարեան. *1875–1877ին։*

6. — Կարապետ Եազըճեան (Մամբրէ եպս. Մարկոսեան). *1767–77ին, բանասիրական, առողջական, ոտանաւոր ևայլն։*

7. — Ցարութիւն Սարկ. Կէօմրիւքճեան (Մովսէս վրդ.), *1868–9ին, առակներ, ոտանաւորներ։ ևայլն։*

8. — Յակոբ Ա. Անոյշեան (Գաբրիէլ վրդ). *1868։*

9. — Գաբրիէլ Սրկ. Խապայեան *(Սահակ վեհափառ) 1872–7։* խմբագիր, *1876–1877ին?։*

10. — Կարապետ Սարկ. Տէր Մինասեան (Վահան վրդ.) *1870–7. առակներ, ոտանաւորներ, ազգային կեանքէ խնդիրներ։*

11. — Աւետիս Կարապետեան (աշակերտ). *1876–7, քերթուածներ։*

12. — Գէորգ Սարկ. Իսմայէլեան (Գէորգ եպս. Երէցեան). *1874–7։ բանասիրական, գիտական, և թարգմանութիւններ։*

13. — Գէորգ Սարկ. Շահաննեան. *1886–7. կրօնական-բարոյական։*

14. — Մելքոն Սարկ. Յակոբեան (Վահան վրդ.) *1876–7. կենսագրական թարգմանութիւններ։*

15. — Մկրտիչ (Կարապետ) Սրկ. Տէր Ստեփաննեան (Մաղաքիա եպս.) *1871–7։*

digitised by A.R.A.R.@

Բ. ԴՈՒՐՍԷՆ (ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆՆԵՐ)

1.— Ց. Ս. Քիւրքճեան. *1866–7. բարոյական թարգմանութիւններ։*

2.— Ա. Ց. Այվազեան. *1871–2. թարգմանութիւն բանասիրական։*

3.— Գէորգ Աւետեան Զաքարեանց. *1871–1872ին։*

4.— Ցովհ. Թ. Տամկաճեան, *1875–6. կրօնական եւ բանաստեղծական թարգմանութիւններ, անգղիերէնէ։*

5.— Զաքար Մ. Համբարձումեան. *1874. կրօնական թարգմանութիւններ։*

— *Ինչպէս կը տեսնուի, ոչ–միայն աշխատակիցներ չատ քիչ ունեցած է Սիօն. գրեթէ ամէնքն ալ ներսէն են, վարդապետ, ուսուցիչ կամ աշակերտ։*

Ահա Սիօնի հին չրջանի 12 տարուան բովանդակութիւնը. ընթերցողին կը մնայ եզրակացնել անոր նպատակը և կատարած օգտակար դերը։ «Սիօն իր ժամանակին փնտռուած ամսաթերթը եղաւ Հայ ժողովուրդին մէջ, իրրեւ արտայայտութիւնը ողջմիտ ուղղութեան մը, իսկ մայրավանքին ներսն ալ հիանալի ապդակ մը դարձաւ ուսումնական և դրական չարժում մը ստեղծելու թէ՛ Մխիթարեանն եւ թէ՛ մանաւանդ ժառանգաւորաց վարժարանին, որուն աշակերտները Սիօնի սիւնակներուն մէջ փորձնցին իրենց գրչին առաջին արժէքները (Սիոն. Նոր Շրջան, Ա. Տարի, 1927, էջ 3)։

Սիօն դադրեցաւ 1877ին, ժամանակի քաղաքական և տնտեսական զանազան պատճառներով, եւ 50 երկար տարիներ լռելէ վերջ, մեր օրերը, 1927ին վերստին սկսաւ հրատարակուիլ, մեր մեծ վարպետին և հայ դրականութեան մեծ վարպետներէն երջանկայիշատակ Դուրեան եղիչէ պատրիարքի օրով, երբ անոր հոգեւոր և մտաւոր տաղանդները վերածնունդի սերմերը ցանեցին Ս. Ցակոբի կրթական և դրական անդաստանին մէջ. նոր ծրագրով և ուղղութեամբ և արժէքաւոր բովանդակութեամբ, որու առաջին 4 տարուան աշխատանքին մէջ մեծ բաժին մ'ունի կիլիկիոյ վեհաշնորհ Աթոռակից Տ. Տ. Բարգէն վեհափառ, և մինչեւ այսօր Սիոնի բարձունքէն կը տարածէ հաւատքի և սիրոյ պատգամները Հայ եկեղեցւոյ հարազատ զաւակներուն, Ս. Աթոռի արժանաւոր զահակալին հովանիին ու գորովին տակ։

ՍԻՄՈՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

digitised by A.R.A.R.@

ԴԱՐԵՐՈՒ ՃԱՄԲԷՆ

Փափաքելով գրականապէս յաւերժացնել Ս. Աթոռոյս տպարանի առաջին հարիւրամեակի յիշատակը, վանական վարչութեան որոշմամբ եւ կարգադրութեամբ ի մօտոյ կը ձեռնարկուի տպագրութեանը այն հատորին, որուն մէջ պիտի դասաւորուին մեր Ձեռագրաց Մատենադարանի բոլոր գրչագիրներու յիշատակարանները, որոնք ամբողջովին հաւաքուած են արդէն։ — Այդ հատորիէն, իբր նմոյշ կամ ծաշակ, «Սիոն»ի այս թիւին մէջ, սաւրեւ կը դնենք ժ. դարէն սկսեալ մէն մի դարէ մէյմէկ յիշատակարան։

Ա. ԴԱՐ

ԱՒԵՏԱՐԱՆ ԵՐԿԱԹԱԳԻՐ ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՅ

(Թ. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ՈՁՐ = 954)

Թիւ Ձեռագրի, 3273

Շնորհօք Սուրբ Հոգւոյն Սուրբ Աւետարանիչքն Մաթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս լծակցեալ արուեստով խաչին խըլեցին զփուշ մեղաց և տնկեցին զխորհուրդ տնաւրէնութեան Որդւոյն Աստուծոյ. յառաջ՝ զիջումն բանին Աստուծոյ առ սուրբ կոյսն և զինանմանեայ ժամանակաւ զծնունդն եւ զկաթնասուն լինելն որպէս մարդ, եւ զայլ զանբաւելի գրանն, և ապա զերեսնամեայ զմկրտութիւնն, և զնշանն զոր առնէր մի ըստ միոջէ, զկուրաց տեսանելն զխլից լսելն, և զհամրոց խաւսելն և լսելն, և գկաղաց գնալն, և զղուահարաց բժըշկելն . . . . և զհամբարձումն առ Հայր, և զիջումն Հոգւոյն սրբոյ ի դասս առաքելոցն յաւուր Պենդեկոստէին և զայդ նշանն եւ զսքանչելիսն, զոր ոչ կարեմք ի թիւ արկանել.

Արդ ես ծառայս Աստուծոյ Յովհաննէս սկսայ զսուրբ աւետարանս և կատարեցի ի ՈՁՐ թուականիս, ի կաթողիկոսութեան տէր Անանիայի և յառաջնորդութեան տէր Մխիթարայ երկրիս Խաղտեաց ի փոքր մենաստանիս որ կոչի Ալնոցի վանք, ի դուռն սուրբ Յովհաննիսի, ձեռնադրողին Փրկչին մերոյ։ Ցայսմ ամի սով եղեալ ի վերայ երկրի։ Ոմն գնեալ գհացն և սովամահ լեալ եւ ոմն ծախեալ եւ յղթացեալ իբրեւ կատաւտ ոսկւոյ եւ արծաթոյ, ի նոյն յայսմ ամի կատարեցաւ բան . . . . . եկեալ սոլտանն արեւմտից և տիրեալ Թէոդոպաւզսեայ եւ մարտ եղեալ ընդ վրացւոցն, յաղթել ի նմանէ Թողեալ գձիս և գՂորիս եւ գգանձս բազումս եւ ինքն փախստական գնացեալ յԱրքգաւառն։ Ով սուրբ եղբարք աղաւթս արարէք որ ոչ ածէ Աստուած այնպիսի աւր ի վերայ երկրի զոր տեսաք աչաւք մերովք։ Այդ ես Յովհաննէս Բահանայ ստացայ զսուրբ կտակս զայս զաւակ ի Սիոնէ եւ ընտանի ի վերին երուսաղէմ։ Ցիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց և եղբաւրն իմոյ Ներսիսի ընտրեալ քահանայի և կրօնաւորի և հանգանն իմոյ Գուրգենին և վարդեթփին, եւ զատացաղ սուրբ կտակիս և զծնողն իւր և զեղբարսն իւր զամենայն սիրելիս զոր եւ լինքն կամի եւ զքեռին իմ զԱստուածատուր որ սնուցիչ իմ էր և վարդապետ, և որ զմեզ յիշեն առաջի ահեղ աթենին Քրիստոսի յորժամ բանք սպառին և գործք անոտիք թագաւորեն։ Ով սուրբ եղբարք աղաչեմ զձեզ, յորժամ ընթեռնոյք զսուրբ աւետարանս կամ ընդաւրինակէք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր յիշեսջիք զմեզ և յիշեցողացդ և յիշեցելոցդ ողորմեսցի Քրիստոս ամէն»։

Ե. ԴԱՐ

ԱՒԵՏԱՐԱՆ ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՅ

(ԹՈՒԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ՇԺԳ = 1064)

Թ. Ձ. 1924

. . . . ի ՇԺԳ թուականութեանն Հայոց գրեցաւ ցանկալի և սուրբ աւետարանս, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորիսի, եւ յինքնակալութեան Տուկճի, ի վանքս կոչեցեալ Շուխր խանդաւիտ, ընդ հովանեաւ սուրբ Սիովնի յառաջնորդութեան Հաւր Թումասու։ Արդ աղաչեմ զամենեսեան որք ընթեռնոյք եւ լուսաւորիք ի սուրբ աւետարանէս, ըզյո(յ)քնամեղ զաչխատաւորս զՍտեփանոս զգրողս և զծնաւղս իմ յիշատակի արժա-

digitised by A.R.A.R.@

նի արարէք, և Աստուած ձեզ ողորմեսցի յերեսս գալստեանն ամէն, եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս ամէն: — Ցանուն Հաւր և որդւոյ և սուրբ Հոգւոյն: Մեք եղբարք միախորհք և միակրաւնք հարազատք կըբաւնաւորք, որոց անուանք Ցակոբ և Բաննեղիկէս և Կիպրիանոս Ճանաճի, որ եմք սպասաւորք և ծառայք սուրբ Ցակոբեայ, որ եմք ընդ իշխանութեամբ Սամուէղի որդւոյ Թոփիլճի, մեծանուն պահակի (պահակի?) եւ աստուածասէր եւ բարեպաշտ տիկնոջն մեր Մանուէղի: Որ ամենայն զսուրբ գաւետարանս ի մեր յարդար վաստակոց յԱսրատուածածնէր ընչից, ի բարեխաւսութիւն հոգւոցս . . .

Ձ Ք. Գ Ա Ր

ԱՒԵՏԱՐԱՆ ՀԻՆ ԲՈԼՈՐԳԻՐ

(Թ Ի. ՀԱՑՈՑ ՈԼՔ = 1183)

Թ. Ջ. 3133

Փա՜ռք . . .

Արդ եղեւ գրչութիւն սորա ի թուականութեանս հայոց Ռ. Լ. Բ. եւ ի վերադիտողութեանն Տեառն Գրիգորի Հայոց հնդկաց որդւոյ Վասլի և վասն զի ի ատոյգ օրինակաց ատուգեալ և գրեց աւետարանս ձեռամբ իմով անարժանիս Յովսէփայ յետնոյս ի գրչաց. ի ծովահայեացս որ կոչի առևծկան կացոյցք մեծահռչակ անապատի Մլիճեոյն ընդ հովանեաւ Աստուածածնին և ընդ վերակացութեամբ հաւր Ստեփանոսի. մերձ առ ատորատով անմատոյց ամրոցին Պապիւռաւնին առ սահմանաւք Տարսոն քաղաքի եւ ընդ իշխանութեամբ մեծազաւր և բարեպաշտ պատրոնին Ռաւբինայ: Ի վայելուչն հոգւոյ որդւոյ իմոյ Ստեփաննոսի քահանայի որդւոյ Գրիգորի քահանայի Թոռին Ստեփաննոսի քահանայի և յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և գծնողացն իւրոց. եւ իմոյ անարժանիս, եւ ծնողաց իմոց և բնաւ զարմարմին իմոյ. և որ զարծաթս չնորհեաց յաղագս զարդուսուրբ աւետարանիս Թագուհի մայր սոբին Ստփանոս ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ նորին հաւրն կարապետի քահանայի. Արդ աղաչեմ զամենեսեան որք ընթեռնուք եւ կամ ընդաւրինակէք, յիշատակի արժանի արարէք զիս զպաղտամիզ գրիչս և զամենայն վերատացեալքս ի սմա զի Թերեւս ողորմութիւն գտցուք աղաւթիւք ձերովք. յահագին աւուրն, եւ Աստուած ձեզ ողորմեսցի. ամէն: Իսկ յառաջագոյն ասացեալ վիշապքն երկուքն էլ սուլթանն Ալիճ-Ասլան եւ առ գմայրաքաղաքն Սեւհկիայ և զաւրացաւ ի վերայ ամրոցացն այնոցիկ և սիրտս հաստատեցաւ ընդ սպարապետն հայոց Ռուբէնն գնան . . . ոսկանոյ եւ յետս չդաւ սիրով եւ ապա ի միւս այլ կողմանէ փքայր անաւրէնն և պիղծն յորդւոյն Փիլատոս Աալհէրատին որ և բռնակալեաց և առ գնեպիտոս և գԴամասկոս և գեդեսայ որ այժմ կոչի Ուռհայ և գեմիթ և չդաւ անց գդեռտուին եփրատ, եկն առ ատորատով սուրբ լերինն գոռայր ընդդէմ սպարապետին հայոց Ռուբինայ և լսէր խոստգոյն պատասխանիս ի նմանէ. կամէր մտանել յաշխարհս քրիստոնէից և ոչ կարէր, վասնզի եւ քրիստոնէից գունդն զաւրաժողով էին ընդդէմ նորա, մահ ի մահ եղև . . . . . աւ. զաւրութիւն ունելով զսուրբ նշանն և զամենասքրուհի աստուածածնին և զամենայն սուրբս առ ի յաւգնութիւն կոչելով քրիստոնէից, այս ինչ իրապարծեցաւ մինչեւ ցայս վայր և առաջակայն Աստուծոյ է փառելի:

զմանուել և զկիրակոս հոգևոր որդիք իմ յիշեսջիք աղաւթիւք ի Տէր: Իսկ եւ զԳէորգ քահանայ սրբասէր եւ հոգևոր եղբայր իմ աղաչեմ յիշել ի աէր զի տայէ նմա . . . . .

Ձ Գ. Գ Ա Ր

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՍԱՌՕՏ ԵՍԱՅԵԱՅ, ԴԱՒԹԱՅ ՔԱՀԱՆԱՅԻ (ՀԻՆ ՆՈՏՐ ԳԻՐ)

(Թ Ի. ՉԼ = 1281)

Թ. Ջ. 1758

«Փառք փառաց փրկողին . . . Ցանկ եղեալ կատարեցաւ հոգելից մատեանս այս մեկնութիւն համարձակախաւս եւ աստուածաբան մարգարէին Եսայեայ, ի թուականս հնոյ, ըստ Հայոց ՉԼ, եւ նորոյս չրջանի, միոյ հարիւրոյ և Ղէ..ից, ի տանս

digitised by A.R.A.R.@

արևելեան, ի միճակիս կերապանդ և բարձրապատիւ սուրբ ուխտին Հազրատա. ի պատառս գուպարացոյց, ի սուրբ և ի հրաշազարդ մինաստանս Մշակավանք կոչեցեալ, ի խնդրոյ երիցս երանելոյ առն Աստուծոյ, առաւածազարդ բարուեաւք եւ անյագիւ վարժապետին, Ներսիսի, որ է ի Տարաւն գաւառի. վասնզի ի ձեռն նահանգի ի վերագրեալ նահանդէն խնդրեաց զառ, և զայլս բազումս գծագրել իմոյ եղկելի անձինս, որ կոչիմս Բարսեղ. եւ մեր ի նորին խնդրոյ գծեցաք զառ, փանաքի և անյաղթիւ տառիւ, զոր Տէր Աստուած վայելեալ տացէ նմա զառ ի յաւուրսն անթիւս և յամս հազարաւորս. ի շահ և ի յաւգուտ իւրո անձին եւ նորին աշակերտելոցն: ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ: Բայց զրեցաւ սա ի յաւրինակէ մեծիմաստ և կրթովարան վարդապետին Դաւթա, որ է հանգիստ նորա ի գերահռչակ սուրբ ուխտն Հազրատ, և մականուն Բոխիրեցի կոչեն, վասն ծնողացն անտի լինելոյ և նոյն ինքն անտի ծննդեամբ, և զի ժողովեալ է առաքզրանս երից մեկնչացն սրբոյ, որպէս ցուցանէ իւրն յիշատակարան, եւ անուանէ զինքն քահանայ միայն, զբարթղոմէոս պատուին ծածկելով զվարդապետական անունն. և այն վասն յոյժ խոնարհութեան և անանձնապարտաւան մտացն զոր կալեալ է սուրբն այն այր: Բայց զի երկուցն սրբոց բանքն կիւրզի և Յովհաննու ոչ գտ ի յաւարտ գրոցս, որպէս ցուցանէ յիւրքանչիւրան գիայն առնել, զոր մեք նշանապրեցաք զտեղիսն, անգիտանամք զպատճառն, և զայս զի յիշեցաք այսու պատճառաւ, զի մի կարծիք լինի թէ այլ ոք գծելով գա, ոչ է գրել զերկուցն քանս զինչ և իցէ պատճառ: Զի այս գիրք այլ ոչ է աւրինակել, անդից և այսր, որ մեք գծեցաք: Բայց Նորին աշակերտէ և արեան հարազատէ Մխիթար վարդապետէ, որ Նորին հրամանաւ սրբագրել է զնորին երկն աշխատութեան: Բայց ոմանք ասեն ի նոյն սուրբ ուխտն, և այն թերևս կարծեաւք, թէ ի Դաւթայ սկզբնաւորել և ոչ ժամանել ի յաւարտն, փոխի մահուամբ ի սրբոցն կայանս, և աւանդէ զթերին ի լրութենէ, վերագրել աշակերտին իւրոյ, յանձնարարել զի ի յաւարտ հասուցէ. և Նորա միայն զեփրեմին սրբոյ բաւական համարել գրէ և գայլն ոչ ևս: Բայց ոչ տա իրաւունս այսմ այսպէս լինել յիշատակարանգ Նորուն Դաւթա. որ ի կատարած գրոյդ գտանել է, ապա թէ ոչ յիշատակարանդ ոչ է գրած Նորուն Դաւթա, այլ Մխիթարա. և վասն երկիւղածութեան իւրոյ անձինն, վարդապետին տա զիւր աշխատութիւն, ի Նորայն խառնելով և ի Նորա յանուն և զյիշատակարանն գրէ: Արգ եթէ այդպէս է և թէ այսպէս, անդիտելի է. բայց յիշատակ Նոցա աւրհնութեամբ. եւ աղաւթք Նոցա ի վերա ամենայն քրիստոնէից. ամէն: — Արդ աղաչեմք զամենեսեան ճաշակողացդ յայսմ սեղանոյ յոքնարին և ախտրժահամ հանդերձելոյ, յիշնջիլք ի Տէր նախ զերանելոյն այն և զյանկալին հրեշտակաց զպետն բարուեաց ըզՆերսէս ատացող զրոցս. ընդ նմին և զարքեպիսկոպոսն գէր Յովհաննէս զաթոռակալն գերահռչակ սուրբ ուխտին Հազրատայ, որ զաւրինակս շնորհեաց. ընդ նմին ևս զՅովհաննէս բարուեալ աշակերտ Նորուն Ներսէսի, որ առ մեզս է և գնաց ի մէնջ, և երեր զաւրինակս առ մեզ աւուր միոյ ճանապարհ. բարձեալ ի վերայ թիկանց ոգինն իւրոյ: ընդ նմին և զհամաւրէն բնակիչք սուրբ ուխտիս Մշակավանից որք են հանգիստ և հոգաբարձու եղկելի անձին իմոյ: որ իւր զպազան կատարի արգելեալ կամ ի խոյի ատա. մերձ ի սուրբ ուխտս. ևս առեալ յիշեալիք ի նոյն եղբարցս զերկուան զայն, զԱաչատուր եւ զԱւետիսն, որ են ըստ հոգւոյ հարազատք, միաչուիղք և զուգակցորդք, հաւատարք և համախոհք, որ ըստ իւրեանց ծնաւղութիւ բարուցն և սիրայնգձ կամացն այնքան հոգացան առ մեզ գործ սիրոյն, որ անցանէ զանցանէ զբնութիւն ամենայն համացնդիցս հոգածնելոցս, և միայն առաւածազգեստից անձանց համեմատի առցայն գութ և սէր: զի զամենայն որպիսութիւն պիտոյից մերոց, զգեստուց և զկերակրոց իւ և պատարուն հոգային զմեր, և այն ոչ աւտարաբար և կամ ի հարկէ, այլ այնքան զուարթ եւ ուրախ կամաւք որ այնպէս համարէին թէ ի յառնալ են ի մէնջ և ոչ թէ տալ: Յիշեսջիք և զնոցայն սրբասնունդ պատանիսն, նախ զՄարգիս քահանայն եւ ապա զնուիրեալ աշակերտսն զՅակոբոս, զՄարտիրոս, զՅովհաննէս,

digitised by A.R.A.R.@

պՀայրապետն, զմխիթար։ — Ցիշեսջիք և ի յաւարտ յիշատակիս, զմխիթար քահանայ, որ զթուղթս կոկեաց այսու յուսով զի յիշատակեսցի անուն իւր ի գիրս յայս։ Ընդ նմին եւ զբազմասղալ եւ զմեղսաներկ զիմս անձն, զկարաւտս ողորմութեանն Աստուծոյ զգծաւղ սորա, որ կոչիմս Բարսեղ, զի գծեցի զսա յոյժ աշխատութեամբ խաւարեալ ակամբ և մթացեալ լուսով, զոր և զկերպարան ներքին մարդոյն երեւելիս ցուցանէ, և որք յիշէք զոր ասա գծել են, յիշեալ լինիք և դուք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ աւրհնելոյն յաւիտեանս. ամէն։ Ցիշեսջիք և զհայր վանիցս զԲարթուղիմէոս, զի այց արասցէ նմա Տէր եւ դարձուսցէ ի չար բնութենէ իւրմէ աստ. և ի հանդերձեալն քաղցր դատաստան արասցէ նմա, Թողով նմա զոր մեզ յանցանէ. ամէն։

Այլ դու, ով աստուածարեալ և հոգևանորոգ սուրբդ Աստուծոյ, ընկալ ի քոյոյ նուաստագի ծառայէ զսակաւ տարազս աշխատանաց և վայելեա բերկրալիր սրտիւ ի համադամս դորա։ Թողութիւն շնորհելով խոչորութեանն գրիդ, եւ սղալանաց բանի թէ հանդիպիս ծնողաբար ուղղեա, ըստ քում քաղցր բարուցդ։ Բայց զփոխարէն մերոյ աշխատանացդ աղաչեմ ի ձեռն յորդահոսան արտասուացդ և ընդունական աղաւթիցդ ի հանդերձեալն ինձ ջահաւորեա. զի ի ձեռն աղաւթից ձերոց գըտայց ողորմութիւն բազմադիմի յանցանաց իմոց ի Քրիստոսէ Աստուծոյ աւրհնելոյն, յաւիտեանս ամէն. եւ անդր քան զյաւիտեանս. ամէն։

Նաև ընդ վերահամբաւեալդ առն յիշեսջիք զհետևողն սորին, զտհաս և զպարզամիտ պատանի եսայի զի Աստուած տացէ նմա արթուն հոգի։

Սկզբնեղագունին ամենայն սկսմանց, անսկզբանն Աստուծոյ հաւր եւ որ ի նըմանէ է անժամանակաբար ծնեալն որդւոյ հանգուն ակցի նորին ամենայնիւ, ելողին ի հաւրէ սրբոյ հոգւոյն համալոյզ երրորդութեանն ամենայն փառք, պաշտաւն և երկրպագութիւն ամենեցունց և ի յերջանիկ ծառայէ Աստուծոյ Ներսիսէ, եւ ի նորին գաւակէ Բարսղէ, ամենայն յաւիտեանս և յանկէտն յաւիտեան, ամէն։

ՃՊ. ԴԱՐ

ՃԱՌԸՆՏԻՐ ՀԻՆ ԲՈԼՈՐԳԻՐ

(Թ. ՀԱՃՈՑ ՁԶ = 1331)

Թ. Զ. 282

Փառք . . .

Գրեցաւ աստուածապատում եւ լուսազարդ մատեանս որ կոչի ճառընտիր. ի թուականութեանս հայոց ՁԶ։ և ի թագաւորութեանս հայոց Լևոնի որդւոյ Աւշինի և ի հայրապետութեանս Տէր . . . եւ ի յաթոռակալութեանս երուսաղէմի Տէր Վարդանայ արևելցոյ ի սուրբ քաղաքս երուսաղէմ ի դուռն հրեշտակապետացս Միքայելի Գաբրիէլի և Ռափայելի. ձեռամբ անարհեստ գրչի ներսիսի Կրակցոյ, և աւանդեցի յերուսաղէմս սուրբ Ցակոբայ եկեղեցւոյ զճառընտիրս որ ունի յինքեան զպատմութիւն Տէրունական տօնից և մարգարէից և առաքելոց և հայրապետաց և ճգնաւորաց և վկայից Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. Արդ աղաչեմ զամենեսեան սիրովն Քրիստոսի որ հանդիպիք լուսազարդ տառիս և վայելէք յուրախարար բարիս. յիշել ի մեղաց թողութիւն զաշխատող տառիս և զքեռին իմ զՅովհաննէս միակեց և զծնաւղսն իմ զԱւետարչահ և Շնորհփոր. և զքոյրն իմ զԱւիծ զփոխանայն առ Քրիստոս և զայլ քեռիքն իմ զՅովհաննէս Խաւաւն և զտէրպապն և զկուսակրաւն արեղայն զԿոստանդին, և զՄատթիանոս խազանն եւ զայլ արեան մերձաւորքն իմ։ Եւ զրկցի ազատաբարոյ կամաւք եւ ոչ վարձու եւ աւանդեցի սուրբ Ցակոբայ եկեղեցւոյն, զի կացցէ առաջի սրբոյ Ցակոբայ։ Ի յիշատակ ինձ և ծնաւղաց իմոց և ամենայն երախտաւորաց։ Դարձեալ աղաչեմ յիշեցէք զՏէր Վարդան զառաջնորդ սուրբ Ցակոբայ որ յորդորեց զմեզ ի գրել տառիս. և զՄաթէոս կուսակրաւն արեղայ որ զդիրքս կապեց. և զՅովհաննէս Թաւճեցի որ զդիրքս ծաղկեց, և զայլ կուսակրաւն արեղայքս հոգևոր հարքս իմ և զեղբարքս իմ որ վասն սիրոյն Քրիստոսի կու պանդխտին ի դուռս հրեշտակապետացս և զճգնազգեաց միակեցունքս, եւ զհոգևոր հաւատովրքս և զայլ բնակիչքս սուրբ Ցակոբայ և սուրբ

digitised by A.R.A.R.@

հրեշտակապետաց. պառաջինան և զմիջինսըն և զվերջինան.

Աղերսարկու մաղթանաւք կողկողիմ պաղատանաւք յերկաս անկեալ աղաչեմ չլինել մեղադիր սխալանաց և անյարմարութեան գրչութեանս զի կար մեր այս էր. նա և տեղիս յորում պանդխտիմ բազմադիմի ունելով զվիշտս զազմուկս զի և ոչ քթել մի ական խաղաղ յազմկէ և այլ որ քանի ի գրել սկսայ նա էառ զդղ և տաքութիւն եւ այլ բոլոցին թէ փախած ծառայ ես սուտասանայ, և հապար ճորով խալըսեցայ.

Արդ ես ողորմելի գերիս եւ մեղաւք խաւարեալս Ներսէս կրակցիս զրկի իմով աշխատութեամբ և յաժար կամաւք զսուրբ մատեանս եւ աւանդեցի սուրբ Յակոբայ զի միշտ յիշեսցին զմերս անարժանութիւն և զծնաւղսն մեր եւ զքեռիքն իմ եւ զայլ արեան մերձաւորքն իմ: Արդ մի ոք իշխեսցէ հանել զսա ի սուրբ Յակոբայ, ոչ եպիսկոպոս, ոչ հայրապետ, և ոչ այլ ոք ի հոգևորաց և ի մարմնաւորաց. իսկ եթէ ոք յանդգնի եւ հանէ, առցէ անէծս ցաւագինս և ելցէ ինքն իւրայովքն հանդերձ ի կենաց գրէն եւ մասն նորա ընդ կայէնի եւ ընդ Յուդայի և ընդ խաչհանուսն եղիցի, և կալցէ իւր դատախազ զսուրբ Յակոբ եւ զհրեշտակս:

Իսկ խնամով պահողքն աւհրնին յԱստուծոյ ամենայն սրբոց մանաւանդ թէ խոովութիւն և փախուստ լինի հոգ տարցեն և փախուսցին եւ դարձեալ ի նոյն տեղի ի սուրբ Յակոբ դարձուսցեն. եւ վարձս միծապէս առցեն յԱստուծոյ եւ ի սուրբ Յակոբայ: Ով եղբարք զպակասն զոր չկայր չկնդեցիս զայն եմ գրել մեծ աշխատութեամբ ի մեծ տաւնականէն որ երիք իջեն էր և լիցած և յայլ խառնակ գրենաց: Եւ յիշողդ գմեզ ի բարին՝ դուք յիշեալ լինջիք յողորմութիւնն ամենայն. և Քրիստոսի յուսոյն մերոյ փառք յաւիտեանս յաւիտենից Ամէն: Ամէն: Ռ. Ամէն:

Ով եղբարք վկայ է Աստուած որ ի Թղթիս գին իսկի մարդ չաւգնեց. որ արձակէի գրելու զբաղարձավ:

Ցիշեցէք զհոգևոր մայրն իմ զԲրիստափենէ հաւատաւորն եւ զտիկինն որ զգրոցս կոճկնին գնեց. և Աստուած գնա յիչէ:

ԺԵ. ԴԱՐ

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԲՈԼՈՐԳԻՐ

(Թ. ՀԱՑՈՑ ՉԺԵ = 1468)

Թ. Ձ. 3427

Փա՜ռք . . . Եւ արդ տեսանել զսորա անճառելի ուխտիքն և զահագին սպառնալիքն և զամենեցուն փրկագործութեան խորհուրդ աստուածասէր և հաւատարիմ ծառայքն Աստուծոյ ամէր Սարգիսն եւ Հայխաթունն՝ եւ ստացաւ զանառիկ մեծութիւնս եւ զփարթամ հարստութիւնս զմարգարտաշար սուրբ աւետարանս զլուսատուս հոգւոց. եւ զքաւիչս մեղաւորաց յիշատակ հոգոյ իւրոյ և բարեպաշտ ծնաւղաց իւրեանց հարցն Յովհաննսին եւ Մանփանոսին և մաւրն Նոյա Շամշխատունին զադամդութիւնն և ամենայն տրեան մերձաւորացն: Վասն որոյ որք վայելէք և տեսանէք զտէրունեան սուրբ աւետարանս, ուղիղ սրտիւ եւ լի բերանիւ Աստուած ողորմի ասացէք ստացաւղի սուրբ աւետարանիս լմնաստուն և պատուական ծառային Աստուծոյ Հայխաթունին և իւր պարծանաց եղբարցն քաջ և արի բարեւնոյն Ներսէս վարդապետին և տէր Ռստակէս իմաստուն և բանիբուն կրօնաւորին: Այլ եւ հանդուցեալ եղբարցն Աստմին եւ Վրթանէսին եւ իւր բարի զաւակացն Խալիֆին և Իչկուն և մօրն Եղիսաբէթին: Եւ արդ ես յեանեալս ի կարգաւորաց և անարժանս ի քահանայից եւ անիմաստս ի գրչաց Յովանէ աշխարհն երէց: Ոչ ունելով իշխանութիւն հալ ի սուրբ աւետարանս այլ յուսալով ի ներողութիւն Աստուծոյ ահիւ և երկիւղիւ սկսայ զսուրբ աւետարանս եւ բազում զգուշութեամբ աւարտեցի կամաւն Աստուծոյ եւ աւգնականութեամբ հոգոյն սրբոյ, յորում է մեծ թուականն հայոց ՋԺԸ: Եւ է թագաւոր աշխարհիս ուզուն Հասանն որ Ալթան զՋհանչա փոքչահն և յայսաւուրքս փախոյց զՀասանալին: Եւ կոտորեաց զՋաղաթէն՝ և սպան զսուլթան Բուսայիտն: Եւ տիրեաց աշխարհիս՝ ի Շամա գունէն մինչեւ ի Խորասան արար ընդ իւրում իշխանութեան: Եւ է կաթուղիկոս ի սուրբ էջմիածինն տէր Ռստակէս քաջ և արի հովիւն հայոց: Ցայս ամի աւարտե-

digitised by A.R.A.R.@

ցաւ սուրբ աւետարանս յիշատակ ամիր Սարգսին և կողակցին Հայխաթունին եւ եղբարցն Դանաբէկին և Շաքարբէկին և ամենայն արեան մերձաւորացն: Վասն որոյ ուղիղ սրտիւ Աստուած ողորմիասացէք և Աստուած ձեզ ողորմեսցի ամէն: Այլ եւ անարժան գրիչս զիմ երեսս ձեզ ի գետին դնելով աղաչեմ Աստուած ողորմի ասել ինձ և ուսուցչին իմոյ աշխարհալոյս վարդապետին Թումայի: Եւ ծնաւղաց իմոց Մանգասարին եւ Փաչամէլէքին եւ կենակցին իմոյ զնացելոյն առ Աստուած Շուքրանին: եւ ամենայն երախտաւորաց իմոց և Քրիստոս Աստուած որ առատն է ի տուրս բարեաց ձեզ տացէ զիւր առատ ողորմութիւն ամէն:

Գրեցաւ և աւարտեցաւ սուրբ տէրունեան աւետարանս յերկիրս Քաջբերունի յԱրճէս քաղաքի ի դուռն սուրբ տաճարիս Գէորգայ զաւրավարիս ի փառս Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ: Գրեցաւ սուրբ աւետարանս յիշատակ բարի տանուտերջն ամիր Սարգսին եւ բարի ամուսնոյն Հայխաթունին: եւ տուաւ ի ձեռն տէր Արիստակէս կրօնաւորին և աստուածաբան վարդապետին Ներսիսի. որոց Տէր Աստուած վայելել տացէ մինչև ի խորին ծերութիւն:

Ի Ջ. Գ Ա Ր

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԹՂԹՈՑՆ ՊԱՒՂՈՍԻ

ՀԱՄԱՌՕՏԵԱԼ ՅԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՇՆԵՑԻՈՑՆ

(Թ. ՀԱՑՈՑ ՌԽԸ = 1598)

Թ. Ջ. 260

Փառք ամենակալ ամենակարող ամենաբարի անբաժանելի սուրբ երրորդութեան որ հաւսոյց զիս ի գիծս վերջի: Եղիցի ինձն ահաւասիկ յամենայնիւ . . . .

*Արդ ես ամենանուաստս եւ տառապեալս Արիստակէս, յետինս յորդիս նոր Սիոնի, և առաջինս յանարգաց, փանաքի ըստ մարմնոյ, և անարի ըստ հոգւոյ: Իգաւառէ Տարօնոյ որ մականուամբ Մուշ կոչի ի գեղջէ որ կոչի Քարձոր, եւ իմ եկեալ պանդխտեցա ի մայրաքաղաքն յԱւրհայ առ ատս տէր Սրապիոն քաջ բաբունապետն, եւ ցանկացող գոլով իմ ի մանկութենէ սպասաւորութեան աստուածային բանի հետևեցայ նմին, վասն որոյ և փափաքեալ իմ աստուածախօս վարդապետութեան սուրբ առաքելոյն Պօղոսի, բացայայտեալ սրբոյ հարցն ասկէբերանի եւ եփրեմի զոր և յետոյ այլք ի սրբոյ վարդապետաց համառօտեալ յԱնանիայ վարդապետէ ասահունին. որ էր ի ժամանակս կաթողիկոսութեան տեառն Պետրոսի, յաւուրս Դիւսկորոսի, առ ի պէտս սպասաւորաց բանի: Եւ ես ձեռնարկեցի գրել զսա իմով անարհեստ և խոչոր գծիւ, ստացա զսա բաւարատան ամենալի և գանձ անկողոպտելի յիշատակ հոգւոյ իմոյ և մխիթարիչ մարմնոյ, սփոփիչ տրտմութեան և փարատիչ ձանձրութեան: Ով հայր գթութեանց և Աստուած մխիթարութեանց . . . . . Եւ ինձ հիքոյս Արիստակէս գրչիս տուք վարձս բարեաց. զարտասուս զողջս հառաչանաց զաղաւթս պաղատանաց, ըզթողութիւն մեղաց յանցանաց հայցելով ինձ եղկելոյս յարարչէն ամենեցուն: Եւ արդ աղաչեմ զամենեսեան առհասարակ որք աւգտիք ի սմանէ և կամ աւրինակէք, և որք յետ մեր ժառանգէք զսա, նախ չմեղադրէք խոչորութեան գրոյս և սխալման, զի թէպէտ և բազում ջանիւ աշխատեցա սակս ստուգութեան և գաւթեան, սակայն չարասէրն սատանա զանազան ածելով փորձանս ի վերայ ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ ոչ տայր ըստ կամաց կատարել զգործն. վասն որոյ արտաքս թողեալ զմիզ մեղադրանաց՝ անմոռաց յիշեսջիք ի Քրիստոս Յիսուս զաչխատեալս զԱրիստակէս պատժապարտս, և զծնօղս իմ փոխեալ առ Քրիստոս զՂազարն և զնարկիղն և զհարազատ եղբայրք իմ զմարգար քահանայն և զվարդան և զեղիազարն եւ զայլ ամենայն արեան մերձաւորսն իմ և Աստուած ողորմի ասացէք, և որք զմիզ զթածաբար յիշեն ի Քրիստոս յիշեսցէ զնոսա Քրիստոս Աստուած մեր յերկնից արքայութեան ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զուսուցանող վարդապետն իմ զտէր Սրապիոն քաջ բաբունապետն որ ի յայս նեղ եւ ի նուրբ ժամանակին փայլէ իբրեւ զարեգակն ի մէջ բանաւոր հօտին Քրիստոսի առ ի յուսուցանել եւ ի խրատել եւ յորդորել զհաւատացեալսն ըստ այնմ թէ հանէ ի գանձէ իւրմէ զհին և զնոր, որպէս ի հր-

digitised by A.R.A.R.@

նուամն մարդապէտք ի մէջ իսրայելի, այսպէս և սա ի մէջ հաւատացելոց: Այլ և զծնօղն իւր եւ զհարազատ եղբարքն եւ զհօրեղբայրն իւր որ ի յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս, բազում սուգ եւ արտմութիւն եթող մեզ և իւրոցն որ իբրև զհայրական եւ զմայրական գութ ունէին ի վերայ մեր եւ ի վերայ ամենայն կարօտելոցն, թուի թէ սոքա իցեն Այծենիկին զոր յիշէ Ղուկաս ի գործս Առաքելոց եւ որք զսոքայ զթածաբար յիշեն ի Քրիստոս, յիշեսցէ զնոսա Քրիստոս Աստուած մեր յիւրում երկնից արքայութեան:

Արդ գրեցաւ Աստուածախօս մեկնութիւն Պօղոսի առաքելոյն ի թուին հայոց ՌՒՀ ի մայրաքաղաքն յԷտեսիա ի դուռն բարձրահայեաց սուրբ Աստուածածնին, ի յառաջնորդութեան քաղաքիս տէր Սարապիոն քաջ ոարուեսապետին, եւ յաթոռակալութեան սրբոյն Դրիգորի մերոյ Լուսաւորչին՝ տէր Դաւիթ կաթողիկոսի եւ տանն Սբսա տէր Աղարիա կաթողիկոսի և ի բըռնակալութեան տաճկաց սուլթան Մահմետին որդոյ սուլթան Մուրատին, և թագաւորութեան պարսից Շահասպասին, եղև զրաւ և կատարումն գրոցս ձեռամբ անարհնաստ գրչիս Արիստակէսի: Դարձեալ ի յայսմ ամի եկ թագաւորն տաճկաց սուլտան Մահմետ ի կոստանդնուպոլսէ բազում և ծանր զօրօք գնալ ի վերայ ազգին Մաճարաց տալ պատերազմ ընդ նմա. և ոչ կարաց զդէմս ունել այլ փախեաւ յերեսաց նորա եւ եկն ամաւթով եմուտ ի քաղաքն Իստամբոլ եւ արար խաղաղութիւն սակաւ մի և ոչ յօրով: Ի թվին ՌՒԶ դարձեալ եկ հրամանն ի թագաւորէն տաճկաց սուլթան Մահմետէն, որ ծագեաց Աստուած ի միտս նորա որպէս ի հնումն առ Դարեհիւ ազգին Իսրայելի, այսպէս եւ սա արար ազգին քրիստոնէից, որ վերացոյց զգտակն, զոր եդեալ էր հայր սորա սուլթան Մուրատ առ ի նախատինս քրիստոնէից ի թուին ՌՁ ԺԶ ամ այնպէս կացին ի կնդութիւն, յետ այնորիկ առաքեաց սա դեսպան մի հրովարտակաւ ի քաղաքն Տիգրանակերտ որ մականուամբ Ամիթ կոչի, առ ի վերացուցանել զգտակն և հաստատել զփակէղն այսինքն զգաւտին և եկեալ դեսպանն ի քաղաք եւ ժողվեաց զնոսա եւ եմուտ առ Բ. Դուռն եւ յանմիաբանութենէ քրիստոնէից ոչ եղև փակէղն հաստատեալ:

Դարձեալ եկն յԻւրհայ եւ ժողովեաց զքրիստոնեայսն և եմուտ առ Բ. Դուռն և կարդացին զհրամանն թագաւորին եւ ի հանդէս եւ ի լսելիս ամենեցուն, ոմանք ի տաճկացն հաճեցան և հաւանեցան բանիւ, և ոմանք զժկամակ եղեն և զչարէին եւ ոչ կամէին զփակէղն, այլ քրիստոնեայք ոսկով և արծաթով կուրացուցին զաչս նոցա բստ այնմ թէ զարծաթ կուրացուսցէ զաչս համարձակախօսից, յայնժամ հրամանն արար տեղապահ քաղաքին պօստանջի Ալի փաշային եւ դատաւորն որ Քրիստոնեայքն փակէղ դրին. այս եղեւ ի թուին ՌՒԶ յԱպրիլ ամսոյ ԻԱ. ի ժամանակին Տէր Սրապիոն վարդապետին ընդ որս էր պատրիարգն սուրբ երուսաղէմայ տէր Դաւիթ արք եպիսկոպոս որ փախեալ էր ի հարկապահանջութենէն անօրինացն և եկեալ ի քաղաքն յԻւրհայ, որ և վարդապետն սիրով ընկալաւ զնոսա և ի միասին ուրախանային, և տուաւ փառք քաղաքացոց եւ եղեւ ուրախութիւն մեծ յոյժ քրիստոնէից, իսկ այլ այլազգեաց չար զինուորքն եկին զկնի հրամանի թագաւորին զգտակն խլէին և առնէին ի գլխոյ նոցա որ մինչեւ ի մի ժամն անյայտ գտակն որ ոչ էր և էր, թէ զով ոք տեսանէին զտակով ըմբռնէին տանէին առ դուռն եւ առ բանտն քաղաքին: Եւ վերացաւ գտակն յԻւրհա քաղաքէն:

Դարձեալ մինչ ի յայս ուրախութիւն էին քրիստոնէայք, ահա յանկարծակի հընչեաց հոդմ չարութեան սատանայի որ ելից խառնուածեամբ եւ չարութեամբ զսիրտ բռնաւորի միւսմ որուն անունն է Մահմուտ փաշա որ եկն ի քաղաքն յՈւրհայ և զարձեալ եկ ի վերայ երկրին Սրճոյ բազում զօրօք եւ պատերազմեցաւ ընդ պարոնի միոյ որոյ անունն էր Մախսուտ բէկ, և զդէմ ոչ կարաց ունել, փախեաւ ի Նըմանէ Մախսուտ պէկն, եւ նա զարձաւ անողորմաբար սուր եղեալ ի վերայ Սրճոյ երկրին զոմանս կոտորեաց եւ զոմանս գերի վարեաց եւ էառ ուար զերկիրն, որ եւ ասեն թէ Ը ու գլխի ոչխար եւ զերի զձի եւ զջորի եւ զանասուն եւ զարձաւ ի քաղաքն յՈւրհայ: Իսկ նա ոչ բաւականացաւ, այլ խորհեցաւ չար ի վերայ քաղաքին, որպէս ի հնումն Ցուլիանոս

digitised by A.R.A.R.@

յաւուրն քառասնորդաց, այսպէս եւ արար սա տաճկաց եւ քրիստոնէից եւ այլ պատճառ ոչ կարաց պատնել ի վերայ քրիստոնէից միայն զփակիդն, այլ զայս ասէր թէ ոչ է հրաման թագաւորին, այլ ապըստամբեալ էք ի նմանէ, վասն որոյ հրաման արար վերացուցել զգօտին, զոր եւ արարին խակ, եւ այս եղեւ ի սեպտեմբեր ամիս ի թուին յաւուր ուրբաթու սուրբ խաչի պահոց ք. աւուր գլխէ բաց կացի քրիստոնեայքն, եւ ապա հետ ք. աւուրն դարձեալ հրաման արար որ փակիդ դրին եւ ընկեց ի վերայ քրիստոնէիցն զ. գլուխ ոչխար եւ ճղիւռ պահանջէր ի նոցանէ ըզդիւնն կրկնապատիկ և զնեղութիւն եւ ըզչարչարանք քրիստոնէից ոչ կարեմ գրով արկանել զոր ունին այժմ։ Բայց ընդ այս ուրախ եմք գի ի վիճակն Քրիստոսի եմք։

Ք Է. ԴԱՐ

ՈՍԿԵՓՈՐԻԿ ԲՈԼՈՐԳԻՐ

(Թ Ի. ՀԱՑՈՑ ՌՉԳ = 1634)

Թ. Չ. 11

Փառք քեզ Հայր եւ Որդի եւ սուրբ Հոգի, եռաչափ և զուգակշիռ հարթ և հաւասար, համապատիկ սուրբ և համագոյ երրորդութիւն . . . որ անբաւագութ չնորհօք ողորմութեան քո ետուր զօրութիւն յամենայնի տկար եւ սարտուցեալ մեզս ամած եւ եղկելի ափար աճին եւ փըծուն գրչի, Գրիգոր երիցուս, անյիշելի եւ անպիտան քո ծառայի . . .

Տէր Աստուած, զառն Աստուծոյ, որ բառնաս զմեղս աշխարհի, ողորմեա եւ արձակեաց ի կապից մեղաց զստացողք սորա զՏէր կարապետ հեզահոգի եւ սրբամիտ աբեղայ եւ զծնօղսն իւր զԲարհորդարն եւ զԴաստագուլն և զննջեցեալսն. ամէն . . . Եւ արդ յայսքան և յայսպիսի մեծ և բարեզարդ եւ պատուական սրբոց գումարս, որ կոչի Ոսկիփոր, բարեխօս աշխարհի եւ ապաւէն ապաստանի զոր դիմեալ մեծաւ յուսով, բարի արմատն եւ հաւատարիմ կրօնաւորն կարապետն կոչեցեալ և փափաքեաց կենացն յաւիտենականին, և աւետեացն զոր խոստացաւ Տէր սիրելեաց իւրոց, և մատուցեալ զունկն աւետարանական բանին որ ասէ. Արարէք ձեզ քսակ առանց հնանալոյ գանձ անպակաս յերկինս եւ յանկացօղ եղեալ աստուածային գանձիս. եւ ատացաւ գան յիշատակ բարի հոգւոյ իւրոյ և իւրոցն հօրն Բարհորդարին և մօրն Դաստագուլին եւ եղբարցն Աստուածատրին և Շայր ամիրին և որդոցն Միրզին Մուրատ Բաղչին և Տէր Սիմէոնին։

Դարձեալ կրկին մաղթանօք աղաչեմ զձեզ, ով մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ, յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զստացող սուրբ գրոցս զՏէր կարապետն և զծնօղսն իւր եւ զամենայն մերձաւորս իւր զկենդանիսն և զհանգուցեալսն. և լի բերանով և բոլոր սրտիւ Աստուած ողորմի ասացէք սոցա հոգւոյն, և դուք վարձս յԱստուծոյ առնուք. ամէն։

Եւ արդ՝ ես յետնեալս յամենայն մասանց բարեացն, եւ յանարժանս յուխտէ եկեղեցւոյ Գրիգոր անուն միայն քահանայ, և ո՛չ գործօք որ եմ բազում ցնորիւք մեղաց պաշարեալ, ողբս առիւ ի վերայ թշուառացեալ անձին իմոյ եւ լայիւ ըզբազմութիւն մեղաց իմոց. զոր ոչ կարէ նամակս վերաբերել. այլ գիտողին զգաղտըն երեւակն առաջի արկեալ հնձնձելոյ և խնդրելոյ ի նմանէ զոր եւ տացէ մեզ մասըն ողորմութեան հայցուածովք ամենայն սրբոց իւրոց և աղօթիւք սուրբ եղբարցդ։

Զոր վստահացեալ եմ ի յոգնականութիւն Հոգւոյն սրբոյ, ձեռն արկեալ գրելոյ զսա ի դուռն սուրբ Աստուածածնիս որ կոչի Միրանաւոր և այլ սրբութեանցս որ աստ կան հաւաքեալ ամէն, ի թուականիս հայոց ՌՉԳ ամին։ Ի յառաջնորդութեան մեծ սիոնայն էջմիածնի տեառն Փիլիպպոսի կաթողիկոսի. ի յառաջնորդութեան Վարագայ Մարտիրոս բարեւնապետի. ի հայրապետութեան տէր Ցուսկայ որդւոյ, զոր Տէր Աստուած հաստատուն եւ անդրդուելի կենօք պահեսցէ զսոսա մինչեւ ի խորին ծերութիւն արժանի առնէ զսոսա. ամէն։

Եւ արդ ես անարժան յերկաս գետին դնելով առաջի ձեր. և աղաչեմ չլինել մեզադիր սխալանաց եւ խոչորութեան գրիս եւ պակասութեան արհաստից, եւ էր ժամանակս գառն ի ձեռաց անօրինաց որ ելին Ռըստամ խան ի վերայ Վանայ Լ. Ռ. հա-

digitised by A.R.A.R.@

գով եւ հաւր խոսր բազում ժամանակս եւ խիստ չարչարէին զտառապեալ ազգն քրիստոնէից ի պարիսպն ի խանտակ փոքրն. եւ զորս ի քաղաքն գտանէին բազում չարչարանք տային եւ վասն չար գործոց իմոց եկեալ գտին զիս և զկանոնս կարեցին և խիստ վահեցայ եւ տկարութիւն չատ քաշեցի։ Եւ դուք ով սիրելիք զաղաչն ուղղեցէք և մեր մեղաց թողութիւն հայցեցէք ի Քրիստոսէ եւ ծնօղաց մերոց եւ ամենայն արեան մերձաւորացն մերոց եւ երախտաւորացն մերոց, եւ հոգեւոր վարպետացն մերոց եւ ողորմի առողացն Աստուած իւրն ողորմեսցի ամէն։

Եւ արդ ես կարապետ արեղայ ստացայ զսուրբ գիրքս որ կոչի ոսկիփոր, յիշատակ բարի հոգւոյ իմոյ եւ ծնօղաց իմոց և ամենայն արեան մերձաւորացն իմոց, եւս առաւել որ ի վերայ գրոցս երախտիք ունին եւ եղի ի դուռն Արգելանոց սուրբ Աստուածածնին և Տէր Յուսկայ որդոյ սուրբ գերեզմանին, և մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսուրբ գիրքս ի գըբանէ սոցա թէ մերոց եւ թէ օտարաց. և թէ ոք յանդգնի ծախել կամ գրաւէ կամ հեռացուցանէ ի դրանէ Տէր Յուսկայ որդոյ սուրբ գերեզմանէն, զմասն Յուդայի առցէ և զանէծքն օձին և զպատիժն կայէնի. ամէն։

Դարձեալ Աստուած ողորմի ասացէք Տէր կիրակոսին և կողակցին և ծնօղացն և ամենայն արեան մերձաւորացն սորա որ միջնորդ եղեւ գրոցս և կամեցաւ, և Աստուածն ամենայնի որ առատ է ի տուրս բարեաց առ հասարակ ողորմեսցի ամէն։

Եւս առաւել միաբան սուրբ ուխտիս Արգելանայ, եւ զհայր վանից զԱբրահամ արհ եպիսկոպոսն եւ զմնձն Տէր Սիմէոն որ յայս ամի փոխեցան առ Աստուած եւ զեղբարսն մեր զհոգեւորն զտէր կիրակոսն եւ զտէր Գալուստն, զտէր Յովհաննէսն, և զայլ միաբան եղբարքն, և զմիլիքն Բերկրու քաղաքին Նուրիջանն և զծնօղսն իւր զմելիք Զանգիր և զմարգարիտն, զտէր Յաչատուրն եւ զհօր եղբարն Յովաքիմ եւ զերէց փոխան զԿրիկոր որ չատ երախտիք ունին ի վերայ սուրբ Աստուածածնին եւ տէր Յուսկայ որդոյ սուրբ գերեզմանին և առաւել չինողաց և չէն պահողացն և զրքին խնամ տանողաց և լաւ պահողաց, և Աստուածն ամենայնի որ առատն է ի տուրս բարեաց, տացէ զիւր արքայութիւն, ձեզ և ձեր ննջեցելոցն, ամէն։

Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս և Աստուած ողորմի ասացէք տէր կարապետ կրօնաւորին և իւր ծնօղաց հօրն Բարհատարին և մօր Դաստապուլին, եղբարն Աստուածատուրին եւ առնահայր ամիրաղին կողակցին Գուլբէկուն, որդոյն Յովանիսին դստեր Մրւաթին, մեր հոգեւոր եղբօր տէր Կիրակոս կրօնաւորին, եւ ծնաւղաց նորին առնահայր Մանոսին, Ասլանին Սարգիսին երէց փոխան Սէքիլճանին, մօր Փարիխանին, քեռի Գուլիխասին եւ որք երախտիք և աշխատանք ունին ի վերայ սուրբ գրոցս. ով կարդայ կամ աւրինակէ նա՝ զԱստուած ողորմին ասէ, Աստուած իւրն ողորմեսցի յաւուր դատաստանին, ամէն։

ԹՂԹ

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿԵԱՑ ԹՂԹՈՑ ՆՈՏՐԳԻՐ ՍԱՐԳՍԻ ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՑ

Թ. ՀԱՑՈՑ ՌՃՀԴ = 1725

Թ. Ջ. 163

Փառք . . . : Արդ գրեցաւ աստուածային մատեանս, ի յերկիրս Կեսարիայ ի գիւղն Եւքառայ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, սուրբ կարապետի և սըբոյն Ստեփաննոսին նախավկային, և այլ բազմահոյլ սրբոց որ աստ։ Զեռամբ մեղապարտ եւ անցաւոր անարժան Յովակիմ դպրի։ Բայց գրաւ սորա եղև ի Թվականիս հայոց ՌՃՀԴ ամին. և ի յամսեանն յունիսի ԻԵ։ Արդ՝ գիրքս այս նազելի կոչի Սարգիս գիրք. որ է մեկնութիւն կաթուղիկէից եւթանց թղթոցն։ Զոր գտանք գրիմեցի Յակոբ վարդապետն զմիոյ օրինակացն զրքոյս որ ի վաղուց ժամանակաց մնացեալ էր ի սուրբ կարապետ վանքս։ Երեր հնացեալ իսկ և բնաւին քայքայեալ, եւ հատեալ զրազումս ի թղթոցն. զոր ոչոնեալ եկիտ ի յայլ քաղաքաց զպակասսն և բերեալ միացոյց ընդ հնոյն. և վերստին նորոգեց զհինն։ Եւ կամեցաւ օրինակել տալ զայս նորոգ և վայելուչ ծաղկափայլ

digitised by A.R.A.R.@

հոգևոր բուրաստանս որպէս եւ տնաս-
նէք իսկ։ Եւ բազում ըղձափափաք և ջեր-
մեռանդ սիրով հատու սկիզբն առնել քե-
թէնի գաղէ տիրացու Պողոսին։ և նա գըր-
նալ էր մինչև ի իդ. տնարն. և աւարտ
եղև կենաց նորա, և յետ այնորիկ գիմա-
ցեալն հատու ինձ անարժանիս ցաւակիմ
դպրի գծագրել. զոր և ձեռն արկի ողոր-
մութեամբն Աստուծոյ և օժանդակութեամբ
Հոգւոյն սրբոյ հասի յաւարտ։ Արդ ա-
պաչեմ և պաղատիմ հանդիպողացդ այս-
միկ աստուածաշնոյ հոգեվից մատենիս,
յիշեսջիք ի մայրքափայլ յաղօթս ձեր զդրի-
մեցի Յակոբ վարդապետն եւ զծնօղսն նո-
բին, ըզՄաչատուրն և զՂրմըզն, և զամե-
նայն ազգայինն նորին։ Որ ստացաւ զսա
ի վայելումն անձին իւրոյ։ Արդ որք հան-
դիպիք սմա Աստուած ողորմի ասացէք եւ
մեղաց թողութիւն խնդրեցէք։ Նաև զիս
անարժան Յովակիմ դպիրս հանդերձ ծնօ-
ղօք իմովք յիշատակել մի խնայէք, և այն
որ առատն է ի տուրս պարգևաց ձեզ եւ
մեզ առ հասարակ ողորմեսցի իւր մի-
անգամ գալստեանն. ամէն։ Հայր։

ՅՔ. ԴԱՐ

ԱՒԵՏԱՐԱՆ ՃԱՇՈՒ ԲՈԼՈՐԳԻՐ

(ԹՒ. ՔՐԻՍՏՈՍԻ 1863)

Թ. Ձ. 3236

Հաստչին համայնից միակամ իշխա-
նութեան և եռադիմի անձնաւորութեան
սուրբ աստուածութեանն Հօր և Որդւոյ և
Հոգւոյն սրբոյ վայելչական գոհութեամբ
փառք պատիւ և երկրպագութիւն այժմ
և անվրաւ յաւիտեան մատուցանեմք։

Որ ետ կարողութիւն ինձ նուաստիս
գրել եւ աւարտ հասուցանել մեղսամած
ձեռամբ զսուրբ գիրս զայս՝ որ կոչի Ճաշու
Աւետարան։ որ ընթեռնուն ի բոլոր տարին
ի ժամ սուրբ պատարագին յաւուրս տէ-
րունական տօնից և պահոց և բոլոր սրբոց
անթերի ըստ սահմանադրութեան նոր տօ-
նացուցի Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ։

Որոյ եղէ ցանկացող սրբոյ աւետա-
րանիս յետինս քահանայից Ակնայ շրջա-
կայ գիւղից կամրակապցի հանդուցեալ
մաքրափայլ Տէր գուկաս քահանայի որդի
նուաստ և անարժան մահտեսի Տէր Բար-
դողիմէս, որ գրեցի հոգւոյս ձեռամբս՝ և
եղի յիշատակ ի գիւղս կամարակապ առ
դրան սուրբ տաճարի քաղցրահայեաց սուրբ
աստուածածնի՝ առ ի յիշատակ անջնջելի
վասն հոգւոյ ծնողաց իմոց, և համայն ներ-
ջնեցելոց. Եւ վասն արեշատութեան կեն-
դանեաց մերոց։

Արդ աղաչեմ զդասս սրբազան քա-
հանայից և պաշտօնէից սուրբ եկեղեցւոյս՝
յորժամ ընթեռնուք զսա ի ժամ սուրբ
պատարագին յիշեցէք ի սուրբ աղօթս
ձեր՝ զնախնին ննջեցեալսն մեր՝ նախա-
պէս գմնձ պապն գմահտեսի Մաչատուրն,
եւ զորդի զէր Ղուկաս քահանայն. եւ
զորդիս նորա զէր Յոհաննն գեսայինն և
գերեմիան. և զորդի եսայինն՝ զէր Յա-
րութիւն, եւ զորդիս նորա՝ զէր Յո-
հաննէսն՝ գԱթանասն՝ և գԹէոդորոսն, և
զորդիս տէր Յոհաննէսին զէր Յարու-
թիւն, և զէր Յոհաննէս զպապն իմ. եւ
զորդիս նորա գհայրն իմ զէր Ղուկասն.
և հօր եղբայր իմ գՅարութիւն. և զորդի
նորա կենդանի Նիկողայոսն, և թոռն գՅա-
րութիւն, այլ և զորդիս տէր Յարութիւն
քահանայի գկենդանի տէր Յոհաննէսն եւ
գՄարտիրոսն. և գթոռունսն գհանգուցեալ
Յակոբըն և գՅարութիւն.

Հուսկ յետոյ և զիս զանարժան գմեղ-
սամած գրիչըս գմահտեսի տէր Բարդողի-
մէ քահանայս, և զորդի իմ գմահտեսի
Մաչատուրն՝ և գթոռունսն իմ գՂուկասն,
Յակոբն Դէորգն և Սուլթանն, և քուերքս,
Նազլուն՝ Երանն, և գՃուհիստանն, և գըս-
տերքս՝ Տալիդան՝ Իսկուհին՝ և գԻզաբելն։

Նաև զննջեցեալսն գմնձ մայրն իմ
գԱճառն, գմայր իմ գԻսկուհին. գքոյր իմ
Մարիամն գկողակից իմ Սուլթանն, և գեղ-
բարքս Յոհաննէսն, Սարգիսն, և Մաչա-
տուրն, գհարս կիւլինէն. և գդստերքս իմ
Ջուլալն և գՍօղոմէն. և գթոռունս իմ
գՂուկասն և գԴէորքն։

Այլ և գհոգևոր ծնօղն իմ զէր Երե-
միայ արքեպիսկոպոսն գպօլսեցի, և գնախ-
կին առաջնորդս վիճակիս Ակնայ զէր Յա-
կոբ և զէր Յոհաննէս արքեպիսկոպոսն,
և զէր Գևորս ծայրագոյն վարդապետն
ընդ որս և գայլ համօրէն ննջեցեալսն եւ
գկենդանիս մեր. և ասասջիք Աստուած

digitised by A.R.A.R.@

ԼՈՒՐԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԷՆ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Ս. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՑԱՒԸ

Ե. ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ

(Քաղուածք Տ. Գաբրիէլ Աւետեան Ծովսէփեանցի Միաբանութեանս անդամներէն մէկուն գրած նամակէն)

«Այս ամբողջ ամառը պարբերաբար տագնապի և մտահոգութեան մէջ անցուցինք. յունիսի 1-7 վեհափառ Հայրապետը ջերմ ունէր. տաքութիւնը բարձրանում էր մինչև 39,6, ապա քրտնում էր և հետզհետէ հանգստանում։ Տեղական հիւանդանոցի աւագ բժիշկ Անուշաւան Ադիլեանը, ինչպէս և շրջապատողները, սկզբում կարծում էին, թէ սովորական ջերմ է. բայց հինգ օր ընդհատումից յետոյ, նորից սկսուեց նոյն եւ բևոյթը և տևեց 13-20 ը յունիսի։

Այս անգամ բժիշկն արդէն մտահոգութեամբ դիտեց տաքութեան ելևէջները և կասկած յայտնեց կրկնուող տիֆ լինելու մասին, և արիւն առաւ քննութեան ենթարկելու։ Գերագոյն խորհրդի անդամներն անմիջապէս որոշեցին երեւանից բժիշկներ կանչել, և հրաւիրուեցան ուսուցչապետ Լեւոն Յովհաննիսեան և Գրիգոր Սաղեան, որոնք տեղական բժիշկների Ադիլեանի և Զուբարի հետ նորից քննութեան ենթարկեցին հիւանդին, հաստատելով յայտնուած կարծիքի հիմնաւորութիւնը։ Երկու օր յետոյ՝ յունիսի 22 ին նորից եկաւ բժշկապետ Սաղեանը Յովհ. Յովհաննիսեանի հետ, երբ արդէն մանրէաբան Զուբարը քննել էր արիւնը և հիւանդութեան մանրէներ գտել այնտեղ։

Յունիսի 20 ին բժիշկ Ադիլեանի ձեռքով կատարուած ներաբկումից յետոյ՝ Ն. Սրբազնութիւնն իրեն այնքան լաւ էր զգում, որ թեւում էր, թէ պատուաստ է չար հիւանդութիւնից. ուստի և նախապէս եղած որոշման համեմատ՝ իմ և Գէորգ արքեպիսկոպոսի ուղեկցութեամբ երեւան գնաց վերահսկելութեան կառավարութեանը, ընտրութեան առթիւ նորա կատարած շնորհաւորութեան և ցոյց տուած դիւրութիւնների համար։ Ընդունելութիւնը նշանակուած էր ժողկոմխորհի դահլիճում, եւ կատարուեց ըստ ամենայնի պատշաճ ձեւերով. նախ ինքնաշարժ մեքենան տրամադրուած էր կառավարութեան կողմից, նաեւ որպէս ուղեկից մի բարձր պաշտօնեայ նշանակուած, ժողկոմխորհի չէնքի առաջ պարետը կանգնած, սպասում էր Ն. Վեհափառութեան, իսկ սանդուխների հրապարակների վերայ կանգնած էին մխիթարեաններ, որոնք եւ անցնելու ժամանակ վինուորական պատիւ էին տալիս։ Սանդուխների գլխին, վերին յարկում, սպասում էր մի այլ պաշտօնեայ, որ առաջնորդեց և ներս հրամցուց Ն. Սրբազնութեան և չքախմբին։

Կառավարութեան անդամները ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Տ. Գաբրիէլեանի և նորա օգնական երդնկեանի գլխաւորութեամբ ընդունեցին Ն. Վեհափառութեան, առաջինը ընդառաջ գալով՝ տեղ ցոյց տուեց բազմելու իւր կողքին և նոյն չարքում նաև չքախմբին։ Ն. Սրբազնութիւնը հակիրճ և պատշաճ ողջոյնի խօսքեր ուղղեց նախագահին և շնորհակալութիւն յայտնեց, սիրալիր պատասխան ստանալով Տ. Գաբրիէլեանից։ Ապա նստելուց յետոյ՝ Ն. Սրբազնութիւնը իւր ուրախութիւնը յայտնեց մեր երկրի շինարարական և այլ յառաջդիմական եւ բևոյթների և նորանոր ձեռնարկութիւնների մասին, որպիսին կառուցուկի մեծ կոմբինատն է, յոյս յայտնելով նաև, թէ իւր կաթողիկոսութեան օրով հոգևոր և մարմնաւոր իշխանութիւնների բարի յարաբերութիւնները պիտի չարունակուին մինչև վերջ, ինչպէս սկսուած է։ Մատուցուեցաւ թէյ, համապատասխան կարկանդակներով և անուշեղէններով։ Զրոյցի ժամանակ Ն. Սրբազնութիւնը խօսեց մի քանի հարցերի մասին եւ նրանց լուծումը խնդրեց. նախագահը խոստացաւ գրական կարգադրութիւն անել եւ որոշ կէտերի համար հէնց անմիջապէս յանձնարարեց ներքին գործերի կոմիսարի պաշտօնակատարին՝ հարկաւոր տնօրինութիւններն անել անմիջապէս։ Տեսակցութիւնն ու հիւրասիրութիւնը տեւեց մէկուկէս ժամ, որ շատ սիրալիր բնոյթ էր կրում և նշանակուած էր յատկապէս երեկոյեան, որպէս զի երեւելիները և խանգարողները չլինեն։

ողորմի. զի թերևս ընկնասցէ զբազմութիւն մեղացս սուրբ աղօթիւք ձերովք՝ և ողորմութեան ցօղըն անձրևեսցէ ի մեզ՝ առ ի պարզերես բուսուցանել ի յօրն վերջին, և վերանալ ընդ առաջ քրիստոսի Աստուծոյ, և որք յիշէքդ յիշեսցէ զձեզ Քրիստոս Աստուած ի միւսանգամ գալստեան իւրոյ։

Արդ զբաւ հասեալ աւարտեցաւ՝ սուրբ աւետարանս, զի յամի տեառն 1862 ին եւ Մայիսի 31 ին սկսայ գրել՝ և 1863 ին հոկտեմբերի 16 ին աւարտեցաւ եւ եղաւ ի դուռն սուրբ Աստուածածնին։

Աղաչեմ զամենեսեան որ հանդիպիք սուրբ աւետարանիս՝ եւ գտանէք սղալ ի սմա, մի՛ մեղադրէք զի ոչ է կամօք մեր, այլ ի մոռացմանէ, վասն զի այսմ արհեստի ոչ եմ աչակերտեալ վարժապետի՝ այլ յուսացեալ ի զօրութիւն Աստուծոյ, գրեցի զսա չնորհօք Հոգւոյն սրբոյ, որում վայելէկն գոհութիւն և փառք ամենազօրին Աստուծոյ, այժմ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն։

digitised by A.R.A.R.@

Այստեղից վ.ևը իր ուղեկիցների հետ եկաւ Ս. Սարգիս՝ թեմի մայր եկեղեցին, ուր հաւատքուած էր հաւատացեալների մեծ բազմութիւն, որ սպասում էր Հոգեւոր Տիրոջ օրհնութիւնն ստանալու, չնայելով արդէն գիշերուայ ժամը 10ն էր. առաջնորդարանում էլ չատ մտաւորականներ և քաղաքացիներ սպասում էին ողջունելու Ն. Սրբութեան գալուստը։ Տարաբաղդաբար, մեր լաւ տրամադրութիւնը փչացաւ հէնց նոյն գիշեր. հիւանդութիւնը անսպասելի կերպով բարձրացրեց իր գլուխը և հինգ օր բարձր տաքութեան մէջ էր Ն. Սրբութիւնը։ Խմբովին և անհատաբար իրար յետևից այցելութեան եկան Երևանի մեր յայտնի բժիշկները. Յովհ. Յովհաննիսեան, Սաղեան, Արքար Իսահակեան, Լևոն Յովհաննիսեան, Սպանդար Կամսարական, Միրզաւագեան, Յակոբեան. բժշկական խորհուրդը հիւանդին քննութեան ենթարկեց եւ յանձնարարեց մանրէաբան ուսուցչապետ Արքար Իսահակեանին քննել արիւնը։ Երեւանի մտաւորականներ և քաղաքացիներ շարունակ այցի էին գալիս, տեղեկանալու Ն. Սրբութեան առողջական վիճակի մասին, իսկ տաքութիւնից ազատ օրերում՝ մասնացանելու իրենց չարգանքը։

Յուլիսի 23ին Ն. Սրբութիւնն իրեն զգաձել լաւ էր զգում և կամենում էր իւր Աթոռը վերադառնալ. բայց բժիշկների խորհրդով հանգստացաւ մինչև օգոստոսի 3ը։ Ի զարմանս շրջապատողների և բժիշկների օգոստոսի 4ից էջմիածնում տաքութիւն ունէր նորից մինչև վեցը. այս անգամ բժիշկ Ադիլեանը աւելի բարձր գոզայով ներարկում կատարեց, որից յետոյ այլևս հիւանդութիւնը չկրկնուեց։ Բայց երկարատեւ հիւանդութիւնը որոշ ազդեցութիւն էր թողել և երկար ժամանակ անցաւ մինչեւ վերջնական կազդուրումը եւ թուլութեան անցումը։ Այժմ բոլորովին առողջ է և սեպտեմբերի 1ից արդէն հետևում է իր կոչման հետ կապուած գործերին։

Հիւանդութեան ամբողջ ընթացքում, թէ՛ էջմիածնում և թէ երեւանում, Գերագոյն խորհրդի անդամները Միաբանութեան հետ ամենայն խնամքով և ուշադրութեամբ հետևում էին հիւանդութեան՝ ամէնօրեայ այցելութեամբ եւ տաքութեան բարձրանալու ժամանակներին՝ նաև անընդհատ հերթակալութեամբ»։

ՈՒԽՏԵՐԹ
ԼՈՒՍԱՀՈԳԻՈՅՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻՆ

Հոկտեմբեր 21ի չարաթ օրը, ըստ Հին Տոմարի՝ Ս. Թարգմանչաց տօն լինելով, երեք տարիներէ ի վեր չարունակուած սովորութեան համեմատ, Ս. Պատրիարքը Դիւրքէն հոգը՝ պատշաճ հակիրճ քարոզով մը պանծացուց օրուան տօնին խորհուրդը, անոր խառնելով նաև ողբացեալ Տ. Եղիշէ Սրբազան Պատրիարքի յիշատակին զգացումը, իր անուան տարեդարձին առթիւ։ Ս. Պատարագէն վերջ հոգեհանգստեան պաշտօն կատարուեցաւ լուսահոգւոյն համար, մասնակցութեամբ բովանդակ Միաբանութեան և ուսանողութեան։

Ս. Պատարագի աւարտումէն ժամ մը յետոյ, ամէնքը, գլխաւորութեամբ Սրբազան Պատրիարքին և մասնակցութեամբ Սրբազան Եպիսկոպոսաց և բոլոր վարդապետներու, թափօր կազմելով՝ ուղղուեցան դէպի Ս. Փրկիչ։ Ժառանգաւորաց վարժարանին առջեւէն մինչեւ Հրէշտակապետաց վանքին յարակից ճամբուն արտաքին մեծ դուռը երկուստեք շար ի շար կանգնած էին Ս. Թարգմանչաց վարժարանի 400է աւելի աշակերտները։ Ասոնց մէջէն յամրօրէն սկսաւ չարժիլ միաբանական թափորը, այս անգամ առաջնորդուած երկանակ մը ժառանգաւորներէ, որոնք տրխրանոյշ ներդաշնակութեամբ կ՛երգէին հանդուցեալին «Հովուական Սրինգ»ի աւետարանական քերթուածներէն «Հետևէս ակո՛ւրը» սրտառուչ եղանակով զոր այնքան զգացումով և ճարտարութեամբ անոր հանգուցուած էր Գ. Շահան Գէրպէրեան։

Ոչ մէկ տեղ թերևս Դուրեանի յուշքը այնպէս խորունկը իջած չէր իր աշակերտներուն հոգիներուն մէջ, քան այդ պահուն, երբ՝ համագրաւուած կարծես խորհրդաւոր կոնչէ մը, անոր հոգին փրթած եւ օձուն ձայնովը ոլորակուած, իրրեւ իրենց կոչումին իսկ ձայնն էր որ կարծես կը լսէին իրենց էութեանը խորքէն։

«Եթէ զիս տանիս դէպի Յորդանան՝
Բացուած երկնքի հրաբերուն ներքեւ,
Կուզամ վայելել ինչ սիրոյդ պարզեւ...»

Թարգմանչացի սանիկները, կարմրալանջ տատրակներ, որոնք կ՛երգերին սեաղգեստներու այդ տողանցութիւնը, կը թուին

digitised by A.R.A.R.@

պատած լլալ թէ սիրոյ ինչ կրակ կը մխայ միապաղաղ երաժշտութեան այդ տրտում վանկերուն մէջ։ Ցուզումին չորը կը փայլեցնէ անոնց ալ աչքերը։

Այդ յուզումը վարակած է արդէն ամէնքը, երբ, քիչ մը աւելի անդին, երկուասնիք բարձրացող պարիսպներուն միջեւ, ձայնը, վայրկեան մը լռելէ իր վրայ արձագանգելէ վերջ, կիսով չափ զուարթ շնչառու հնչիւնով մը կը պայթի կարծես զուռնէն դուրս բաց երկնքի մը պայծառ անասրանին առջեւ.

«Պատրաստ եմ գալու՝ եթէ տանիս գիս
Դէպի այն լեռան կատարն անմարդի,
Ուր ոտքերն հազար առեւ ու վարդի,
Ու բոցով կ'վառեմ ամպերն երազիս»։

Պատիկները ապացած են իրենց շարքերուն վրայ, երբ Թափօրը, Սիոնի պատմական հինաւուրց դռնէն դուրս եկած, կը քերէ արդէն Փրկչավանքի պարիսպին երկայնքը։ Անցորդներ, որոնք զարմացկոտ աչքերով կը դիտեն մեռելական բազմութեան բայց առանց ճարտի այս անցքը, ծաղկեպսակներէն միայն կը մակաբերեն անոր միտք բանին, և յարգանքի ինքնաբերական արտայայտութեամբ է որ կը նային հիմակ մեր կողմը։

Բայց հասած ենք արդէն ուրիշ մեծ դրան մը առջեւ, որ դէպի մութ խորք մը կը բացուի յանկարծ մշտական անցուդարձի ամենէն չարժունակ կէտին վրայ։ Անհաւասար բարձրութեամբ նոճիներէ և զերուած անհարթ քարայատակի մը վրայէն, հեռուն, հպիւ դագաղի մը լայնքը, ուննցող ցած դուռնէ մը ներս՝ կ'երևի ճերմակը շիրիմներուն՝ որոնք համարներու լռութեան տակ պառկած են կողք կողքի։ Բնազդօրէն կանգ առած ենք ամէնքս լսելու համար փլած կուրծքերէ կարծես եկած ձայն մը, որ կը մեներգէ յուզիչ քաղցրութեամբ.

«Բայց կը վառանիմ գալ Գեթսեմանի՝
Ուր ուռենով մ'աչերս պիտի ծաներանան.
Գուցէ ան'ն ըլլայ իմ ուռը մանուան
Ու Մեծ Ոչինչին գիրկը գիս տանի...»։

Ընկճուած ենք ամէնքս — մինչ մեր քայլերը կը շարժին տրտմութեան սեմէն ներս — ահարկու հարցումին առջեւ թէ ստուգիւ Ոչինչ է՞ն՝ այսինքն անէութի՞ւն գիրկը թէ բուն կեանքին կամ անմահութեան կայքն է այն ուր կը մտնենք։ Ու երբ կ'անցնինք Գարոնտէլի, Շղթայակիրի, Զաքարիայի, Յովհաննէսի, Եսայիի, եւ Վեհապետեանի դամբարաններուն առջեւէն, անոնց յիշատակին լոյսն է որ կ'առաջնորդէ դէպի իրենց մնծանուն յաջորդին հողակոյտը։ Շրջապատած ենք ծաղիկներու դէղին ներքև խաղաղած իր հանգիստը ու ամէնքս միասին կ'եղանակենք...

... Բայց ի՞նչ սեռ հրապոյր, ի՞նչ բուռն այժ է դա,
Որ գիս դէպի ո՛ն ալ կ'տանի Քեզ հետ»։

Իր մօտն ենք, ինչպէս տարիներ առջեւ իր չունչին տակ. մեր մէջը կը զգանք զինքը աւելի քան երբեք. այն մտածումը թէ «չէ մեռեալ» ան, կ'իյնէ մեր զգացումներուն վրայ. մահուան ալեզուն անմահութեան տաղ մըն է հիմակ իր անարքին վերև հնչուած. կ'ուզենք որ ապրի շարունակ մեր մէջ. այդ է ամէնուս հոգիներէն իրեն ուղղուած աղերսը. ա՛յդ յանուն ամէնուս իր ամրիծ յիշատակին ուղղուած սրտայոյզ խօսքերը անոր, որուն պաշտամունքը եղաւ իր սէրը, չուրջ կէս դարէ ի վեր։

ՆՕԹ ԵՒ ՆԻՇ

Մեզի ղրկուած ընդարձակ թղթակցութենէ մը ուրախութեամբ կը տեղեկանանք թէ Տ. Թէոդորս Ե. վրդ. Տ. Իսահակեանի, Ամերիկայէն դէպի իր նոր պաշտօնատեղին Նոր-Ջուղա ուղեւորութեան ճամբուն վրայ հանդիպելով նաև ի Կալկաթա, ջերմ ընդունելութիւն գտեր է տեղւոյն պատուական հայ գաղութէն, իրեն ի յարգանս կարգադրուած հաւաքոյթի մը միջոցին, Օգոստ. 13ին, ի մէջ այլոց՝ գրաբար գեղեցիկ ճառ մը կարդացեր է նախահարց քաջածանօթ պատմագիրը Գ. Մեսրոպ Սէթ, Ջուղայի պատմական յիշատակներու ոգևկոչութեամբ խանդավառելով ամէնքը, և սրտապնդելով իր հայրենակից գիտուն վարդապետը՝ իր նոր գործունէութեան ասպարէզին վրայ, գեղեցիկ յաջողութեանց մաղթանքներով։

Ամենամեծ հաճութեամբ կը տեղեկանանք նոյնպէս թէ հնդկահայ բարերար Գ. Դաւիթ Դաւիթեան, որ տակաւին վերջերս իշխանական նուիրատուութեամբ մը օժտած էր թէ հրանի ազգ. վարժարանաց մշտական պիւտճէն, այս անգամ ևս 100,000 (այսինքն մէկ լաք, ինչպէս կ'ըսեն Հնդկահայք) ռուփի նուիրած է Նոր-Ջուղայի մէջ հաստատելի հոգևորական Դպրանոցին ի նպաստ։ Պատուական բարերարը այս մասին իր վերջնական յայտարարութիւնը հրապարակած կատարեր է Հոկտեմբերի 17ին, Կալկաթայի Դաւիթեան դպրոցի մեծ սրահին մէջ, իր ծննդեան տարեդարձի առթիւ կատարուած հանդէսի մը միջոցին, ուր Գ. Եկբսէս Տ. Յակոբեան Հնորհակալութեան և Հնորհաւորութեան ճառ մը կարդացած է։

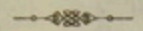
«Սիան», յանուն հայ եկեղեցական կրթութեան գաղափարին, իր ջերմ Հնորհաւորութիւնը կ'ուղղէ ազգային բարերար Գ. Դաւիթ Դաւիթեանի, մաղթելով լիուլի յաջողութիւն իր բարեգործական գնահատելի ի գործերուն։

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱՆԴԷՍ

ՀԱՅԻՒՐԱՄԵԱՑ ՅՈՒԲԵԼԵԱՆԻ

ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՏՊԱՐԱՆԻՆ

*Ուսումնական Խորհրդոյ որոշմամբ եւ Տնօրէն ժողովոյ կարգադրութեամբ, Հոկտեմբեր 22ի կիրակին նշանակուած ըլլալով օր տօնախմբութեան Ս. Աթոռոյս Տպարանին Հարիւրամեայ Յոբելեանին, այդ օրը կանոնական քարոզէն վերջ՝ դոր Մայր-Տաճարին մէջ Տ. Նորայր վրդ. խօսած էր «Հայր մերոյ ատեն, «Տէր ողորմիա»յի տարզէն առաջ խօսեցաւ նաեւ Ս. Պատրիարքը, համառօտեց մեր տպարանի հաստատման պատմութիւնը, բացատրեց անոր գոյութեան նպատակը, երախտագիտական զգացումներով եւ օրհնութեամբ յիշեց անոր հիմնադիրներուն, յետոյ անոր զարգացման եւ բարգաւաճման համար բարերարներուն, սատարողներուն եւ աշխատողներուն անուննները: Յատկապէս մատնանշեց թէ սկիզբէն մեր տպարանին նպատակը եղած էր ընդհանրապէս ազգին կրօնական եւ ազգային դաստիարակութեան, իսկ մասնաւորապէս Հայ Եկեղեցւոյ պաշտամունքային գրականութեան եւ ուխտաւորաց հոգեւոր մխիթարութեան գործը: Այդ դիտաւորութեան իբրեւ հետեւանք ցոյց տուաւ Ս. Յակոբեանց տպարանէն եղած հրատարակութեանց ազգային և մանաւանդ կրօնական նկարագիրը: Աշխարհաբարի վերածելով կարդաց այդ հրատարակութեանց անդրանիկը եղած «Աղօթամատոյց Ս. Տեղեաց» գիրքն՝ Յիսուսի փշապսակուած տեղւոյն առջեւ ուխտաւորին արտասանելու համար Վարդան վարդապետ Արեւելցիի Ժ. դարուն յօրինուած սրտայոյզ աղօթքը, եւ գոհութիւն յայտնեց որ այս տպարանէն դուրս եկած գիրքերուն մէջ չէ եղած բնաւ հատ մը որ հնուէն կամ մօտէն չօշափած ըլլայ անմաքուր գրականութեան իմաստներ:— Պատարագէն ետքը կատարուեցաւ հանդիսաւոր պաշտօն հոգեհանգստեան՝ տպարանի այդ բոլոր հանգուցեալ վաստակաւորներուն համար:

Կէս օրէ վերջ կատարուեցաւ նաեւ կատիք և պաշտօնական սկզբնաւորութիւն չարժման՝ մեծ արապատիպ եւ կարիչ եւ ծալիչ էլեքտրական երկք մեքենաներուն, զոր, ի յիշատակ իրենց Տիրան և Յարութիւն եղբայրներուն, անցեալ տարի Ս. Պատրիարք Հօր դիմումին պատասխանելով Ս. Աթոռոյս նուիրած էին Տիար Յովակիմ Յովակիմեան, և տիկնոջ Զարուհի Իսմէլեան, Մէօհրիւպէ Մանուկեան և Ս. բաքսի Դալըպճեան:

Երկոյեան ժամերգութենէն անմիջապէս յետոյ, ամբողջ միաբանութիւնը Ս. Պատրիարք Հօր գլխաւորութեամբ թափօրով ուղղուեցաւ դէպի տպարան, որուն դալարազարդուած դրան առջեւ, ժողովուրդի հոծ բազմութեան մէջ, կը սպասէին Ընծայարանի եւ Ժառանգաւորաց աշակերտները: Ի տես Միաբանութեան թափօրին, այս վերջիններս սկսան իրենց քայլերգը, և Սրբազան Պատրիարքն ու իր հետեւորդները առաջնորդեցին դէպի ներս, մեքենաներու բաժինը, մինչ ժողովուրդը կը խմբուէր մեացեալ ընդարձակ և պարապ մասին մէջ: Դպիրները եւ միաբանք սրտաբուռնդ եղանակեցին այն տեղն «Այսօր երկնայինքն ուրախանան» չարականը, որմէ վերջ կարդացուեցաւ պատշաճ գիրք, աւետարան և աղօթք մը, ու Ն. Ամենապատուութիւն Պահապանիչով օրհնեց նուիրատուները և իրենց ննջեցեալներուն յիշատակը: Ետոյ, առաջ անցնելով տպարանի տեսուչ Տ. Գարեգին վարդապետ, յանուն Միաբանութեան շնորհակալութիւն յայտնեց նախ Ս. Պատրիարքին, այս նորատաց մեքենաներուն նուիրման գործին պատճառ հանդիսացած լինելուն համար, ապա նուիրատու ազգասէր հարազատներուն, Ս. Աթոռիս տպարանը օժտած լինելուն համար այսպիսի մեծարժէք գործիքներով, որոնց շնորհիւ, ըսաւ, մեր տպարանը

digitised by A.R.A.R.@

այսօրուընէ կը մանէ Ս. Քաղաքիս լաւագոյն տպագրատուններուն չարքը։ Ցետոյ հրաւիրեց Ն. Ամենապատուելիութիւնը հաճիլ չարժման մէջ դնել մեքենաները։ Ս. Պատրիարքը յառաջացաւ դէպի ելեքտրական մեղեխը։ Այդ միջոցին ժառանգաւորներէն մին կարդաց դիմառնական տաղաչափութիւն մը, իրրև ընծայաւածներէն ընծայողներուն, այսինքն մեքենաներէն՝ զիրենք նուիրողներուն ուղղուած խօսք մը, որ կ'երևի «Սիոնի» այս թիւին մէջ։ Անմիջապէս յետոյ, ընդհանուրին ծափերուն մէջ, չարժեցաւ արապատիսը, իր ծոցէն դուրս տեղալով «Դիմառնական խօսքէն հազարեակ մը, որոնք բաշխուեցան ներկաներուն. յետոյ պիտի տպագրէր նուիրատուններուն ուղղելի պատրիարքական օրհնութեան կոնդակները։ Բարերարներու ուղղուած երգով վերջացաւ հանդէսը։

Երեկոյեան ընթրիքը համախումբ կատարուեցաւ ընդհանուր սեղանատան մէջ, ուր բացառապար ներկայ էին նաև տպարանի գրաշարները և կազմարարները։ Ս. Պատրիարքը պատշաճ սրիչով մը անդրադարձումներ ըրաւ տպարանական գործառնութեանց մտաւորական կեանքին հետ ունեցած սերտ աղերսներուն վրայ, որմէ վերջ աշակերտները «Ով մեծասքանչը» երգեցին։

Ընթրիքէն ետքը, երեկոյեան ժամը 8ին, Միաբանութիւնը, աշակերտութիւնը, և հրաւիրեալներ, աւելի քան 200 անձինք, հաւաքուեցան Կիւլպէնկեան մատենադարանի սրահին մէջ՝ գրական երեկոյթի հանդիսաւորութեամբ վերջացնելու համար յոբելինական օրը։ Ս. Աթոռոյ օրհներգով և Ս. Պատրիարքին բացման խօսքով սկսաւ հանդէսը։ Ցետոյ, պատշաճ երգերու ընդմիջումով, յաջորդաբար բանախօսեցին ժառանգաւորացի տեսուչը Տ. Տիրան վրդ., ուսուցիչներէն Գ. Գ. Մխալեան և պատր. փոխանորդ Գեր. Աղաւնունի Սրբազան. Առաջինին նիւթն էր «Տպագրութիւնը՝ իբր ազգակ մշակոյթի», երկրորդինը՝ «Հայկական տպագրութիւնը և Երուսաղէմի տպարանը», երրորդինը՝ «Նախնեաց երեսաղէմատիպ գործերը»։ Փակումը կատարեց Սրբազան Պատրիարքը՝ ներբողանքը հիւսելով Սրբոց Թարգմանչաց, որոնց ծօնին կը զուգադիպէր, այնքան խորհրդաւոր կերպով, ազգային կրթական և գրական ակզբունքներու և գործունէութեանց այս պանծացումը. «անանձ են, ըսաւ, խորքը ներաւին թելադրեալ, որուն վրայ բանուած են դարերու ընթացքին, այն միւս բոլորը, իրրև մին քան զմիւսը գեղեցիկ ասղնագործութիւններ, որոնց մէջ կը խորհրդանշուին ազգին յոյսն ու սէրը, ու իր կեանքը ոգևորող բոլոր ազնիւ ձգտումները։ Առանց թարգմանչաց դարուն, մենք պիտի չունենայինք այն ամէնը որոնք կը խանդավառեն զմեզ ոչ միայն մեր անցեալին յուշովը այլ նաև մեր ապագային յոյսովը»։

Այսօրուան կիրակին, մեզի համար, այս կերպով, կրկնապէս նուիրական օր մը եղաւ, տէրունական օրուան կրօնական հանգամանքէն զատ՝ իր վրայ միացնելով Ս. Թարգմանչաց յիշատակին, Հոգելոյս Դուրեան Ս. Պատրիարք Հօր անուան, հին և նոր բարեպաշտներու յիշատակին և տպարանիս յոբելինական գաղափարին քաւնակ ծօնախմբութիւնները։

ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԵՒ ԽՕՍՔ

Մարդ կը գործէ ինչպես կը սիրէ, և կը սիրէ ինչպես կը մտածէ։ Մտածումները կը կազմեն, ու սիրտը կը կազմէ վարմունքը։

*

Անկարելի պիտի ըլլար երեւակայել թէ ինչի կարող է մարդը երբ կամք ունի, եւ թէ մինչեւ ո՛ր աստիճան կը բարձրանայ, երբ կը զգայ թէ ազատ է։

*

Ջկայ մարդ մը, որ իրաւունք ունենայ արհամարհելու մարդերը։

*

Ջր հանդիպեցայ մարդու մը, որուն մօտ սովրելու բան մը չկենայ։

*

Կ'ուզե՞ք գիտնալ թէ ինչ կ'արժէ մարդ մը. սեպհ ըրէք իրեն, ուսումնասիրեցէք զինքը իրմէ խոնարհագոյններու հետ իր յարաբերութիւններուն մէջ։

*

Արդար մարդը՝ պարկեշտ մարդը ան է որ իր իրաւունքը կը չափէ իր պարտականութեան համեմատ։

digitised by A.R.A.R.@

ԴԻՄԱՌՆԱԿԱՆ ԽՕՍՔ

ԸՆԾԱՅՈՒԱԾՆԵՐԷՆ՝ ԸՆԾԱՅՈՂՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

Ա.ռագաւիպ, Կարիչ, Ծալող մենք մեհենայիքս
Նորասաց՝ Սուրբ Յակոբեանց Տըպարանի,
Մեր առաջին հանդիսական այս շարժման մէջ
կուտանք այսօր, ի միասին, բիւր երանի
Հոգիներուն Յովակիմեան վաղամեռիկ
հարազատաց, Յարութիւնի եւ Տիրանի.
Որոնց եղբայրը՝ Յովակիմ, եւ Չարուհի
ու Մէօհրիւպէ եւ Ա.րահոի, հոյրեր երէ.
Մեր միջոցաւ կ'օրհնեն անոնց հաղգր յիշատակն
ու անոնց լոյս անմահութեան տիւն աւետեկ:
Իսկ դուք ամէնիդ որ խըմբըւած էք՝ տօնելու
Սուրբ Ա.թոռոյս այս օրը մեծ, փութջեր բերէք.
Պանծացուցէք անոնց անունը օրհնութեամբ
եւ երախտաց հատուցումով եռանդագին:
Բարեարուեր այս ազգին՝ անոր հոգւոյն
եւ գոյութեան, անոր սրտին գանձն են անգին:
Յիշել զանոնք մեծարանօվ՝ պէտք է լինի
ամէն Հայու պարտն ու ըղձանքը կաթոգին:
Յորչափ այս սուրբ Հաստատութեան հովանւոյն տակ՝
այս կամարները կը պահեն ա՛յսպէս մեզ կանգուն,
Յորչափ ատեն հրակեն մեր վրայ՝ կրօնի զգացմամբ
եւ բարութեամբ վերադիտող աչքեր անհուն,
Որքան ատեն Մեսրոպեան ձոյլ այս տառերուն
տողաբարին մէջէն՝ ոգի մը անընկուն
Տրնօրինէ որ հոսին միշտ — ինչպէս արիւնն
երակին մէջ — հատատին խանդը, հայրենեաց
Մտածումը սուրբ, Հայ դըպրութեանց եւ պատմութեան,
ու մեծասքանչ մեր լեզուին սէրը անձկայրեաց,
Ա.յո՛, որչափ ատեն Սիոնի այս լերան վրայ
կանգնի ուխտին մեր տապանակն երկնահայեաց,
Մեր ճարտչիւնին մէջ անդադար պիտի լըսուի
գովեստն անոնց անուան եւ հաղգր յիշատակին:
Օրհնութի՛ւն ձեզ, հարազատներդ Յովակիմեան.
ձեր տան վերեւ, ա՛խ, թող ընդ միշտ ժըպտի երկին.
Ներնջեցելոցդ՝ որո՞ւ մեր ձայնն. իսկ կենդանեացդ՝
երանւէն կեանքի մաղթանք միշտ սրտագին:

digitised by A.R.A.R.@

ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ոևէ նիւթի վրայ գիր մը, բառ մը կամ խօսք մը դրոշմելէն նպատակն է մտածուած կամ խօսուած գաղափար մը իր եղած ձևին մէջ արձանացնել և զայդ այդպիսով տևականացնել: Այս տևականացման նպատակն ալ երկուք է. նախ՝ ուրիշին փոխանցել գաղափարը՝ արձանացուած ձևին մէջ, և երկրորդ՝ մարդկային յիշողութեան առաւել կամ նուազ տևող և անկայուն հանգամանքին պատճառաւ անչուշտ, զայն կրկին գաղափարը յղացողին տրամադրութեան տակ դնել: Աւելի ընդհանուր խօսքով՝ ոևէ գաղափար սեպհականացնել կամ անձին և կամ ընկերութեան:

Եթէ միայն, արդարև, բառական ըլլար գաղափար մը յղանալէ ետք գարձեալ անձին սեպհականացնել՝ տպագրութեան պէտք պիտի չըլլար. ձեռագիրը ինքնին բառական պիտի ըլլար, և այն ալ մէկ ձեռագիր միայն: Սակայն այդ պարագային ընկերութեան անդամները իրար զօդող ամէնէն էական տարրը, և աւելին՝ մարդկային ընկերութեան կեանքին այլ և այլ ժամանակային և միջոցային մասերը իրար կապող ամէնէն էական տարրը, պիտի պակսէր. հետևաբար ալ պիտի ըլլար՝ քաղաքակրթութեան կամ մշակոյթ ըսուածին ծնելէն առաջ վիժումը: Եթէ մէկ սերունդը միւս սերունդին չկարենար փոխանցել իր հաւատալիքները, կարծիքները, գիտողութիւնները և այլն, ի՞նչպէս հնար պիտի ըլլար կառուցանել մշակութային շէնքը. երբ, կ'ըսեմ, այդ շէնքին հիմքը կազմող քարերը չափուած ձևուած չդրուէին նախ: Ի՞նչպէս կարելի պիտի ըլլար մարդկային ընկերութեան մէկ հատուածին գիտցածը, հաւատացածը, գտածը, ևայլն, ուրիշ մէկ հատուածի տալ՝ եթէ գոյութիւն չունենար այն ամանը որուն մէջ կարելի ըլլար դնել այդ հաւատալիքները, գիտութիւնները՝ որոշ, ճանաչելի և իմանալի ձևի մը մէջ:

Ահաւասիկ այս սերունդէ սերունդ — և ոչ թէ անհատէ անհատ — այս տեղէ տեղ փոխանցման լաւագոյն և ամէնէն աւելի արագ կերպով կատարումին անհրաժեշտութիւնն է որ ստեղծեց տպագրութիւնը: Ուրիշ խօսքով՝ մշակոյթը կարելի եղածին չափ ճշդրիտ, պատշաճ և արագ կերպով դէպի յառաջ և դէպի հեռուն, դէպի ապագան և դէպի բազմութիւնները տանելու, կամ ըսենք՝ քիչ ժամանակի մէջ շատ ապրելու պէտքէն ծնաւ տպագրութիւնը:

Ասիկա անչուշտ չի նշանակեր թէ տպագրութենէն առաջ այդ փոխանցումը չէր կատարուեր: Միայն թէ անհրաժեշտ պէտքը լրացնելու համար գոյութիւն ունեցող միջոցները, ձեռագիրները բազմացընելու եւ ցրուելու կերպերը դժուարին եւ դանդաղ էին. ընդօրինակողներու եւ պատկերագարդողներու բազմութիւնները անբաւական էին հասնելու հզած պէտքին: Եւ ինչպէս որ ճարտարարուեստական ապրանքներու, նոյնպէս, եթէ կարելի է ըսել՝ գաղափարական այս ապրանքին քիչ ժամանակի մէջ շատ արտադրումին համար հարկ էր մեքենան:

Այսչափ՝ տպագրութեան ծնունդին պատճառին մասին՝ իր տևական համաոտ ակնարկ մը: Իսկ նոյնինքն ծնունդին և աճման պատմութիւնը՝ բանասիրական և պատմական գործ է, որուն հարևանցի միայն ակնարկել կ'ուզեմ:

* * *

Կ'ըսեն ոմանք՝ թէ Քրիստոսի 175 թուականին չինացիներ տպագրութիւն ունէին. բայց այս տպագրութիւնը շատ ետ էր մնր գիտցածէն. գիրերը փայտեայ տախտակներու վրայ կը փորագրուէին, և երևս առ երես կը տպուէին: Երկար տեւեց այս կերպ տպագրութեան ընդհանրանալը ի Չինաստան. ժ. դարուն էր միայն որ սովորական դարձած էր ան: Ցայտնի է նաև թէ չինացիներ ԺԱ. դարուն չարժական գիրերով, որ բուն տպագրութիւնն է, typographie, գիտէին գիրքեր տպել: Միայն թէ այս գիրերը կաւէ էին, այսինքն փոքր աղիւսներէ. ատոր համար՝ տևական չէին, գեղեցիկ չէին, եւ ետ կը մնային և գործ էին մետաղ անջատ գիրերու ունեցած առաւելութիւններէն:

Ակէ սակայն պէտք չէ հետևցնել թէ եւրոպա չինացիներէն առած է տպագրութեան գիւտը. ոչ: Եւրոպացիք անկախա-

digitised by A.R.A.R.@

բար գտան տպագրութիւնը։ Պէտք չէ մոռնալ նաեւ թէ երես առ երես փորագրուած փայտեայ տախտակներով եղած տպագրութիւնը Եւրոպայի մէջ ալ կար, եւ ժի. դարուն բաւական ընդհանուր էր։ Այս կերպով ո՛չ թէ միայն գրեր կը տպուէին այլ նաեւ պատկերներ, ինչպէս ամէն ոք գիտէ։ Փայտէ փորագրուած տախտակներով տպագրութիւնը՝ լուսանկարչական կատարելագործեալ պատկերազարդումներուն հետ միասին այսօր ալ տակաւին կը գործածուի եւ շատ յարգի է։

Շատեր այնպէս կ'ընդունին թէ տպագրութեան, այսինքն typographie-ին հնարիչը եղած է Գուտենբերգ գերմանացին եւ Մինձի մէջ (Գերմանիա) տպած է առաջին գիրքը, 1454ին։ Բայց բանասէր–պատմաբաններ այլեւս չեն ընդունիր երկար ատեն ընդունուած այս կարծիքը։

Տպագրութեան հնարիչը եղած է Լուբենս Կոստեր անունով Հոլանտացին, որ 1440–1446ի միջոցին տպած է առաջին գիրքը կամ գրութիւնը Հաարլէմի մէջ (Հոլանտա)։ Այս մարդը կանխաւ փայտէ փորագրուած տախտակներով աշխատող տպագրիչ մըն էր։ Օր մը անտառը պտտելու ատեն ծառի կեղեւի կտորներու վրայ գրեր փորագրեց եւ զանոնք քով քովի թուղթի վրայ դրոշմելով՝ նախադասութիւններ շինեց։ Այս գործէն իր նպատակն էր՝ իր գարմիկին փորագրութեան եւ գիրի նմոյշներ պատրաստել ափ-ափով։ Բայց Կոստերի զարմիկին փորագրութեան եւ գրի ձեւեր սարվեցնելէն անհունապէս աւելի մեծ նպատակի մը ծառայեց այդ դէպքը։ — Կոստեր առանձինն գրերով տպագրութեան գիւտը ըրած եւ գաղափարն յղացած էր։

Իսկզբան տպուած գիրքերը կոշտ էին։ Արտաքին ձեւի, գրերու տեսակին եւ ընդհանուր կերպով գրքերու կազմութեան տեսակէտէն՝ ձեռագիրներու նմանելու ճիգ կ'ընէին տպագրիչները, ինչպէս բնական ալ էր։ Գիրքը այն ձեւով ինչպէս մեր ձեռքն է այժմ՝ բազում մարդոց հանճարեղ մտքերուն եւ շատ մը ճարտար աշխատաւորներու հնարամտութեանց դրոշմը կը կրէ իր վրայ. գիրքը, գաղափարներու այդ պահարանն ու գանձարանը։

Եւ ի՜նչքան երկար պատմութիւն մը ունի նաեւ գիրքն ինքը, անկախաբար տպագրութենէն։

Քրիստոսէ 2400 տարի առաջ՝ գրուած բաները պահելու համար ձեւ մը գտնուած էր։ Բաբելոնի մէջ՝ օրինական որոշումներ, նկատմամբ արձանագրութիւններ կաւէ տախտակներու վրայ կը գրէին եւ կարասներու կամ կաժերու մէջ կը լեցնէին. իւրաքանչիւր կաժի վրայ անոր բովանդակութիւնը ուրիշ փոքր տախտակ մը վրայ կը գրէին եւ վիզէն կը կախէին, եւ այսպէս զանոնք գարակներու վրայ կը շարէին։ Հին օրեր, երբ մատենադարաններն ու գիւանատուները բրուտի կամ ապցան ծախող արուեստանոցներուն կը նմանէին։ Իսկ գրական գործերու տղուսապիր մատենադարաններէն ամէնէն հինն է Նինուէինը՝ Ն. դարուն, Ն. Ք.։

Բայց մեր այժմեան գիրքին մեզի ծանօթ նախահայրն է՝ Ք.է առաջ 25րդ դարուն Եգիպտոսի մէջ գրուած պապիրոսի փաթոյթ մը, սովորական, այսինքն՝ hiératique գրով գրուած, որ Պտահ–Հետեպ փարաւոնին առածները կը պարունակէ։

Այս հին գիրքերը, ինչպէս ծանօթ է, գլանի մը չուրջ փաթթուած երկար ժապաւէններ էին, սիւնակ սիւնակ գրուած, լայնքին. ասկէ է եւրոպական volume բառը, որ փաթոյթ կը նշանակէ։ Ցետոյ՝ երբ այս գլանները գրքի ձեւ առացան՝ սիւնակներու գրութիւնը մնաց. նախ՝ 4 սիւնակներով էին գիրքերը, յետոյ՝ 3, եւ 2 կամ 1 սիւնակը որ այժմ գործածական ձեւն է։

Ակնարկեցի արդէն թէ երբ տպագրեալ գիրքը նկատ՝ ձեռագրին նմանիլ չկամաց ամէն կերպով։ Տպագրիչները ձեռագրի գրերը նմանցնել կը ջանային։ Ցատուկ ատենի երես չունէր, ուր տպուած ըլլալը վրան չէր գրուած, ո՛չ ալ տպագրողը։ Այս բոլորը համաձայն ձեւով կամ երբեմն երկար՝ կը յիշուէին գրքին ետեւը՝ յիշատակարանին մէջ։ Տպագրիչները կը ջանային նաեւ ձեռագրի պէս մանրանկարներով զարդարել իրենց գործերը. պարբերութեանց քով նոր գլուխներուն անկիւնը զարդեր կը դնէին. կ'ուզէին նաեւ նմանցնել գարգագրերը։ Այս մանրանկարներու — անշուշտ կոշտ ձեւով — մուտքը տպագրուած գիրքերէն ներս՝ մեր հայերէն հին տպագրու-

digitised by A.R.A.R.@

թանց մէջ ալ կը տեսնուի։ Տակաւին ցայսօր մեր Սաղմոսարանին «Փառք Հօր»ները պարզանշաններով կը ցուցուին։ Առաջին անգամ գրքին անունին յատկացուած յատուկ երեսով հատոր մը եւրոպայի մէջ տպուած է 1470ին Collongne-ի մէջ։ Տպագրիչները իրենց գիրքերը պատկերազարդել սկսած են 1461 թուին. իսկ գրքերուն երեսաթիւեր դնելու դրութիւնը, որ ձեռագիրներու մէջ չկայ, 1470ին սկսած է։ Հետզհետէ բարեփոխութիւններ մտած են գրքին ձեւին, մեծութեան եւ անոր թուղթին տեսակին մէջ եւս, մինչեւ որ այժմեան միդի ծանօթ գիրքը յառաջ եկած է։

Տպագրութեան եւ գիրքի մասին խօսելու ատեն գիրքի նիւթին մասին բան մը չըսել՝ պատկերը թերի դնել պիտի ըլլար անկասկած։

Երբ տպագրիչ մեքենային տեղ ձեռքը կը ջանար ու կը նիւթէր, գրին ընկալուչն էր պապիրոսը. պապիրոսին իբր գրի հիմք գործածուիլը՝ Ք. Ա. 4000 թուականէն ըզտնուած կտորներ կը հաստատեն, Եգիպտոսի մէջ։ Մինչեւ միջին դար կը գործածուէր ան՝ մեր այժմեան թուղթին փոխարէն. մինչեւ 1022 թ. պապիրը իրենց կոնդակները պապիրոսի վրայ կը գրէին։ Մինչեւ 1250 թուականը գպտիներն ալ իրենց կրօնական գրուածներուն համար գործածած են զայն։ Պապիրոս բառէն է որ առնուած է վերջապէս biblos յունարէն բառը, որ յետոյ գիրքի իմաստ առած է։

Պապիրոսին ընկերը եղած է մագաղաթը, parchement ըսուած, pergamentum բառէն։ Մագաղաթին ծագումն ալ սա՛պէս եղած է. Ք. դարուն Ն. Ք. եւմինէս Ք. Պերգամայի թագաւորը, պապիրոս չկարենալով գտնել գործածելու համար՝ ոչխարի եւ կովու հորթի մորթը պատրաստել տուած է յատկապէս՝ իր գրութեան նիւթ գործածելու համար։ Մագաղաթը իր դիմացկունութեամբը յարգի ալ եղած է։

ԺԲ. դարուն էր որ կռատեղէնի ցնցոտիներէ կազմուած նիւթ մը, որ արեւելքի մէջ արդէն կը գործածուէր երկու դար առաջ, բերուեցաւ Եւրոպա։ Այս նիւթին համար նոր բառ չունէին Եւրոպացիք. ուստի պապիրոսին տեղը բռնեց ան, և անունն ալ վրան առաւ. ատոր համար Եւրոպական լեզուներով թուղթին կ'ըսեն՝ paper կամ papier։

Մինչեւ որ սակայն տպագրութիւնը քաղաքակրթութեան բիմը չէլաւ՝ թուղթին երեսը նայող շատ չեղաւ, վասնզի պէտք եղած ձեռագիրներուն համար աւելի ընտիր մագաղաթը բաւական կուգար։ Տպագրութիւնը իրեն հետ յառաջ քշեց նաեւ թուղթը, իբր աժան և առատ նիւթ։ Եւ ժԹ դարէն ասդին՝ գիտենք թէ թուղթի պատրաստութիւնը, բացի ցնցոտիներէ՝ նաեւ փայտէ, և նոյնիսկ տեսակ մը խոտ եւ կաւի բաղադրութենէ, ինչ զարգացման աստիճանին հասած է։

Տպագրութեան գործին անհրաժեշտ տարրն է նաեւ մեքենան։ Նախ փայտէ էր ան, շատ դանդաղ և անկանոն։ Եւ շուրջ 350 տարի մնաց անիկա իր նախնական և պարզ վիճակին մէջ։ ԺԲ. դարու վերջերը սկսաւ գործածուիլ երկաթեայ մեքենան, այն ձեւով որ մենք ունինք Ս. Աթոռոյ տպարանին մէջ, և փորձեր հանելու համար կը գործածենք, եւ որ մեր տպարանին երկրորդ մեքենան եղած է. այժմեան նորն ըլլալով հինգերորդը։ Այս նախնական մեքենային աւելի կատարելագործեալ ձեւերը՝ 1850ի տասնեակներ միայն գործածուիլ սկսած են։

Հետաքրքրական է նաեւ տեսնել թէ իւրաքանչիւր ազգի լեզուով առաջին գիրքը երբ տպուած է։ Կոստանդ տպագրութենէն ետք (1446), Վուտենմբերգինն է 1454–ին, երբայերէնն առաջին գիրքը տըպուած է՝ 1475–ին. ռուսերէն՝ 1491–ին, հայերէն՝ 1512–ին. եթովպերէն՝ 1513–ին, թէև եթովպերէն լման գիրք՝ 1548–ին միայն, արաբերէն՝ 1514–ին, սորբերէն՝ 1538–ին։ գոտերէն՝ 1636–ին, սամարացւոց լեզուով՝ 1645–ին։ Իսկ անկէ ետք ալ ընդհանրացաւ ամէն ազգերու մէջ։

Եւ այս կը բերէ մեզ սա հարցին թէ՝ տպագրութեան ընդհանրացումը ամէն ազգերու մէջ ի՛նչ ազդեցութիւն ունեցած է մարդկային մշակոյթի և քաղաքակրթութեան վրայ։

Հին օրերուն՝ երբ տպագրութիւնը չկար՝ հասարակ ժողովուրդին վիճակը շատ աւելի էր արդարեւ։ Ամէն մարդու սըրտուած չէր կարդացող ըլլալ։ Գիրքերը չըզթանելով կը կապէին՝ որ չելլան անոնք ժողովուրդին մէջ պտտին և անոնց բան սորվեցնեն։ Եթէ գիրք մը փախչէր իր բանտէն կամ փախցուէր, կասկածմտու-

digitised by A.R.A.R.@

թեամբ և տեսակ մը երկիւղով միայն կը դիտուէր ան։

Կրօնական մարդին մէջ՝ քրիստոնեան իր երեցին կը նայէր՝ անկէ լսելու համար Աստուծոյ ձայնը. անշուշտ եթէ պտուէր մէկը, իր մէջ միշտ, իր մօտ։ Բայց երբ կրթութիւնը և անոր գործիքը եղող գիրքը պակաս էր՝ երեցը կամ հովիւը պէտք կ'ունէնար Աստուծոյ և կրօնական գիտութեան ձայնին. մինչ այն ձայնը կը փակուէր անապատներու և անոնց փոքրիկ մատենադարաններուն մէջ։ Ս. Գիրք մ'ունենալը մեծ պերճանք մըն էր. եւ այդ պերճանքը ամէն մարդու ձեռք չէր անցներ։ Տպագրութիւնը ուրեմն Աստուծոյ ձայնը, որ բերուած էր՝ տարածեց ժողովուրդին մէջ, և ան արձագանգեց անհամար գիրքերով։ Այսօր մեծագոյն գրականութիւնը քրիստոնէական գրականութիւնն է։

Տպագրութիւնը ո՛չ միայն օգնեց դըպրոցին՝ այլ ստեղծեց արդի դպրոցը, աշակերտին ձեռքը տալով իր սորվելիքը։ Ասոնց անոր՝ վանքերու նախնական վիճակի մէջ գտնուող վարժարաններուն պիտի ապաւինէր մարդկութիւնը հաւանաբար՝ իր նոր սերունդներու կրթութեան դժուարին գործը։

Փիտութեանց — բնական, ընկերային, և այլն — զարգացման մէջ տպագրութիւնը մեծագոյն դերն ունեցաւ ո՛չ միայն գիտական գաղափարները իրար բերելու մէջ մեծագոյն դիւրութիւնն ընծայելով՝ այլև այդ գիտութեանց միջոցաւ գտնուած ճշմարտութիւնները ընդհանրացնելով եւ ժողովրդականացնելով՝ եւ հանրութեան բարոյական եւ գիտական մակարդակը բարձրացնելով։

Զափազանցութիւն մը չէ երբ ըսենք՝ թէ մարդկութիւնը իր ճակատագրին չէնքը գրով ու գրքով կը կերտէ։ Անոնք են իր գործիքները և ինչ բան որ այդ գործիքին կատարելագործման, ընդհանրացման կը սատարէ մեծ, թերեւս մեծագոյն օրհնութիւն մըն է։ Անոնք որ այդ գործիքը կատարելագործեցին և ընդհանրացուցին ուրիշ գործիքի մը, այսինքն տպագրիչ մեքենային, միջոցաւ՝ մարդկութեան մեծագոյն երախտաւորներէն են։

ՏԻՐԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԱՄՍՕՐԵԱՑ ԼՈՒՐԵՐ

Անցած հոկտ. ամսոյ ընթացքին, Ս. Աթոռոյս **Ցճօրէն Ժողովը** գումարուեցաւ տասնմէկ անգամներ, գլխաւորաբար զբաղելով կառուցուող և կառուցանելի չէնքերու և գեանի մը վաճառման խնդրով։ Իսկ կրօնական առեանը՝ չորս, և Ուսումնական խորհուրդը՝ մէկ անգամ։

● Կիր. 1 հոկտ. — Ս. Գատարիարքը, ընկերակցութեամբ Տ. Մեսրոպ Սրբազանի եւ Տ. Եղիշէ Աբեղայի, առաւօտուն կանուխ, երիքովի մօտ, Յորդանանի գետեզրը դնաց. ներկայ գտնուիլ նաւակատիքին Հապէշներու եկեղեցիին, որ կառուցուած էր կայսրուհիին անձնական ծախքով։ Ն. վեհափառութիւն, որ ներկայ էր այս կրօնական արարողութեանց, յետոյ, յարակից ժամատան մեծ սրահին մէջ ընդունեց եկեղեցիներու պետերը, կառավարական պատուիրակները եւ հիւպատոսական մարմինը։ Ներկայ էր մեծ բազմութիւն։ Եթովպիոյ դպրի մետրապոլիտը, որ կ'ընկերանար կայսրուհիին, մատոյց պատարագը եւ նախագահեց թափօրին եւ պաշտամունքին, որ կատարուեցաւ Ղպտի և Հապէշ կղերին մասնակցութեամբ։

— Ս. Գատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան մեր վերնամատուռին մէջ. Տ. Զգօն Վրդ. քարոզեց. խօսեցաւ քրիստոնէական հրաշքներուն մասին. ըսաւ թէ Քրիստոս գործեց հրաշքներ, նախ մարդկային կարիքներն ու կաթոտութիւնները գոհացնելու, յետոյ անոնցմով պատկերազարդելու համար իր աստուածային ուսուցումի դասերը, և վերջապէս անոնց փաստով համոզելու համար զմարդիկ իր մեսիական պաշտօնի մասին։

— Երեկոյին, ընթրիքէ վերջ, Բարեսիրաց լսարանին մէջ կատարուեցաւ Բարեգործականի ա. բանախօսութիւնը, զոր կատարեց Տօքթ. Վահան Գալպեան. բացման խօսքն ըրաւ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Ազաւնունի, որ առենապետն է Տեղական Մասնաժողովին, փակման խօսքը արտասանեց Ն. Ամեն. Սրբազան Գատրիարքը։ Ներկայ էին միաբանութիւնը և ուսանողները, և հոծ բազմութիւն ժողովրդեան։

● Բ. 2 հոկտ.— Լուսարարապետ Տ. Մեսրոպ Սրբազան և դիւանապետ Գ. Կարապետ Նուրեան, յանուն Տնօրէն ժողովոյ՝ մասնակցեցան խորհրդակցան ժողովի մը, որ կառավարութեան պաշտօնատան մէջ կատարուեցաւ Ն. Վ. Կառավարչին մօտ, և ուր ներկայ էին Յունաց պատրիարքարանէն եւ Ֆրանչիսկեանց ապագաժողովէն եւս պատուիրակներ։ Խնդրոյ առարկան էր Լանտոնէն հասած ճարտարապետին քննական տեղեկագրին համեմատ Ս. Յարութեան տաճարին նորոգութեան հարցը։

— Ընդարարանի, փառանդաւորաց եւ Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանի դպրոցական գաս-

digitised by A.R.A.R.@

խօսութիւնք սկսուեցան այսօր, երկամեայ տարեկան արձակուրդի դադարէ վերջ։

— Երեկոյին Սրբազան Պատրիարքը լուռ հրաւէրի, ներկայ գտնուեցաւ Հապէշ կառավարութեան պատուոյ ընթրիքին, որ տեղի ունեցաւ Քինկ Տէվիտ պանդոկին մէջ, նախագահութեամբ Եթովպիոյ Վհ. Կայսրուհւոյն, եւ մասնակցութեամբ Ս. Քաղաքիս բոլոր հոգեւոր պետերու, պետական բարձր պաշտօնակալաց, Հիւպատոսական մարմնոյն և երեւելեաց։

— Լուռ աւանդական իրաւանց եւ սովորութեան, Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ղպտիներու Ս. Գէորգ մատրան մէջ, ուր երէկ երեկոյ եւ կատարած էինք նախատօնակ։ Ժամարարն էր և քարոզից Տ. Կիւրեղ Վրդ.։ Բնաբան առնելով Աւետարանի «Մի զարհուրիցիք յայնցանէ որ ըսպանանեն զմարմին և յետ այնորիկ առնել ինչ ոչ ունիցին առնել» խօսքը, բացատրեց նահատակութեան խորհուրդը, որ կը դիւցազնացնէր մարտիրոսները իրենց տանջանքներուն մէջ, հոգիի կեանքին զգացումովը վերնալով վիրէնք։ Երեկոյին եւ առաւօտուն, հանդիսապետեց Տ. Մկրտիչ Սրբազան Ապտուլլեան։

● Շբ. 7 հոկտ.— Գր. Շահան Գէրգէրեան, այս առաւօտ Գահիրէէն եկած, այցելեց Ս. Պատրիարք Հօր։

— Երեկոյին, լուռ իրաւանց, վարագայ խաչի տօնի կիրակամուտի առթիւ, Ս. Պատրիարքը Միաբանական թափօրով եւ «Հրաշափառ»ով մուտք գործեց ի Ս. Յարութիւն, եւ Ս. Գերեզմանին ուխտի երկրպագութեան արարողութենէ վերջ, ժամերգութիւն կատարուեցաւ մեր Դողգոթայի վերնամատուռին մէջ։

● Կիր. 8 հոկտ.— Վարագայ տօնի առթիւ, Տ. Մեսրոպ Սրբազան պատարագեց և քարոզեց Ս. Գերեզմանին վրայ ի Ս. Յարութիւն, Ներկայացուց խաչը իրրև նշան յաղթութեան միտքի և մահու դէմ, և իրրև բեմ՝ ուսկից Աստուածայ սէրը կը քարոզէ խաղաղութիւն եւ հոգիի եղբայրութիւն։

— Ս. Պատրիարքը, ընկերակցութեամբ Տ. Դէոդէ և Տ. Սիմոն Վարդապետներու, առաւօտուն կանուխ մեկնեցաւ Ռեմլէ, որ է Արիմաթիա, ուր կը կատարուի ուխտաւորութիւն՝ տեղւոյն մէջ Ս. Գէորգ վանքին անուան տօնին առթիւ։ Երեւոյ ազէմէն և Յոպպէէն բազմաթիւ ուխտաւորներ կային, որոնք մատուռի բարեպաշտական պարտականութիւնները կատարեցին լիովին։ Ներկայ էին նաև Տ. Նեռսէս Վրդ., Յոպպէի տեսուչը, որ կը հակէ նաև այս վանքին, և Տ. Կիւրեղ Վրդ., որ երէկ գիշերէն եկած էր եւ այսօր պատարագեց։ Սրբազան Պատրիարքը քարոզեց «լաւ աւուրց փայտին կենաց եղէցին աւուրք ժողովրդեան իմոյ» օրուան մարգարէութենէն առնուած բնաբանով։ Բացատրեց թէ քրիստոնէութի՛ւնը պիտի լինի չափանիշը մեր պատմական և բարոյական գոյութեան. ա՛յնքան ատեն պիտի ապրինք իրր ժողովուրդ և ազգ, որքան ատեն կարենանք ապրիլ իրրեւ ճշմարիտ քրիստոնեաներ. ու մեր ներքին կեանքը այնքան միայն պիտի լինի առողջ և զօրեղ, որքան Աւետարանը ոչ թէ իրը լոկ անուն, այլ իրը կեանքի սկիզբ մը կարենանք պահել միշտ մեր մէջ։

Սրբազան Պատրիարքը իր հիւրերով ցերեկին հաշի հրաւիրուեցաւ Տօքթ. Պատրոսեանի տունը, ուր հրաւիրուած էին նաև քաղաքին կառավարիչը, Ռեմլէի և Լիւտի քաղաքապետները։ Յունաց վանքի հոգեւոր տեսուչը եւ բազմաթիւ եկեղեցիներ։ Իսկ կէս օրէն վերջ Ռեմլէի սրբազան քաղաքապետը թէյասեղան մեծարեց Ս. Պատրիարքին և գրեթէ նոյն բազմութեան։

● Բշ. 9 հոկտ.— Գ. Շահան Գէրգէրեան երեկոյին բանախօսեց Ս. Աթոռոյս Կիւլպենկեան Մատենադարանի սրահին մէջ, բոլոր Միաբանութեան և աշակերտաց Ներկայութեան. Նիւթն էր՝ «Հայաստանեայց Եկեղեցին, իբրեւ արտայայտութիւն Հայութեան հոգւոյն»։

● Դշ. 10 հոկտ.— Տնօրէն փաղաւոյ անդամ Տ. Նորայր Վրդ. եւ Դիւանապետ Գ. Նուրեան Ս. Յարութեան Տաճարի Նորոգութեան խնդրոյն մասին՝ երեք իրաւատէր ազգաց կողմէ Յունաց պատրիարքարանի մէջ կատարուած խորհրդակցական գումարումին ներկայ եղան։

● Շբ. 14 հոկտ.— Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարի բակի Ս. Դէորգայ սեղանին վրայ։

● Կիր. 15 հոկտ.— Մայր Տաճարի մէջ, Ս. Պատարագ մատոյց և քարոզեց Տ. Տիրան Վրդ. «Քննեցէք զանձինս . . . զի Քրիստոս Յիսուս ի նոսա է». բացատրեց թէ Քրիստոսէն՝ իր անձին ի՛նչ արժէք ունենալուն մասին գիտակցութիւնը հետեւանքն է այն զգացումին, զոր ունի անՔրիստոսի՝ իր անձին մէջ լինելուն կամ չլինելուն նկատմամբ։

● Բշ. 16 հոկտ.— Լուր առնուած ըլլալով թէ Նաւը, որով Կիւլիկիոյ Տ. Սահակ Կաթողիկոս Կիպրոսէն Գէյրութ կ՛անցնի, այսօր մինչեւ Իրկուն պիտի խարսխէ Հայֆայի առջեւ, Ն. Սրբութեան եւս փափաքին համեմատ՝ Տ. Մեսրոպ Սրբազան գնաց ի տես յարգանաց։

— Տեղւոյս Ե. Փ. Ը.ի գլխաւորը և Անկլիքան-Ներու եպիսկոպոսի փոխանորդը այցելեցին Ս. Պատրիարքին։

● Դշ. 18 հոկտ.— Տնօրէն փաղաւոյ Առենապետ Տ. Սմբատ Սրբազան եւ Դիւանապետ Գ. Նուրեան իրաւաբանական խորհրդակցութեան մը համար գային Եաֆա, և դարձան երեկոյին։

● Շբ. 21 հոկտ.— Ս. Թարգմանչաց տօնի առթիւ Ս. Գլխադրի սեղանին վրայ պատարագեց Տ. Հայկազուն Վրդ.։

● Կիր. 22 հոկտ.— Մայր Տաճարին մէջ քարոզեց Տ. Նորայր Վրդ., օրուան Ձաշէզ ընթերցուածներու առընչութեամբ. եւ, այրերին լուսանորու պատմութիւնը յիշելով մատնանշեց սա իրողութիւնը թէ Քրիստոսի բարձրագոյն գնահատութեան արժանացողը երկու լուսայ միայն նուիրող տատապետ այրի մըն էր, որ սակայն իր ամբողջ ունեցածը տուած էր գերազանց անձնազոհութեամբ։

● Դշ. 24 հոկտ.— Վաճառելի գետնին գործը վերջապէս կատարուեցաւ գոհացուցիչ պայման-

digitised by A.R.A.R.@

ներու մէջ. այնպէս որ չէնքերու նոր, այսինքն չորրորդ, պլօքի մը ձեռնարկութիւնը ապահովուած կարելի է նկատել։

● Դշ. 25 հոկտ.— Աւստրիական նոր հիւպատոսը, Գ. Իվօն Եօրտա իր առաջին այցելութիւնը տուաւ Ամեն. Ս. Գաթրիարք Հօր, որ պատուով ընդունեց զինքը։

● Երկ. 26 հոկտ.— Կիւլպէնկեան Մատենադարանի կահաւորման գլխաւոր մասը լրացաւ։

● Ուրբ. 27 հոկտ.— Ս. Գաթրիարքը, Գ. Նուբեանի ընկերակցութեամբ փոխադարձ այցելութեան գնաց Աւստրիական հիւպատոսին։

● Շբ. 28 հոկտ.— Աւետարանչաց տօնին առթիւ, Ս. Գաթարքը մատուցեցաւ Ս. Յարութեան տաճարի բակի հայապատկան Ս. Յովհաննէս մատուռին մէջ.

● Կիր. 29 հոկտ.— Ս. Յարութեան տաճարի Հայկական Գողգոթայի վերնայարկ մատուռին մէջ, ուր մատուցուեցաւ Ս. Գաթարքը, քարոզեց Տ. Սիոն Վրդ. «Այսուհետեւ չես ծառայ այլ որդւոյն բնաբանին վրայ, բացատրելով Աստուծոյ հայրութեան եւ մարդոց միեզերական եղբայրակցութեան գաղափարը, իբրեւ քրիստոնէական կրօնի բարոյական բարձրագոյն սկզբունքներէն մին։

ՏԱՐՈՒՆ

ՄՕՆՍ. ՌԻՇԱՐ ՊԱՐԹՕԼՈՆԻ

Ամբողջ երուսաղէմի բնակչութեան վրայ վշտագին տպաւորութիւն գործեց անակնկալ մահագոյժը այս բարձրաստիճան հոգեւորականին, որ վախճանեցաւ հոկտ. ամսոյ 11ին, Ս. Քաղաքիս իտալական հիւանդանոցին մէջ, 48 տարեկան առոյգ հասակին։

Ազգաւ իտալացի, տիտղոսաւոր արքեպիսկոպոս Լաւոդիկէի, Հռոմ. Կաթոլիկ եկեղեցւոյ դաւնօթ և յարգուած դէմքերէն էր, որ նախապէս ի Ֆինլանտիա և այլուր պաշտօններ վարելէ վերջ, հազիւ հինգ ամիներ առաջ Ս. Քաղաքս եկաւ, իբրեւ վախճանի ներկայացուցիչ, «Եգիպտոսի, Պաղեստինի, Արաբիոյ և Եթովպիոյ առաքելական պատուիրակ»ի պաշտօնով։ Պատկառելի, զարգացած և հաղորդական բնաւորութեամբ եկեղեցական մըն էր, որ կարճ ժամանակի մէջ յարգելի դարձաւ ամենուն։

Տխուր լուրը առանալուն պէս, Ամեն. Ս. Գաթրիարք Հայրը հիւանդանոցի մատուռը ղրկեց Տ. Շաւարշ վարդապետը և Տ. Եղիշէ աբեղան, որոնք իր ցաւակցական զգացումները յայտնեցին հանգուցեալին գաղգին մօտ հրկող կղերին։ — Շբ. 14 հոկտեմբեր, մեծաշուք հանդիսութեամբ կատարուեցաւ յուղարկաւորութեան պաշտամունքը՝ Ս. Քաղաքիս կաթոլիկոս Մայր եկեղեցիին մէջ, նախագահութեամբ երուսաղէմի լատին պատրիարք Ամեն. Տ. Լուի Գարլաթինալի, որ և պատարագեց և դամբանականը խօսեցաւ։ Ս. Գաթրիարք Հօր կողմէ յաջորդաւորութեան այս պաշտամունքին ներկայ գտնուեցան Գաթր. Փոխանորդ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Ազաւնունի և Տ. Կիւրեղ վրդ. և Տ. Եղիշէ աբեղայ։

«Սիոն» Սրբոց Յակոբեանց Ուխտին խորին ցաւակցութիւնը կը ներկայացնէ եկեղեցւոյ հանգուցեալ բարձրաստիճան այս պաշտօնատարին մահով սգաւորուած բոլոր վշտահար սիրտերուն։

Տ. ՄԱՐԿՈՍ ՎՐԴ. ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

1864 — 1933

Հոկտ. ամսոյ 3ին, իր յաւիտենական հանգիստը առաջնորդուեցաւ Տ. Մարկոս Վրդ. Գարագաշեան, որ տարիուկէս ի վեր հիւանդական վիճակի մէջ կը գտնուէր հիւանդկախ վիճակի մէջ։ Հանգուցեալը ծնած էր Կ. Պոլիս՝ 1864ին. երուսաղէմ եկած էր 1885ին, և մտած՝ աշխարհական միաբանից կարգը։

Սարկաւագ ձեռնադրուած էր 1892 օգոստ. 29ին (Հ. Տ.), լուսարարապետ Տ. Սահակ Սրբազան Խապայեանէ։ 1892 սեպտ. 13ին (Հ. Տ.) քահանայութեան կարգ և արեղայութեան վիզար առացած է հոգելոյս Տ. Յարութիւն պատրիարք վեհապետեանէ, և մինչև 1900 ժամաբարութեան պաշտօն վարած է Ս. Տեղեաց մէջ։ Յետոյ Միաբանութենէ արձակուելով ղրկուած է Կ. Պոլիս։ Անկէ՝ ատեն մը ղրկուած է գաւառ, և եղած է առաջին. փոխանորդ Սլիվանի, և ապա, կարճ ժամանակ մը, հովիւ ի Սեպաստիա։ Ընդհանրապէս մնացած է Կ. Պոլիս, թաղային եկեղեցիներու մէջ իբրեւ օգնական՝ քարոզիչներու։ 1922ին, գէյքօզէն, ուր ժամանաց էր, Քեմալական կառավարութեան Կ. Պոլիս հաստատուելէն վերջ, կուգայ գէյրութ, և ատեն մը կը ծառայէ սիւրիական թեմերուն մէջ։ 1932ի ամրան կուգայ երուսաղէմ։ Իր վատառողջ վիճակը թոյլատուու չ'ըլլար իրեն՝ որևէ հոգեւորական պաշտօն կատարելու։ Կը վախճանի հոկտ. 3ի Շբ. լուսցող գիշերուան ընթացքին։ Նոյն օրը, մասնաւոր անօրինութեամբ, օծման կարգը կը կատարուի լուսարարապետ Տ. Մեսրոպ Սրբազանի ձեռքով։ Յիշեցէք վերջ տեղի կ'ունենայ յուղարկաւորութիւնը, նախագահութեամբ Ս. Գաթրիարք Հօր և մասնակցութեամբ բոլոր Միաբանութեան, և կը թաղուի հասարակաց գերեզմանատան հոգեւորականաց բաժինին մէջ։

Խաղաղութի՛ւն իր հոգւոյն, հանգի՛ստ իր ոսկերաց։

Proprietor — His Beatitude the Armenian Patriarch of Jerusalem. Armenian Patriarchate, Jerusalem.
Editor — Father Karekine Bulbulian. Armenian Convent, Jerusalem.
Printed by the Armenian Convent Printing Press, Jerusalem.

digitised by A.R.A.R.@